



Vrije Universiteit Brussel

PIETER RODTS

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Studiegebied Geschiedenis
Professor Paul Erdkamp

Landschap en Logistiek tijdens de Joodse Oorlog van 66-74

“Proeve ingediend voor het behalen van de graad van
Master in de Geschiedenis”

Academiejaar 2014-2015



Vrije Universiteit Brussel

PIETER RODTS

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Studiegebied Geschiedenis
Professor Paul Erdkamp

Landscape and Logistics during the Jewish War of 66-74

“Proeve ingediend voor het behalen van de graad van
Master in de Geschiedenis”

Academiejaar 2014-2015

Ik verklaar plechtig dat ik de masterproef,

Landschap en Logistiek tijdens de Joodse Oorlog van 66-74

, zelf heb geschreven.

Ik ben op de hoogte van de regels i.v.m. plagiaat en heb erop toegezien om deze toe te passen in deze masterproef.

Datum

Naam + handtekening

Samenvatting

In het onderzoek dat we voor deze paper ondernemen, stellen we primair de vraag: *Welke invloed hadden landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog?* Om deze vraag te beantwoorden plaatsen we de toegang van het Romeinse leger tot voedsel, voer, water, brandhout en bouw materiaal centraal. We maken gebruik van een terminologie van Paul Erdkamp die stelt dat landschap en logistiek invloed konden hebben op de locatie waar campagnes zich afspeelden, de seizoensaliteit van het campagne seizoen en de druk die de Romeinen konden uitoefenen op hun tegenstanders om hen te dwingen tot een overgave of een gevecht onder voor hen negatieve condities.

Een eerste aspect dat we onderzoeken is hoe de Romeinen aan voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden konden komen om in optima forma de strijd aan te gaan met de Joodse rebellen. We houden ons eerst bezig met het bepalen of dagdagelijkse noodzakelijkheden van buiten de oorlogszone aangevoerd konden worden, of dat ze intern, in het lokale landschap, vergaard moesten worden. De onderdelen van het menselijke dieet werden tijdens de Joodse Oorlog aangevoerd uit andere provincies in het oosten van het Romeinse Rijk. Ook graanvoer voor de dieren kon op deze manier bekomen worden, maar de rest van de noodzakelijkheden moest lokaal verzameld worden. De grote aantallen waarin deze dagelijks nodig waren, maakte dat ze niet ook nog, naast het voedsel, via bevoorradingslijnen konden worden aangevoerd vanbuiten de oorlogszone. Zowel externe aanvoer als leven van wat het lokale landschap te bieden had, vereisten trouwens een zekere organisatie en hadden hun voor- en nadelen. Externe aanvoer werkte volgens een systeem van bases en bevoorradingslijnen dat in optimale omstandigheden de plaats waar het voedsel vergaard werd met een tactische basis nabij het leger verbond. Dit systeem resulteerde er in dat voldoende voedsel ook verzameld kon worden waar het lokale landschap onvoldoende voedsel produceerde, maar deze aanvoerlijnen waren kwetsbaar en dienden goed verdedigd te worden tegen vijandige aanvallen. Dergelijke aanvallen waren ook een probleem bij foerageopdrachten, vooral wanneer men zich over een groot gebied diende te verspreiden. Beide systemen werden naast elkaar gebruikt in Palestina, om elkaars gebreken in zekere mate te compenseren en omdat een dergelijk gebruik noodzakelijk was om de tegenstander te kunnen verslaan. De grote legers van de Flavii konden immers onmogelijk overleven op enkel datgene wat in de lokale omgeving te vinden was, maar alles aanvoeren was dan weer logistiek onmogelijk. De transportsector was in Palestina trouwens beperkt tot landtransport

over onverharde wegen. Het probleem met deze wegen was dat ze 's winters wegspoelden door de hevige regens.

Vervolgens bekijken we het landschap in Romeins Palestina. Deze regio was qua reliëf heel divers en bestond van west naar oost uit vier geografische delen: een kustvlakte, het heuvelland van Cisjordanië, de Jordaanvlakte en een tweede heuvelgebied in Transjordanië. Communicatie tussen west en oost werd wel vergemakkelijkt door de Jezreelvlakte, die het heuvelland van Cisjordanië doorsneed. De grootste landschappelijke problemen in dit gebied waren het weinig water dat aanwezig was en de hete zomers. De ondergrond van Palestina was heel poreus en hierdoor sijpelde water door tot diep in de ondergrond. In bergachtig gebied leidde dit tot bronnen aan de voet van de heuvels. Waterbronnen betrokken hun water veelal uit neerslag en bijgevolg kwamen zij veelal droog te liggen tijdens de warme en droge zomermaanden. Alle regen viel in Palestina immers in de winter. Een gevolg van de winterregens was dat bodemgewassen reeds in de late winter groen werden. Dit duurde echter niet lang, want al op het einde van april was het zo warm dat deze plantjes begonnen te verdorren en tegen het begin van de zomer was de bodem terug bruin gekleurd. Daarnaast waren er in Palestina ook bomen en struiken die hout konden leveren aan het leger en uiteraard verbouwden de Palestijnse subsistentieboeren landbouwgewassen. Het nederzettingpatroon in de verschillende regio's van Palestina was in de meeste gevallen in staat om een langstrekkend leger te voorzien van haar noodzakelijkheden.

Er wordt vervolgens gekeken of onze belangrijkste bron, *Bellum Iudaicum*, wel betrouwbaar was inzake landschap, logistiek en de aanwezigheid van dagdagelijkse noodzakelijkheden. We komen tot de conclusie dat Josephus betrouwbaar is wanneer hij niet schrijft over zichzelf, de Joodse opstandelingen, de grootsheid van de Flavii of de onoverwinnelijkheid van de Romeinen. Andere zaken beschrijft hij juist heel accuraat, om geloofwaardigheid te winnen. Dit betekent dat we doorgaans gewoon kritisch kunnen zijn tegenover onze hoofdbron, maar dat we extra alert moeten zijn voor de aan- of aanwezigheid van passages over een gebrek aan voedsel of water.

Locatie speelde bijvoorbeeld een rol in de campagne aan het Meer van Tiberias. Hier kon militair worden geopereerd, terwijl dit elders in Palestina niet mogelijk was.

Zowel de winter als de zomer hadden in Palestina invloed op de oorlogsvoering. In de meeste regio's waar de Joodse Oorlog woedde, spoelden onverharde wegen in de winter weg door hevige regenval. Hierdoor werden aanvoerlijnen weggevaagd en werd het zo goed als onmogelijk de campagne verder te zetten. Zeker wanneer men langere tijd in eenzelfde gebied

actief moest blijven of wanneer de regio waar men een campagne wilde opzetten een te verspreid nederzettingspatroon kende.

Wilde men immers druk kunnen zetten op de Joden en niet zelf onder druk komen te staan, dan moesten de Romeinen hun bevoorradingslijnen beschermen. De aanvallen op Joppa, Japha en een paar andere plaatsen was een rechtstreeks gevolg van de noodzaak om continu toegang tot noodzakelijkheden te bewerkstelligen. De problemen die men ondervond tijdens de belegering van Jeruzalem zorgden voor tanende druk. Gebrek aan hout, water en mogelijk voer dreef de verzamelaars hiervan steeds verder van het kamp en verder van elkaar weg, met als gevolg dat ze kwetsbaarder werden voor vijandige aanvallen. Landschap en logistiek beïnvloedden dus in aanzienlijke mate het verloop van de Joodse Oorlog, al waren zij natuurlijk niet de enige invloed op het verloop. De vele gevallen waarin zij echter wel een rol speelden, toont aan dat de Joodse Oorlog niet begrepen kon worden zonder aandacht voor het landschap en het logistieke systeem waarbinnen deze oorlog zich afspeelde.

Summary

In this paper we ask the question: *In which ways do landscape and logistics influence the course of the Jewish war?* To answer this question we use the terms (1) location where a campaign could happen, (2) the seasonality of a campaigning season and (3) the pressure that armies could place on their enemies to force them to surrender or to fight in unfavourable conditions. First we look at the daily necessities an army needed to be able to face the opponent and how the army got these necessities. Subsequently we look at the landscape in Palestine in the first century and at the way in which this landscape could influence the war. We pay attention to the vegetation, the climate and the settlement pattern. Then there is an analysis of *Bellum Iudaicum* to see if Josephus is trustworthy concerning the elements we discuss. Afterwards we come to the core of our research and look at the impact of landscape and logistics on the Jewish War.

Keywords

Joodse Oorlog – Landschap – Logistiek – Bevoorrading - Flavius Josephus – *Bellum Iudaicum* – Locatie – Seizoengebondenheid – Druk – Dagdagelijkse noodzakelijkheden.

Jewish War – Landscape – Logistics - Supply – Flavius Josephus – *Bellum Iudaicum* – Location – Seasonality – Pressure – Daily necessities.

Inhoudstafel

Samenvatting	4
Summary	6
Keywords	7
1. Inleiding: een nieuw perspectief op het verloop van de Joodse Oorlog	10
1.1. Inleiding.....	10
1.2. Status Quaestionis van het onderzoek naar het waarom van het verloop van de Joodse Oorlog.....	14
1.3. Methodologie, bronnen en structuur van de Masterproef.....	18
1.4. Verantwoording en dankwoord.....	27
2. Logistiek van het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog	28
2.1. Inleiding.....	28
2.2. De dagdagelijkse benodigdheden van het Romeinse leger.....	32
2.2.1. Voedsel voor de soldaten en non-combattanten in de legercolonne.....	32
2.2.2. Water voor de soldaten en non-combattanten in de legercolonne.....	35
2.2.3. Voer en water voor de dieren in de legercolonne.....	37
2.2.4. Brandstoffen en constructiemateriaal.....	38
2.3. Mechanismen achter de bevoorrading tijdens de Joodse Oorlog.....	39
2.3.1. Externe aanvoer van dagdagelijkse benodigdheden.....	40
2.3.2. Lokale vergaring van dagdagelijkse noodzakelijkheden in de oorlogszone....	47
2.3.3. Samenhang tussen landschap, logistiek en strategie.....	50
2.4. De impact van antieke oorlogsvoering op het landschap en haar mogelijkheden om legers te voorzien van hun noodzakelijkheden.....	53
2.4.1. De mogelijke impact van oorlogsvernielingen op het rurale landschap.....	53
2.4.2. De impact van oorlogsvoering op het landschap op korte en middellange termijn.....	60
2.5. Deelconclusie.....	63
3. Landschap in eerste-eeuws Palestina	66
3.1. Inleiding.....	66
3.2. Globale overschouw van het reliëf, de bodemgesteldheid en het klimaat in Romeins Palestina.....	69
3.2.1. Reliëf.....	70
3.2.2. Klimaat en bodemgesteldheid.....	75
3.3. Vegetatie, landbouw en bevolkingsspreiding.....	83
3.3.1. Bevolkingsaantallen en bevolkingsspreiding.....	84
3.3.2. Vegetatie en dieet.....	89
3.3.3. Nederzettingpatroon en vegetatie in de Palestijnse deelregio's.....	95
3.4. Transport en communicatie in Romeins Palestina.....	113
3.5. Deelconclusie.....	117
4. Bronkritiek: Flavius Josephus en <i>Bellum Iudaicum</i>	120
4.1. Inleiding.....	120

4.2. Flavius Josephus en zijn context als geschiedschrijver	121
4.3. De aard en geloofwaardigheid van Josephus' informatie voor het onderzoek naar de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog	128
4.4. Deelconclusie	132
5. Bronnenanalyse: de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog.....	134
5.1. Inleiding.....	134
5.2. (66) De nederlaag van Cestius Gallus	135
5.3. (67) Vespasianus en de onderwerping van Galilea.....	144
5.4. (68) Het sluiten van de isolatiecirkel rond Jeruzalem.....	155
5.5. (69) Het jaar zonder (echte) campagne	160
5.6. (70) Titus en het Beleg van Jeruzalem	162
5.7. (70-74) Lucillius Bassus en Flavius Silva ruimen de laatste brandhaarden van verzet op	169
5.8. Deelconclusie	173
6. Algemeen besluit	177
Bijlage A: Kaart van Romeins Palestina.....	182
Bijlage B: Engels' formule voor de berekening van het aantal lastdieren in een legercolonne	183
Bijlage C: Safrai's model voor het nederzettingspatroon in Romeins Palestina	184
Bijlage D: Gebieden in zuidelijk Samaria	185
Bijlage E: Mogelijke equivalenten voor de Macedonische kalender.....	186
Bijlage F: Cestius Gallus' Campagne	187
Bibliografie.....	188
A. Primaire bronnen	188
B. Bronnenedities	188
C. Archeologische surveyverslagen (Artikels en boeken)	189
D. Secundaire literatuur	193

1. Inleiding: een nieuw perspectief op het verloop van de Joodse Oorlog

1.1. Inleiding

“Maar kampen, vooral in de nabijheid van de vijand, moeten altijd worden gemaakt op een veilige plaats, waar voorraad aan hout, voer en water afdoende voor handen is, (...)”¹

“(…) In de winter moeten moeilijkheden aangaande hout en voer vermeden worden, in de zomer problemen omtrent water. Nood aan graan, azijn, wijn en ook zout moet ten allen tijde afgewend worden. (...)”²

Ergens in de maand april of mei van het jaar 66 begon volgens de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus de Joodse Oorlog van 66-74. De precieze oorzaken van dit conflict zijn complex en hebben hun wortels in de decennia en eeuwen voor 66. De aanleidingen voor de oorlog waren volgens Josephus echter twee heel concrete gebeurtenissen. De eerste was een ruzie tussen de Joodse en niet-Joodse bevolkingsgroepen in de havenstad Caesarea Maritima over een heidens offer voor de ingang van een lokale synagoge. Uiteraard was de toestand al eerder gespannen³, maar dit incident verhitte de gemoederen zodanig dat de Joden de Thora-rollen uit de synagoge haalden en de stad verlieten. Ze gingen hun bezorgdheid uiten bij de procurator van Judea, Gessius Florus, maar deze beschuldigde hen ervan de Thora-rollen te hebben gestolen en liet hun leiders in de boeien slaan.⁴ Kort daarna vond de tweede gebeurtenis plaats die volgens Josephus opstandige gevoelens opwekte bij de Joden van Palestina: Gessius Florus nam zeventien talenten uit de Tempelschat van Jeruzalem, onder het voorwendsel dat deze voor de Romeinse keizer bestemd waren. De Joden van Jeruzalem, en bij uitbreiding alle Joden in Palestina, waren hierover verbolgen en het kwam tot openlijke conflicten met de procurator. Josephus, die overdreven negatief is in zijn beeld van Florus en de Joodse opstandelingen⁵, verhaalt

¹ Vegetius, *De re militari* 1. 22.

² Vegetius, *De re militari* 3. 3.

³ Levine (1975), 29.

⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 284-292.

⁵ Cf. Hoofdstuk 4.

verder dat er pogingen tot verzoening waren, maar dat Florus enkel uit was op een groot conflict om zijn eerder, ongepaste gedrag te verhullen. Ook bepaalde priesters van de Tempel in Jeruzalem waren volgens Josephus uit op oorlog en zij weigerden nog langer offers van niet-Joden toe te laten. Dit impliceerde dat er niet meer geofferd kon worden voor de keizer en was een duidelijke boodschap van verzet.⁶

Op deze manier begon volgens Josephus dus één van de belangrijkste episodes uit de Joodse geschiedenis en ook een voor de Romeinse geschiedenis niet onbelangrijk conflict. De Romeinen zouden in het najaar van 66 immers falen in het neerslaan van deze provinciale opstand, iets wat hen zelden overkwam.⁷ Of de directe aanloop verliep zoals Josephus hem beschrijft, is betwifelbaar door de vooringenomenheid van de Joodse auteur, maar feit is dat Palestina⁸ de daarna volgende jaren verscheurd zou worden door de enorme Romeinse interventie om dit gebied terug onder controle te brengen. Tijdens dit conflict werd de Tempel van Jeruzalem een laatste maal vernield, hetgeen een belangrijk feit is in de geschiedenis van het Jodendom. Het gaat hier dus om een belangrijk historisch gebeuren, dat soms een bizar verloop kende. Allereerst was er de nederlaag van het leger onder leiding van de Syrische gouverneur Cestius Gallus dat de opstand eigenlijk in 66 al in de kiem had moeten smoren. Verder waren er verschillende momenten in de opeenvolgende campagnes tussen 67 en 74 die op het eerste zicht zeer merkwaardig lijken. Vragen die onderzoekers al heel lang bezig houden zijn onder andere: hoe kon Cestius Gallus' leger een dergelijke zware nederlaag lijden toen het Jeruzalem probeerde in te nemen? Waarom stuurde Vespasianus zijn soldaten in 67 naar hun winterkampen toen het nog volop zomer was? En waarom begon het campagne seizoen van 68 in Perea al in februari of begin maart, toen de gewassen op het veld nog niet rijp waren? Op deze en andere vragen in verband met de Joodse Oorlog⁹ is mijns inziens nog geen of geen afdoend antwoord gegeven. Daarom zal ik in deze Masterproef onderzoek doen naar

⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 293-410.

⁷ Er waren in de eerste eeuw na Christus wel meer provinciale opstanden, maar geen van hen vereiste een troepenmacht van de omvang van het leger dat in Palestina opereerde tijdens de Joodse Oorlog en bij geen van de andere opstanden werd een leger van meer dan 30.000 manschappen weerstaan en zelfs tot grote verliezen gedwongen. Zie ook Sorek (2008), XII.

⁸ Hoewel de provincie Judaea pas in de tweede eeuw van naam veranderde in Syria Palaestina (Millar (1993), 374), lijkt het mij duidelijker de term Palestina te gebruiken. Judea kan zowel verwijzen naar de hele provincie als naar de gelijknamige landstreek in deze provincie. Palestina wordt in deze paper dus gebruikt als verzamelnaam voor de gebieden waar de Joodse Oorlog zich afspeelde. Welke deze gebieden waren, is te zien op de kaart in Bijlage A.

⁹ Wanneer we het hebben over de Joodse Oorlog, zal hiermee de Joodse Oorlog van 66-74 bedoeld worden.

het verloop van de Joodse Oorlog. Om dit onderzoek te ondernemen, zal ik specifiek kijken naar twee parameters die het verloop van een oorlog kunnen beïnvloeden, namelijk landschap en logistiek, en hun relatie met de toegang van het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog tot voedsel, voer, water, bouwmaterialen en brandstoffen.

Een antiek leger moest bovenstaande noodzakelijkheden steeds in voldoende mate ter haar beschikking hebben om (optimaal) te kunnen functioneren. Zelfs de fysiek sterkste troepenmacht en strategisch meest uitgekookte veldheer denkbaar zou zonder adequate toegang tot deze zaken geen oorlog winnen.¹⁰ Dit geldt zowel voor legers nu als voor de *exercitus Romanus* twee millennia geleden. Permanente toegang tot dagdagelijkse noodzakelijkheden¹¹ is dan ook van cruciaal belang voor het verloop van een gewapend conflict.¹² Wilde het Romeinse leger haar tegenstanders verslaan, dan moest het zorgen dat het steeds voldoende graan, voer, water, brandstof en bouw materiaal kon vergaren en aanvoeren.¹³ Anders kon de tegenstander dit gebrek aan dagdagelijkse benodigdheden uitbuiten en de Romeinse troepenmacht weerstaan of zelfs een nederlaag toebrengen. De citaten aan het begin van deze inleiding laten zien dat de Romeinen zich goed bewust waren van de noodzaak om steeds toegang te hebben tot bepaalde zaken en van het feit dat deze benodigdheden niet altijd en overal in even grote mate aanwezig waren. Een militair conflict speelde (en speelt) zich immers altijd af in een bepaalde landschappelijke en logistieke context.¹⁴ De duurzame bevoorrading van bovenbeschreven noodzakelijkheden aan het leger op campagne kon gebeuren volgens twee grote systemen, die elk op hun manier beïnvloed werden door de context waarin de bevoorrading plaatsgreep.¹⁵ Men kon wat het leger nodig had proberen te vergaren in het landschap waar het leger zich bevond, maar dan moest rekening gehouden worden met landbouwproductie, zaai- en oogsttijden en

¹⁰ Goldsworthy (1996), 287.

¹¹ Met dagdagelijkse noodzakelijkheden of dagdagelijkse benodigdheden wordt in deze paper verwezen naar die zaken die het leger (zo goed als) elke dag opnieuw in grote voorraden nodig had. Dit zijn voedsel voor de soldaten en non-combattanten, voer voor de last- en cavaleriedieren, water en voornamelijk hout als bouw materiaal en brandstof. Het zijn overigens ook dezelfde benodigdheden die behandeld worden in Jonathan Roths analyse van het verloop van de Joodse Oorlog. *Roth (1991)*.

¹² Ook vandaag nog speelt controle over de toegang tot dagdagelijkse noodzakelijkheden een belangrijke rol in oorlogsvoering. Zo claimde de Syrische president Bashar al-Assad in het voorjaar van 2014 aan de winnende hand te zijn in de Syrische Burgeroorlog, nadat zijn troepen erin geslaagd waren belangrijke bevoorradingslijnen van de rebellen af te sluiten. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27016020> (Laatst geraadpleegd op 22/04/2014).

¹³ Daarnaast moest men ook nog andere zaken zoals zwaarden en tenten hebben, maar omdat deze niet dagelijks vergaard moesten worden, vallen ze buiten de opzet van deze paper.

¹⁴ Erdkamp (1998), 1.

¹⁵ Cf. Hoofdstuk 2.

nederzettingspatronen. Men kon ook een logistiek systeem op touw zetten om permanente aanvoer van buiten de oorlogszone mogelijk te maken. Ook in dit geval speelde de context waarin het leger zich bevond een rol: de nodige infrastructuur moest aanwezig zijn voor een gesofisticeerd logistiek systeem, klimatologische omstandigheden konden de bevoorradinglijnen storen en men moest steeds rekening houden met vijandige aanvallen op deze cruciale aanvoerlijnen. De context waarin een leger opereerde, bepaalde dus mee welke mogelijkheden een leger had om zich toegang te verschaffen tot de noodzakelijkheden die ze dagelijks nodig had. Dit had verregaande gevolgen, daar het landschap en het logistieke systeem op die manier invloed konden hebben op waar en wanneer een leger ten strijde kon trekken tegen haar vijanden.

De oorlogsvoering had op haar beurt invloed op het landschap en de logistieke context waarin zij plaatsgreep. Een landschap waarin troepenmachten rondtrekken en militaire campagnes uitvoeren blijft niet statisch, maar evolueert onder invloed van die gebeurtenissen. Akkerlanden werden leeggeroofd, dorpen platgebrand en lastdieren meegenomen door de soldaten van vijandige legers (en soms ook door de legers van de machthebbers in wiens gebied er gevochten werd). Gebieden raakten ontvolkt doordat delen van de plattelandsbevolking de oorlog poogden te ontvluchten (tijdelijk of permanent) en de boeren die achterbleven in de dorpen die af te rekenen hadden gehad met foeragerende en plunderende troepeneenheden hadden vaak niet meer het nodige zaaigoed en/of de lastdieren om de voedselproductie op peil te houden.¹⁶ Dit alles zorgde ervoor dat de landschappelijke situatie in een gebied veranderde en bijgevolg is het mogelijk dat legers hun bevoorradingskanalen moesten herdenken in de loop van het militaire conflict.

In deze paper zal onderzocht worden hoe het landschap waarin de Joodse Oorlog zich afspeelde en de logistieke systemen die door de Romeinen gebruikt werden, invloed hadden op het verloop van de campagnes in de oorlog. Centraal hierbij staat de manier waarop de Romeinen aan voedsel voor mens en dier, water, bouw materiaal en brandstof kwamen en de relatie van deze bevoorrading met de landschappelijke en logistieke context waarin zij plaatsvond.¹⁷ Het waarom van het verloop van de Joodse

¹⁶ Erdkamp (1998), 148 en 272-274.

¹⁷ De invloed van het landschap wordt dus bekeken vanuit de mogelijkheden en beperkingen die zij bood aan de Romeinse generaals qua bevoorrading van de eerder genoemde noodzakelijkheden om hun

Oorlog zal dus onderzocht worden aan de hand van de parameters landschap en logistiek en centraal hierbij staan de manieren waarop het Romeinse leger aan haar dagdagelijkse noodzakelijkheden kwam. Ook zal gekeken worden naar de impact van de campagnes op het landschap en de eventuele gevolgen die deze had voor de bevoorrading van bovenvermelde noodzakelijkheden tijdens het verdere verloop van het conflict. Hoewel landschap en logistiek invloed hadden op al de oorlogen die Rome voerde, is de Joodse Oorlog in het bijzonder één van de antieke militaire conflicten waarin we deze invloed het best kunnen bestuderen. Niet zozeer omdat de twee parameters die we bekijken hierop meer invloed hadden dan op andere oorlogen in de Klassieke Oudheid, maar omdat we over een naar antieke maatstaven omvangrijk bronnencorpus beschikken. De meeste militaire conflicten uit de Romeinse Oudheid zijn ons slechts in flarden van geschreven en archeologische bronnen bekend. En zeker voor opstanden tegen het reeds aanwezige Romeinse gezag, zoals de Joodse Oorlog er één was, moeten we ons vaak tevreden stellen met een beknopte weergave van de belangrijkste gebeurtenissen op het slagveld. In wat de klassieke auteurs ons dan vertellen, is er zelden of nooit aandacht voor de invloed van het landschap en de logistiek op het krijgsgeschiedenis.¹⁸ Voor de Joodse Oorlog hebben we met Josephus' *Bellum Iudaicum* echter één zeer uitvoerige bron, naast enkele beperktere passages uit andere literaire werken. Hoewel ook Josephus zich hoegenaamd niet bekommert om de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog, bevat zijn werk mijns inziens voldoende elementen om op basis hiervan een zinvolle bijdrage te leveren in het onderzoek naar het waarom van het verloop van de Joodse Oorlog. De situatie is nog voordeliger, daar in Palestina een grote archeologische bedrijvigheid geleid heeft tot een begrip van het landschap in Romeins Palestina dat voor weinig andere antieke gebieden mogelijk is.¹⁹

1.2. Status Quaestionis van het onderzoek naar het waarom van het verloop van de Joodse Oorlog

De Joodse Oorlog is een onderwerp dat al lang een significante plaats inneemt in de moderne historiografie. Het conflict bekleedde reeds een prominente plaats in

strategie uit te werken. Het is uiteraard zo dat landschap oorlog op nog meer manieren kan beïnvloeden, maar deze liggen buiten de opzet van dit onderzoek. Cf. infra.

¹⁸ Erdkamp (1998), 1.

¹⁹ Cf. Hoofdstuk 3.

Emil Schürers kolossale *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*.²⁰ Daarna is het onderwerp nooit meer helemaal uit de aandacht verdwenen, zeker niet bij Joodse historici en archeologen. Veel van deze werken houden zich echter niet bezig met het verloop van de Joodse Oorlog en al helemaal niet met de invloed van landschap en logistiek hierop. Veel frequenter komt men boeken en artikels tegen die handelen over de redenen voor het uitbreken van dit conflict tussen Joden en Romeinen.²¹ Ook heel populair zijn publicaties die onderzoek doen naar de betrouwbaarheid van Flavius Josephus, zoals gezegd de belangrijkste bron voor de Joodse Oorlog.²² Het verloop van de oorlog is echter veel minder het hoofdonderwerp van artikels en monografieën. Eén van de weinige boeken die zich bezighouden met het verloop van gebeurtenissen tijdens de Joodse Oorlog is *Jerusalem under siege* van Jonathan Price.²³ Deze auteur focust zich primair op wat er tijdens de oorlog gebeurde in Jeruzalem en richt zich bijgevolg op de Joodse opstandelingen, die de Heilige Stad vanaf de zomer van 66 tot het najaar van 70 controleerden. Dat weinig wetenschappelijke literatuur het verloop van de Joodse Oorlog als belangrijkste thema heeft, betekent niet dat het verloop van de oorlog niet vaak beschreven wordt. Zowat elk boek dat te maken heeft met de Joodse Oorlog of Palestina in de eerste eeuw trekt een zeker aantal pagina's uit om de oorlog te schetsen.²⁴ Vaak gaan deze beschrijvingen van wat er op militair vlak gebeurde tussen 66 en 74 in sterke mate voort op wat Josephus schreef in *Bellum Iudaicum*, zonder zelf te streven naar nieuwe inzichten. Helemaal schaars zijn de academische monografieën en artikels die landschap en/of logistiek linken aan de Joodse Oorlog en die aandacht hebben voor de bevoorrading van noodzakelijkheden aan het Romeinse leger.

De zeer beperkte aandacht voor de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog heeft te maken met de ontwikkeling van het onderzoek naar de logistiek van het Romeinse leger op campagne en de relatie van deze logistieke context en het landschap waarin deze plaatsgreep tot de strategie die de generaals voor ogen hadden. In tegenstelling tot de Joodse Oorlog is dit nog een vrij recent thema, dat zich pas vanaf de jaren 1970 is gaan ontwikkelen als een afzonderlijk domein binnen de geschiedenis van het Romeinse Rijk, waarbij er dan vooral

²⁰ Schürer (1886).

²¹ Voorbeelden hiervan zijn Goodman (1989) en Kreiszig (1970).

²² Voorbeelden hiervan zijn Bilde (1988), Rajak (2002) en Mason (2007).

²³ Price (1992).

²⁴ Voorbeelden: Freyne (1980), Goodman (2007), Jones (1984) en Nicols (1978). Die laatste twee gaan over de Flavii en dergelijke boeken bespreken het verloop van de Joodse Oorlog uiteraard ook vaak.

aandacht was voor het logistieke aspect en het landschappelijke niet altijd even uitgebreid in overschouw werd genomen.²⁵ Hoewel dit onderzoekdomein een voorloper heeft in *Heerwezen und Kriegführung der Griechen und Römer* van Johannes Kromayer en Georg Veith²⁶, zien we dat logistiek van het Romeinse leger te velde tot de jaren 1970 nooit afzonderlijk onderzocht werd.²⁷ Toen echter verschenen er enkele academische dissertaties over logistiek tijdens oorlogen in de Klassiek Oudheid waarvan het werk van Alfons Labisch over de oorlogen van Caesar en dat van Donald Engels over het Macedonische leger van Alexander de Grote de invloedrijkste zijn.²⁸ Desondanks viel de productie van boeken over hoe het leger aan haar benodigdheden kwam in de jaren 1980 weer stil.²⁹ Midden jaren 1990 leek het onderwerp dood en begraven toen Adrian Goldsworthy claimde dat het bronnenmateriaal ontbrak om een overzichtswerk te schrijven van het Romeinse logistieke systeem tijdens oorlogen voor de hele Oudheid.³⁰ Nog voor het jaar 2000 werd Goldsworthy's ongelijk echter al bewezen door de werken van Paul Erdkamp over de voedselvoorziening tijdens de oorlogen van de Republiek en Jonathan Roth over logistiek tijdens de oorlogen van diezelfde Republiek en het Principaat tot de crisis van de derde eeuw.³¹ Met deze werken is de logistiek van het Romeinse leger te velde en haar implicaties voor de strategische keuzes die de bevelhebbers konden maken definitief verankerd in de historiografie van de Klassieke Oudheid, al werd recentelijk eerder gewerkt rond logistiek van het Romeinse leger in vreedstijd.³²

Er is één eerder werk dat zich specifiek toespitst op logistiek tijdens de Joodse Oorlog, namelijk Jonathan Roths *The logistics of the Roman army in the Jewish War*, een ongepubliceerde dissertatie uit 1991.³³ Roth onderzoekt hierin hoe het logistieke systeem van de Romeinen tijdens de oorlog in elkaar stak en invloed had op het verloop van de campagnes. Hij heeft echter maar weinig oog voor de invloed van landschap, hoewel zijn eerste hoofdstuk het landschap in eerste-eeuws Palestina onderzoekt. Dit heeft ermee te maken dat Roth de Joodse Oorlog eigenlijk gebruikt

²⁵ Kehne (2004), 115.

²⁶ Kromayer en Veith (1928).

²⁷ Kehne (2004), 121-122.

²⁸ Engels (1978) en Labisch (1975).

²⁹ Kehne (2004), 125-126.

³⁰ Goldsworthy (1996), 287.

³¹ Erdkamp (1998) en Roth (1999).

³² Voorbeelden van recent werk over logistiek van het Romeinse leger in vreedstijd zijn Erdkamp (2002) en Erdkamp (2007).

³³ Roth (1991).

om aan te tonen dat de Romeinen veelvuldig gebruik maakten van bevoorradingslijnen en minder rekenden op wat in het landschap te vinden was dan tot dan toe gedacht werd. De Joodse Oorlog is eigenlijk slechts een casestudie in zijn dissertatie om het belang van externe bevoorrading tijdens antieke oorlogen aan te tonen. Een gevolg hiervan was dat hij teveel nadruk legde op aanvoer en de rol van het lokale landschap te veel minimaliseerde. Zijn argumentatie voor wat betreft de mogelijkheid van het Palestijnse landschap om doortrekkende legers te kunnen onderhouden, is volgens mij ook gebaseerd op niet erg zeker bronnenmateriaal. Roth neemt aan dat een bepaalde regio een bevolkingsdichtheid van 28 tot 35 inwoners per vierkante kilometer nodig had om foeragerende legers van voldoende voedsel te kunnen voorzien. Om te achterhalen of dit het geval was in de regio's die deel uitmaakten van het gebied waarin de Joodse Oorlog plaatsvond, schat hij de bevolkingsdichtheid per regio in de eerste eeuw op basis van bevolkingsschattingen gemaakt door wetenschappers in de 19^{de} en 20^{ste} eeuw. Een eerste probleem stelt zich op het niveau van de regio's: een streek als Galilea of Judea bestond uit een variëteit aan verschillende landschapstypes en bijgevolg is het weinigzeggend om de bevolkingsdichtheid voor deze regio in zijn geheel te schatten. Het dient gezegd te worden dat Roth zich hiervan bewust is, maar desondanks geeft hij toch enkel cijfers voor de grote territoriale onderverdelingen en niet voor subregio's als Boven- en Beneden-Galilea. Nog problematischer is het gegeven van de negentiende- en twintigste-eeuwse bevolkingsschattingen voor Palestina ten tijde van de Joodse Oorlog. We zullen verder in de paper zien dat deze bevolkingscijfers sterk uit elkaar lopen en gestoeld zijn op weinig bronnen en een grote hoeveelheid onderliggende assumptie.³⁴ Deze te sterke focus op externe toevoer van noodzakelijkheden heeft er mijns inziens toe geleid dat Roth een aantal verkeerde conclusies heeft getrokken.³⁵ Toch is deze dissertatie een goed onderbouwd werk en dient Roth ervoor geprezen te worden de weg te hebben geëffend voor verder onderzoek naar de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog.

³⁴ Cf. Hoofdstuk 3.

³⁵ Cf. Hoofdstuk 5.

1.3. Methodologie, bronnen en structuur van de Masterproef

Zoals reeds eerder aangegeven, is de primaire onderzoeksvraag waarop in deze paper een antwoord wordt gezocht ‘Welke invloed hadden landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog?’. Hierbij staan de manieren waarop de Romeinen aan voedsel voor mens en dier, water, brandstof en bouw materiaal konden geraken centraal. Een eerste vraag die men zich hierbij kan stellen is: hoe konden landschap en logistiek invloed hebben op het verloop van de oorlog? In deze paper zullen we gebruik maken van drie elementen die een rol speelden in de impact van landschap en logistiek aangaande de controle over dagdagelijkse noodzakelijkheden op de strategische keuzes die de Romeinse generaals tijdens de Joodse Oorlog konden maken. Deze drie aspecten, die moeten toelaten meer inzicht te krijgen in het verloop van de Joodse Oorlog, zijn ontleend aan de terminologie die Paul Erdkamp na grondig onderzoek naar voren schuift in *Hunger and the sword* om te bekijken hoe de geografische, technische en economische context waarin een oorlog plaatsvond invloed kon hebben op het verloop van de krijgsv verrichtingen. Erdkamp bespreekt op basis van onderzoek omtrent de Tweede en Derde Macedonische Oorlogen volgende elementen: de locatie waar campagnes konden plaatsvinden, de seizoengebondenheid van het campagne seizoen en de druk die legers konden uitoefenen op de tegenstander om deze te dwingen tot een veldslag of tot overgave tijdens een beleg.³⁶

(1) De locatie van een campagne was dus één van de zaken waarop landschap en logistiek invloed konden hebben. De vruchtbaarheid van een gebied en het bewoningspatroon bepaalden bijvoorbeeld of legers van een bepaalde grootte in dit gebied konden overleven zonder aanvoer van buitenaf of niet. De aanwezigheid van bijvoorbeeld een bevaarbare rivier kon ervoor zorgen dat gebieden die over land niet te bevoorraden waren, toch gebruikt konden worden door het leger voor een campagne. Landschap en logistiek bepaalden samen met strategische en tactische overwegingen welke gebieden wel en welke niet konden worden aangedaan door legers van verschillende groottes en types. Vanuit strategisch oogpunt was het dus erg interessant om de krijgsv verrichtingen te sturen naar een locatie waar het eigen leger wel en dat van de tegenstander geen voldoende toegang tot voedsel, water en hout had. In het kader van de logistieke en strategische mogelijkheden die een leger had, was het in bepaalde gevallen dus moeilijk tot schier onmogelijk om bepaalde streken

³⁶ Erdkamp (1998), 141-155.

aan te doen. We mogen echter niet vervallen in determinisme. Generaals konden er omwille van andere strategische voordelen voor opteren om gebieden die normaliter niet geschikt waren om aan te doen met hun leger toch te betreden en daarmee (een deel van) de bevoorradingszekerheid op te geven. Dit kon, zoals professor Erdkamp aangeeft in zijn bespreking van de relatie tussen logistiek, landschap en strategie, natuurlijk wel eens slecht aflopen.³⁷ Het was echter niet de bedoeling van een aanvallende troepenmacht om enkel te overleven in het gebied dat ze binnenvielen, hun doel was de tegenstander militair op de knieën te krijgen. Bijgevolg mogen we ons niet laten leiden door logistiek determinisme en moeten we er rekening mee houden dat, hoewel logistiek een belangrijke factor was in het bepalen van de militaire tactiek, ook andere factoren een rol speelden hierin.

(2) In geval van seizoengebondenheid is de redenering dezelfde, maar bepaalden het landschap en de logistiek niet waar men op campagne kon gaan, maar wel wanneer. Elementen als de aard van het wegennet tijdens en na het natte seizoen, de aanwezigheid van groenvoer op de velden tijdens de zomermaanden (een niet onbelangrijk gegeven in de Palestijnse context) en de zaai- en oogstcyclus speelden hierbij een rol. Slaagde men er niet meer in om op het slagveld of via aanvoer aan voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden te geraken door een seizoensgebonden element, dan moesten de winterkampen worden opgezocht.³⁸

(3) Het laatste element waarop de mogelijkheden om in het lokale landschap of via externe proviandering dagdagelijkse noodzakelijkheden te vinden, was de druk die men kon uitvoeren op de tegenstrever. Dit is mogelijk het meest omvattende en belangrijkste element. Zoals reeds gezegd was het niet de bedoeling van een aanvallend leger om enkel te overleven in een oorlogszone, maar wilde zij haar tegenstander tot overgave dwingen (gewapenderhand of, zoals dikwijls het geval was³⁹, door uithongering). Hiervoor moest het leger druk kunnen uitoefenen op haar tegenstander. Wanneer men geen druk (meer) kon zetten op de tegenstander, kon men deze niet verslaan. Een zwakkere tegenstander kon er immers voor opteren om een veldslag uit de weg te gaan. Om druk te kunnen zetten, moest men ervoor zorgen dat het leger steeds toegang tot voldoende noodzakelijkheden had. Was dat het geval dan kon men op het slagveld actief blijven en de tegenstander dwingen tot een

³⁷ Erdkamp (1998), 141-142 en 148-150.

³⁸ Erdkamp (1998), 152-154.

³⁹ Vegetius, *De re militari* 3. 3: "(...) Want vaker wordt een leger vernietigd door gebrek aan levensmiddelen dan door een gevecht en honger is wreder dan het zwaard. (...).

confrontatie onder voor hem negatieve condities of een overgave omdat die tegenstander niet over voldoende bevoorrading kon beschikken. Vooral voor belegeringen was dit cruciaal, want hierbij was de tactiek precies om het beleg langer vol te houden dan de belegerden.⁴⁰ Dit mag banaal klinken, maar het was voor een leger zeer moeilijk om steeds op één zelfde plaats te blijven. Al snel zou men redelijk ver van zijn basiskamp moeten zoeken naar wat het landschap te bieden had en hoe groter het gebied waarover men zich moest verspreiden, hoe kwetsbaarder men werd voor aanvallen van de tegenstander op diegenen die noodzakelijkheden moesten verzamelen. Raakten de bevoorradingslijnen verstoord of werd de afstand tussen het leger en de noodzakelijkheden in het landschap te groot, dan kwam de bevoorrading in de problemen, met als gevolg dat de druk die men kon uitoefenen op de tegenstander pijlsnel daalde en men mogelijk zelf gedwongen werd tot een terugtrekking of een veldslag onder negatieve omstandigheden.

De grootte van de troepeneenheid die men inzette speelde ook een rol betreffende de druk die men kon uitoefenen. Hoe groter het leger, hoe meer voedsel, water en hout nodig was en bijgevolg hoe groter de druk op het logistieke apparaat en/of het landschap waar men militair kon ageren. Het is evident dat een klein leger makkelijker kon overleven zuiver op wat er lokaal te vinden was, terwijl een groot leger eerder beroep moest doen op een uitgebreid logistiek apparaat om levensmiddelen van buiten de oorlogszone binnen te brengen omdat lokaal te weinig noodzakelijkheden aanwezig waren. De situatie op het slagveld vereiste soms echter dat men een grote troepenmacht inzette en dan moest worden afgewogen of het mogelijk was de limieten van het bevoorradingsstelsel uit te testen. Hoe dan ook, deze limieten waren er en men moest dus steeds een afweging maken tussen het aantal soldaten dat men kon inzetten en het aantal soldaten dat men wilde inzetten. We zullen nog zien dat het verhogen van het aantal gevechtssklare eenheden ook steeds impliceerde dat meer lastdieren en begeleiders nodig waren en deze moesten uiteraard ook gevoed worden.⁴¹

Een ander aspect dat bepalend was voor de druk die men kon uitoefenen op het vijandige leger was de duur van de militaire operaties. Dit aspect mag niet verward worden met de duur van het campagne seizoen, dat vooral (maar niet noodzakelijk uitsluitend) door de seizoensgebondenheid werd beïnvloed. We benadrukten eerder al

⁴⁰ Erdkamp (1998), 150-151.

⁴¹ Cf. Hoofdstuk 2.

dat een landschap niet statisch blijft wanneer het toneel is van een oorlog. Dit principe is niet alleen van toepassing op langere termijn, maar ook op korte termijn binnen één en dezelfde veldslag of belegering. Doordat één of meerdere legers tijdens een langdurige veldslag of belegering onontkoombaar gebruik moeten maken van benodigdheden die in het landschap aanwezig zijn⁴², evolueert de aanwezigheid van deze noodzakelijkheden in het landschap. Dit heeft gevolgen voor de bevoorrading. Deze moet in het kader van dit veranderende landschap herdacht worden, indien men de campagne verder wil zetten en de tegenstander tot overgave dwingen.

De invloed van landschap en logistiek op al deze elementen kon dus het verloop van een oorlog fundamenteel veranderen. Deze elementen ageerden ook in wisselwerking met elkaar. In de bovenstaande bespreking kwam bijvoorbeeld al zijdelings ter sprake dat sommige locaties wel aan te doen waren door legers van een bepaalde grootte en niet door legers van een andere grootte. De druk die men kon uitoefenen op een tegenstander was ook niet immobiel, maar kon vrij plots wegvallen door het beginnen van het regenseizoen of het te lang actief zijn op één plaats. Er waren dus verschillende elementen van logistieke en landschappelijke aard die, alleen of in combinatie met elkaar, invloed uitoefenden op de te kiezen strategie van de Romeinse generaals en dus op het verloop van de Joodse Oorlog.

Voor het onderzoek van de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog zullen we dus bekijken hoe deze elementen een rol speelden in de afwikkeling van de militaire gebeurtenissen in het kader van dit conflict. Dit zal gebeuren door een nauwkeurige lezing van de antieke bronnen over de campagnes in het licht van het landschap waarin de campagnes zich afspeelden en de logistieke mechanismen die voor elk van de campagnes mogelijk waren om voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden te vergaren en naar het leger te voeren. Bij deze nauwkeurige lezing zal gekeken worden of het landschap en het logistieke systeem van de verschillende campagnes invloed hadden op de locatie waar men kon opereren, wanneer campagnes konden doorgaan, hoelang de afzonderlijke militaire operaties konden duren, hoe groot de troepenmacht kon zijn die men kon inzetten en in welke mate de Romeinen druk konden zetten op de Joden. Op die manier zal hopelijk duidelijk worden in welke mate deze elementen het verloop van de Joodse Oorlog in

⁴² Cf. Hoofdstuk 2.

een bepaalde richting geduwd hebben. Belangrijk is dus om eerst inzicht te krijgen in hoe het landschap van Palestina in elkaar zat en hoe de mechanismen achter de verschillende manieren van bevoorrading in elkaar zaten.

Daarom zal in hoofdstuk 2 ingegaan worden op het logistieke aspect van oorlogsvoering in de Oudheid, toegepast op de specifieke situatie van de Joodse Oorlog en op hoe de oorlog zelf invloed kon hebben op het landschap waarin hij plaatsvond. Eerst zullen we bekijken welke zaken nu precies behoorden tot de dagdagelijkse noodzakelijkheden van een leger te velde en in welke hoeveelheden deze nodig waren om de Romeinse legers die actief waren tijdens de Joodse Oorlog te ondersteunen. Zo kunnen we achterhalen of deze verschillende benodigdheden in normale omstandigheden eerder extern werden aangevoerd of intern moesten worden vergaard. Daarna onderzoeken we welke mechanismen schuilgingen achter de verschillende types van bevoorrading en in welke mate deze types (interne en externe vergaring) mogelijk waren in de verschillende gebieden die het toneel vormden voor de Joodse Oorlog. Vervolgens zal een algemeen overzicht gegeven worden van hoe de oorlog invloed terug kon hebben op het landschap waarin hij plaatsgreep. In dit onderdeel zal vooral gefocust worden op de impact op mankracht, landbouwmiddelen en lastdieren, zaaigoed en land; de vier elementen die nodig waren om aan landbouw te doen.⁴³ Het aspect mankracht slaat op de aanwezigheid en mogelijkheid van boeren om hun gronden fysiek te bewerken. Meer concreet: was er voldoende mankracht aanwezig om de velden te bewerken? Het is bekend dat in vreedstijd in premoderne samenlevingen de meeste plattelandsgezinnen met een te veel aan arbeid kampten⁴⁴, maar in oorlogstijd was dit niet noodzakelijk ook het geval. Tijdens de oorlogsjaren konden militaire operaties de boeren verhinderen hun veld te bewerken (zowel fysiek als psychologisch, doordat men inzag dat het niets uithaalde te zaaien wanneer het bijna zeker vaststond dat er geen oogst mogelijk zou zijn) en zochten heel wat plattelandsbewoners een veilig onderkomen in de versterkte steden, van waaruit ze niet weg konden om hun akkers te bewerken wanneer er in de buurt vijandige troepen actief waren.⁴⁵ Landbouwmiddelen en lastdieren waren nodig om het werk op het land uit te voeren. In tijden van oorlog echter gebeurde het vaak dat lastdieren werden

⁴³ Erdkamp (1998), 278-279.

⁴⁴ Erdkamp (1998), 253.

⁴⁵ Erdkamp (1998), 271-280.

opgeëist of geroofd door langstreckende legers.⁴⁶ Zaaigoed was uiteraard van cruciaal belang om landbouwactiviteiten te continueren. Oorlogsvernietigingen hadden vaak echter het gevolg dat de boer niet enkel het te oogsten deel, maar ook het zaaigoed voor het volgende jaar verloor wanneer een leger zijn velden plunderde of vernietigde.⁴⁷ Het laatste element dat cruciaal is om aan landbouw te doen is het land waarop de gewassen zelf verbouwd worden. Zoals bekend verliezen de Joden de oorlog en het is dus mogelijk dat Joodse boeren hun gronden verloren nadat de Romeinen Palestina terug onder hun gezag hadden gebracht.⁴⁸ Tijdens de Joodse Oorlog is dit mogelijk nog niet zo een groot probleem, maar denkkelijk wel in de jaren na de oorlog.⁴⁹

Aangezien dit hoofdstuk vooral bedoeld is als verkenning van hoe logistiek werkte tijdens de Romeinse oorlogen en hoe oorlog invloed terug kon hebben op het landschap (en onvermijdelijk ook op de werking van de militaire bevoorrading), zal hierin vooral gebruik gemaakt worden van secundaire literatuur aangaande deze onderwerpen, alsook van Vegetius' *De re militari* om een beeld te hebben van hoe in de Oudheid zelf over deze zaken werd nagedacht. Hoofdstuk 2, net als hoofdstuk 3 en 4, is echter opgevat als opbouw richting de eigenlijke bronnenanalyse in hoofdstuk 5 en dus zal het algemene regelmatig toegepast worden op de specifieke casus van de Joodse Oorlog en zal bijgevolg ook gebruik gemaakt worden van primair bronnenmateriaal hieromtrent.⁵⁰

Het derde hoofdstuk zal ingaan op het landschap in eerste-eeuws Palestina. Dit hoofdstuk zullen we beginnen met een korte bespreking van wat precies bedoeld wordt met landschap in dit onderzoek. Vervolgens bespreken we eerst de meer permanente aspecten van het landschap in Romeins Palestina: de bodemsamenstelling, het reliëf en het klimaat. Nadien volgen de aspecten van het

⁴⁶ Davis (1969), 431.

⁴⁷ Erdkamp (1998), 230-231.

⁴⁸ In dit kader bestaat er een bekende passage uit Boek VII van Josephus' *Bellum Iudaicum*, waarin hij mogelijk beweert dat de Romeinen bepaalde gronden na de oorlog geconfisqueerd hebben. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 216-217. Voor de bespreking van deze passage, zie o.a. Alon (1989), 59-64 en Isaac (1984), 44-50.

⁴⁹ Hoewel ook dit een zeer interessant thema is dat ons nog veel nieuwe inzichten kan opleveren, wordt in het kader van deze Masterproef enkel gekeken naar wat er gebeurde tijdens de Joodse Oorlog en bijgevolg vallen de gevolgen van de oorlog na 74 buiten de opzet van mijn onderzoek. Aanknoppen voor een onderzoek van de gevolgen van de Joodse Oorlog op het landschap in Palestina zijn Alon (1989) en Ben-David (1974).

⁵⁰ Cf. infra voor een bespreking van de bronnen die we zullen gebruiken voor de bronnenanalyse in hoofdstuk 5 en die dus soms ook reeds in hoofdstuk 2 en de andere hoofdstukken zullen worden gebruikt.

landschap die in veel grotere mate beïnvloed zijn door de menselijke bewoning: de natuurlijke en agrarische vegetatie en het nederzettingspatroon. Anders dan de meer permanente aspecten zullen we deze laatste ook bekijken per subregio, omdat de verschillen binnen eerste-eeuws Palestina zo groot zijn dat een algemene beschouwing weinig nuttig zou zijn. Bedoeling is te kijken hoe het nederzettings- en vegetatiepatroon eruit zag op lokaal en regionaal vlak om te onderzoeken of het Romeinse leger tijdens haar campagnes aan voldoende voedsel, voer, water en hout kon komen wanneer ze door een regio trok of ergens halt hield om een veldslag of belegering te ondernemen. Concreet wordt wat betreft het nederzettingspatroon bekeken of de rurale gebieden van eerste-eeuws Palestina bedekt waren met verspreide steden of een dicht netwerk van dorpen, van welke ordegrrootte deze nederzettingen waren en of ze permanent in gebruik waren. Tijdens de bespreking van het nederzettingspatroon zullen we ook aandacht besteden aan het moeilijke probleem van de bevolkingsomvang ten tijde van de Joodse Oorlog. Verder zal gekeken worden naar het Joodse dieet, daar dit ons een idee geeft van wat gegeten en verbouwd werd en in welke hoeveelheden. We eindigen dit hoofdstuk met een overzicht van hoe het transport in Palestina georganiseerd was. Aandacht zal besteed worden aan de transport- en communicatielijnen tussen de verschillende nederzettingen en clusters van nederzettingen, omdat dit invloed kan hebben gehad op de mogelijkheden die de Romeinen hadden om voedsel te verzamelen. Communicatie speelde daarnaast ook een rol bij het nemen van beslissingen om door te gaan met een campagne of ze af te breken omdat er te weinig zekerheid was of men nog voldoende voedsel van achteruit kon laten aanvoeren en of er in de nog door te trekken gebieden wel voldoende voedsel te vinden zou zijn.

Om dit alles te onderzoeken zullen we gebruik maken van zowel tekstueel als archeologisch bronnenmateriaal. Het is onmogelijk om een degelijk onderzoek te voeren naar de impact van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog zonder gebruik te maken van archeologische inzichten, evenals het onmogelijk is dit te doen zonder een grondige analyse van Josephus' *Bellum Iudaicum*.⁵¹ Daarom zal in dit hoofdstuk uitgebreid gebruik gemaakt worden van archeologische field surveys om het nederzettingspatroon en de vegetatie in de te onderzoeken regio te bekijken. De interesse van de archeologie in

⁵¹ Applebaum (1977), 355 en Haldon e.a. (2011-2012), 211.

nederzettingspatronen is echter vrij recent⁵², waardoor het niet mogelijk is om de bevolkingsspreiding voor heel het gebied dat bestreken werd door de krijgsverrichtingen van de Joodse Oorlog gedetailleerd in overschouw te nemen. Als historicus ben ik afhankelijk van het werk dat reeds door archeologen is gebeurd. Voor de regio die centraal staat in deze Masterproef is dit reeds een vrij omvangrijk werk, maar de conclusies die ik zal trekken, blijven voorlopig, daar verder archeologisch onderzoek nog heel wat nieuwe informatie naar boven kan halen. Voor het gebied van het huidige Israel kunnen we terugvallen op de archeologische surveys van de *Archaeological survey of Israel*, onder leiding van de *Israel Antiquities Authority*. Verder zal ook gebruik gemaakt worden van het surveyonderzoek van Uri Leibner en Lamia El-Khoury in respectievelijk oostelijk Galilea en westelijk Jordanië en van artikels aangaande het nederzettingspatroon in *The New encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land*.⁵³ Daarnaast zal informatie gehaald worden uit de geschriften van Flavius Josephus, Strabo en Plinius Minor en uit secundaire literatuur aangaande bodemgesteldheid, reliëf, klimaat en vegetatie in (Romeins) Palestina.

Zoals reeds aangegeven, beschikken we met het *Bellum Iudaicum* van Flavius Josephus over een naar antieke maatstaven zeer uitgebreid overgeleverde bron om de Joodse Oorlog te analyseren. Deze bron is onmisbaar voor elk onderzoek van deze oorlog, maar tegelijk heeft ze ook zo haar moeilijkheden wat betreft historische kritiek. Hoofdstuk vier zal daarom draaien rond de vraag of Flavius Josephus' *Bellum Iudaicum* betrouwbaar is voor de aspecten die in deze paper onderzocht worden. Hiervoor zullen we Josephus' werk analyseren vanuit de context waarin het geschreven is. Ook zullen we aandacht besteden aan de tendensen in *Bellum Iudaicum* om te zien of Josephus tendentiek schreef over het landschap of aspecten van de bevoorrading.

Naast *Bellum Iudaicum* zelf zal ook gekeken worden naar Josephus' *Vita* om dit deelonderzoek uit te voeren. Daarnaast kunnen we ook terugvallen op een oude en uitgebreide onderzoekstraditie onder historici en Bijbelwetenschappers naar de

⁵² Ward-Perkins legde de fundamenten hiervoor reeds kort na WOII, maar het heeft even geduurd voordat men onderzoek hiernaar op grote schaal is gaan uitvoeren. Vooral vanaf de jaren 1990 bieden archeologische field surveys een extra mogelijkheid voor het onderzoek van vroegere nederzettingspatronen. Barker (1991), 1-2.

⁵³ El-Khoury (2009), Leibner (2009) en Stern (1993).

persoonlijkheid en geschriften van de beroemde Joodse auteur.⁵⁴ Deze zal uiteraard ook meegenomen worden in de analyse.

In het vijfde hoofdstuk zullen we de bronnen analyseren die relevant zijn voor ons onderzoek en uitzoeken welke invloed landschap en logistiek hadden op het verloop van de Joodse Oorlog. Zoals net nog opgemerkt werd, zal dit gebeuren door een nauwkeurige lezing van de desbetreffende bronnen in het kader van het landschap waarin de campagnes uit de bronnen zich afspeelden en de logistieke systemen die tijdens deze campagnes mogelijk waren. Elementen als waar werd er militair geopereerd, wanneer gebeurde dit, hoelang duurden belegeringen en hoe groot was het leger, zullen onderzocht worden. Zo kan bekeken worden of tijdens een bepaalde campagne landschap en logistiek invloed hadden op de plaatsen waar gevochten werd, wanneer dit gebeurde, hoelang afzonderlijke veldslagen en belegeringen duurden, hoe groot de ingezette troepeneenheid was en of men voldoende druk kon uitoefenen en waarom dit zo was.

De bronnen die hiervoor gebruikt zullen worden zijn allereerst Flavius Josephus' *Bellum Iudaicum* en *Vita*, Cassius Dio's *Historiae Romanae*, Suetonius' *De Vita Caesarum* en Tacitus' *Historiae* voor wat betreft het verloop van de Joodse Oorlog en de invloed van landschap en logistiek hierop. Verder zal gebruik gemaakt worden van het beeld dat we uit de archeologische surveys halen om meer inzicht te krijgen in dit element van het onderzoek. Dit alles wordt vanzelfsprekend onderzocht vanuit de landschappelijke en logistieke context die we schetsen in de hoofdstukken 2 en 3 en in relatie tot secundaire wetenschappelijke literatuur die omtrent dit onderwerp verschenen is; in het bijzonder Jonathan Roths *The logistics of the Roman army in the Jewish War*.

Het primaire doel van dit hele onderzoek is te bepalen in hoeverre landschap en logistiek het verloop van de Joodse Oorlog beïnvloedden en bij te dragen aan het inzicht dat we hebben in het waarom van het verloop van de Joodse Oorlog. De specifieke casus van de goed gedocumenteerde Joodse Oorlog laat verder toe om ook bij te dragen aan het inzicht in de samenhang tussen landschap, logistiek en strategie in antieke oorlogsvoering.

⁵⁴ Enkele van de belangrijkste werken aangaande dit onderwerp zijn Cohen (1979), Bilde (1988) en Rajak (2002).

1.4. Verantwoording en dankwoord

Voor de citaten uit *Bellum Iudaicum* en *Vita* is gebruik gemaakt van Meijer, F.J.A.M. en Wes, M.A., *De Joodse Oorlog* en *Uit mijn leven* (Amsterdam; 2^{de} uitgave 2010). Citaten uit de Bijbel zijn afkomstig uit Katholieke Bijbelstichting 's-Hertogenbosch, *De Bijbel: Willibrordvertaling* (Leuven en 's-Hertogenbosch, 3^{de} herziene uitgave 1995). De overige vertaalde citaten uit bronnen uit de Oudheid zijn van mijn eigen hand.

Een aantal van de gebruikte publicaties en surveyrapporten zijn afkomstig van het internet en hebben bijgevolg geen paginavermelding in de voetnoten. Deze titels vindt u in de voetnoten overigens schuingedrukt terug, omdat het telkens uitschrijven van het hele http-adres waar deze publicaties gevonden kunnen worden te veel plaats zou innemen en de overzichtelijkheid van het kritische apparaat niet ten goede zou komen. In de bibliografie vindt u uiteraard de volledige referentie van deze publicaties terug.

Graag wens ik hier ook een aantal mensen te danken voor hun steun en hulp tijdens het werkproces dat geresulteerd heeft in deze Masterproef. Allereerst mijn promotor, professor Paul Erdkamp, voor zijn zeer goede en helpvolle begeleiding van dit onderzoek. Hij heeft mij bijgestaan met ideeën om te onderzoeken in deze Masterproef en was steeds beschikbaar wanneer ik problemen ondervond en uit de begeleidende gesprekken in het kader van deze opdracht heb ik veel van hem geleerd. Ook wens ik professor Dries Tys te bedanken voor zijn hulp bij het archeologische luik van deze paper. Mijn dank gaat ook uit naar alle professoren die mij de afgelopen vier jaar les gegeven hebben; van hen heb ik veel geleerd en zij hebben mij in grote mate gevormd als historicus. Verder wil ik specifiek mijn dank uitspreken aan mijn familie die mij gesteund heeft in het schrijven van deze Masterproef en bij wie ik steeds terecht kon wanneer ik een klankbord nodig had voor de ideeën die ik op papier wenste te zetten en aan mijn medestudente Deborah da Conceição Mendes, met wie ik menig uur heb doorgebracht in verschillende bibliotheken terwijl we werkten aan onze Masterproeven.

2. Logistiek van het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog

2.1. Inleiding

“(…) In elke expeditie is het belangrijkste wapen dat levensmiddelen voldoende aanwezig zijn voor jou, terwijl een gebrek eraan de vijanden breekt. Dus voordat een oorlog wordt begonnen, moet deskundig worden onderzocht aangaande de voorraad en toebehoren dat voer, graan en andere noodzakelijkheden die gewoonlijk van de inwoners van de provincies worden geëist, tijdig ingevorderd worden en steeds in voldoende hoeveelheid verzameld worden op plaatsen geschikt voor het voeren van oorlog en zeer sterk beveiligd. (…)”⁵⁵

In dit hoofdstuk zullen we ons bezighouden met de vraag hoe een Romeins leger te velde beschikking kreeg over voldoende voedsel, voer, water en hout om in optimale conditie te blijven tijdens een militaire campagne om de bovenhand te halen op haar tegenstander. Kort gezegd focussen we dus op de logistieke systemen die een Romeins leger kon toepassen om tijdens campagnes aan haar dagdagelijkse noodzakelijkheden te komen. De term logistiek, die in het klassieke Latijn niet echt bestond als vaststaand begrip en in de moderne literatuur kan verwijzen naar een heel gamma aan aspecten die een rol speelden bij antieke oorlogsvoering⁵⁶, wordt in dit onderzoek dus gedefinieerd als: de manier(en) waarop het leger er voor zorgde dat zij steeds over voldoende voedsel, voer, water en hout beschikte om de troepen inzetbaar te houden tijdens een campagne.⁵⁷ Zoals in de inleiding immers al benadrukt werd, was het niet de bedoeling van een leger om enkel te overleven tijdens een aanvallende campagne, maar probeerde men de troepen in een fysieke toestand te houden die moest toelaten de tegenstander te verslaan. Op de volgende bladzijden zullen we ingaan op de manieren die het Romeinse leger kon gebruiken om de bevoorrading van dagdagelijkse noodzakelijkheden te regelen en op de voor- en nadelen die elk van deze bevoorradingwijzen inhielden. Zeer algemeen genomen, konden de Romeinse

⁵⁵ Vegetius, *De re militari* 3. 3.

⁵⁶ Adams (2001), 465 en Roth (1999), 1-2. Logistiek komt van het Griekse woord *λογιστική*. De Latijnse woorden die het best de term logistiek vatten zoals wij deze gebruiken in deze Masterproef zijn *commeatus* en *res frumentaria*. Zahariade (2013), 4136.

⁵⁷ Deze definitie steunt in grote mate op die van F. Ruge in zijn artikel over ‘Logistik’ in het *Lexicon der alten Welt*: “Aufgabe der Logistik ist, die Truppe materiell so zu versorgen daß Menschen und Gerät einsatzfähig bleiben.” Ruge (1965), 1762. Anders dan Ruge leg ik echter de focus op voedsel en brandstof in plaats van op materiaal om het leger inzetbaar te houden. Waarom precies de elementen voedsel, voer, water en hout centraal staan in mijn definitie, is reeds uiteengezet in hoofdstuk 1.

generaals kiezen tussen een mechanisme van externe proviandering (via een netwerk van bases) en vergaring ter plekke in de oorlogszone. We zullen echter beargumenteren dat deze twee mechanismen niet zo rigide tegenover elkaar geplaatst konden worden als men op het eerste zicht zou kunnen denken en dat het doorgaans voordeliger was te opteren voor een mengvorm waarin elementen van beide bevoorradingswijzen naast elkaar gebruikt werden.⁵⁸

Dat de logistieke organisatie die achter een campagne stak een zeer belangrijk element in de oorlogsvoering was en ook zo gepercipieerd werd door de Romeinse militaire en politieke elite, mag blijken uit bovenstaand citaat uit het derde boek van Vegetius' *De re militari*. Deze auteur, waarover niet zo veel bekend is, schreef zijn oorlogshandleiding in opdracht van een keizer uit de late vierde of vroege vijfde eeuw met de bedoeling het militaire apparaat van het Laat-Romeinse Rijk terug aansluiting te laten maken met haar (in Vegetius optiek) meer glorieuze werking tijdens de late Republiek en het vroege Principaat.⁵⁹ Dit gegeven maakt dat zijn opmerkingen aangaande de logistiek van het Romeinse leger van toepassing zijn voor onze analyse van de logistieke mechanismen tijdens de Joodse Oorlog. Vegetius' handleiding is in omvangrijke mate een compilatie van, inmiddels verloren gegane, militaire traktaten uit eerdere periodes. Zijn beschrijving van hoe een leger het best georganiseerd kon worden, is dan ook eerder een schets van de organisatie van het Romeinse leger aan het begin van onze jaartelling dan van de werking ervan tijdens het Dominaat.⁶⁰ Dat *De re militari* geschreven werd vanuit de doelstelling de organisatie van het leger te verbeteren en ondersteund werd vanuit het hof bewijst ook dat wat Vegetius schreef zeker enige basis moet hebben gehad die door militaire leiders in de entourage van de keizer als deskundig werd beschouwd. In het citaat waarmee dit hoofdstuk opende, lezen we dat Vegetius de aanwezigheid van voldoende voedsel en voer (en andere niet geëxpliciteerde benodigdheden) als zeer cruciaal beschouwde voor een troepenmacht die gevechtsklaar wilde blijven tijdens een campagne. Hij noemt de voldoende aanwezigheid van levensmiddelen zelfs het belangrijkste wapen (*unum et maximum telum*) dat een leger tot haar beschikking kan hebben en wijst indirect op de strategische optie om er voor te zorgen dat de tegenstrever zonder adequate toevoer

⁵⁸ Cf. infra.

⁵⁹ Milner (1993), XXXI-XXXVII. Voor een uitgebreider bespreking van Vegetius' persoon en oeuvre, zie de inleiding van N.P. Milner op zijn vertaling van *De re militari*: Milner (1993).

⁶⁰ Milner (1993), XVI-XVII en XXVIII.

van dagdagelijkse noodzakelijkheden komt te zitten.⁶¹ Verder vinden we in de vier boeken van *De re militari* meerdere passages waarin de auteur wijst op het belang van voedsel, voer, water en hout tijdens campagnes en duidelijk uiting geeft van zijn begrip van de impact van tijds- en plaatsgebonden elementen op de werking van de mechanismen om deze zaken tot bij het leger te krijgen.⁶² De analyse die we in dit hoofdstuk zullen maken van de logistieke mechanismen die tijdens de Joodse oorlog ter beschikking waren van de Romeinse legers die in Palestina gevochten hebben, is dus belangrijk om antwoord te geven op de onderzoeksvragen geformuleerd in hoofdstuk 1. De aandacht van Vegetius voor de rol van logistiek in het winnen van militaire confrontaties toont aan dat de Romeinen zich goed bewust waren van de impact van factoren als regenval, verspreid voorkomen van gewassen in het landschap en dergelijke meer; en dat generaals tijdens de Joodse Oorlog dus rekening hielden met de rol van logistieke elementen bij het opstellen van hun oorlogsstrategie.

In de bladzijden die volgen zullen we eerst een nadere studie maken van de benodigdheden die (quasi) dagelijks opnieuw vergaard moesten worden om het leger te velde gevechtsklaar te houden.⁶³ Daarom zullen we ingaan op het dieet van de soldaten, hun cavaleriedieren en de lastdieren wanneer zij zich verplaatsten binnen de oorlogszone. Ook gaan we kijken naar de brandstoffen en bouwmaterialen die een mobiele troepenmacht nodig had. De ordegrrootte waarin deze benodigdheden nodig waren, zal duidelijk maken wat aangevoerd kon worden en welke zaken ter plekke verzameld moesten worden. In tweede instantie zullen we ingaan op de mechanismen achter de bevoorrading: zowel de manier waarop dagdagelijkse noodzakelijkheden werden aangevoerd van buiten de oorlogszone als de wijzen waarop deze verzameld werden in het lokale landschap zullen bekeken worden. De specifieke transportinfrastructuur van Palestina ten tijde van de Joodse Oorlog zal hier slechts sporadisch aan bod komen en meer in detail uitgewerkt worden in het volgende hoofdstuk, waarin we ingaan op het landschap in het Palestina van de eerste eeuw.⁶⁴

⁶¹ Vegetius, *De re militari* 3. 3.

⁶² Vegetius, *De re militari* 1. 22, 3.3, 8 en 9

⁶³ Dit gebeurt in dit hoofdstuk eerder algemeen. De concrete noden van het leger zullen pas aan bod komen wanneer we de campagnes bespreken en bepaald hebben hoe groot de Romeinse legers tijdens de Joodse Oorlog waren. Deze gegevens zullen overigens enkel aan bod komen indien ze relevant zijn voor het betoog aangaande de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog. Deze paper is er niet op gericht een overzicht te geven van de precieze logistieke noden tijdens deze oorlog.

⁶⁴ De impact die deze transportinfrastructuur had op het verloop van de oorlog zal in hoofdstuk 5 worden onderzocht.

Algemeen dienen we overigens te vermelden dat in dit hoofdstuk vertrokken wordt van een algemeen beeld van logistiek tijdens de Romeinse Oudheid, zoals dat naar voren komt uit de secundaire literatuur. Op deze manier krijgen we inzicht in hoe de logistieke structuur tijdens de Joodse Oorlog georganiseerd kon worden. Nergens in de antieke literatuur is immers beschreven hoe de logistieke systemen die gebruikt werden tijdens dit conflict er in detail uitzagen. We hebben hieromtrent echter verschillende aanwijzingen in de werken uit de Klassieke Oudheid die de Joodse Oorlog vermelden. In dit hoofdstuk zal dus zeker meermaals gerefereerd worden naar de specifieke situatie tijdens de Joodse Oorlog, maar de aard van het bronnenmateriaal brengt ons er toe, de analyse van de logistiek van het Romeinse leger tijdens dit militaire treffen te beginnen vanuit het algemene beeld. Tot slot zullen we ook ingaan op de impact van oorlogsvoering op het landschap, omdat deze effecten een invloed konden hebben op de aanwezigheid van levensmiddelen en hout in de oorlogszone en bijgevolg een herziening van de logistieke strategie met zich mee konden brengen. Meer nog als voor de analyse van logistieke mechanismen geldt voor de bespreking van dit onderdeel dat we starten vanuit een algemeen beeld van de impact van oorlog op het (agrarische) landschap in premoderne samenlevingen. In welke mate oorlogsvernielingen effectief een rol gespeeld hebben in het verloop van de Joodse Oorlog zal in het vijfde hoofdstuk onderzocht worden.

De volledigheid gebied ons, alvorens onze blik te richten op de dagdagelijkse behoeften van een Romeins leger te vermelden, kort te vermelden waarom we niet zullen ingaan op de verkenning van de oorlogszone voorafgaand aan een oorlog. Het was uiteraard van zeer groot belang wanneer men bepaalde welke logistieke strategie men zou volgen te weten hoe het landschap eruit zag waarin de soldaten zouden terechtkomen. Om inzicht te krijgen in nog onbekende gebieden, hadden de Romeinen een heel apparaat opgezet.⁶⁵ Hoe de verkenning van te veroveren gebieden in elkaar zat, hoeven we in deze paper echter niet te bekijken omdat Palestina in de zestiger jaren van de eerste eeuw geen onbekend gebied meer was voor de Romeinen. Sinds de aanhechting van de gebieden waarin de Joodse Oorlog zich zou afspelen was er reeds meer dan een eeuw gepasseerd, waarin de Romeinen meer dan voldoende gelegenheid hadden gehad om deze gebieden in kaart te brengen. Toen de opstand van de Joden in 66 uitbarstte, moeten de Romeinen al een zeer goed beeld hebben

⁶⁵ Adams (2001), 470-471.

gehad van het klimaat, het reliëf, de nederzettingsspreiding en de transportinfrastructuur in Palestina. Verder konden ze ook beroep doen op bondgenoten uit de regio, zoals koning Agrippa.⁶⁶

2.2. De dagdagelijkse benodigdheden van het Romeinse leger

2.2.1. Voedsel voor de soldaten en non-combattanten in de legercolonne

De eerste vereiste waaraan men moest voldoen om een leger inzetbaar te houden, was ervoor zorgen dat de legionairs voldoende energie hadden om hun potentiële sterkte te realiseren. In het Romeinse dieet was deze taak hoofdzakelijk weggelegd voor tarwe. Tarwe leverde naar schatting 60 tot 90% van de dagelijkse energievereisten voor een gemiddelde soldaat in Romeinse dienst.⁶⁷ De bronnen wijzen immers op een dagelijkse hoeveelheid van 800 à 900 gram hiervan in het dieet van een soldaat op campagne.⁶⁸ In vergelijking met latere legers is dit een relatief hoge hoeveelheid graan. Daarentegenover staat dat Romeinse soldaten bijvoorbeeld minder vlees aten dan hun latere beroepsgenoten. Graan bood verschillende logistieke voordelen: ongemalen bleef het lang eetbaar en het kon makkelijker getransporteerd worden dan andere etenswaren doordat het verhoudingsgewijs niet veel plaats innam. Ook haar grote voedingswaarde speelde hierbij een rol: tarwe leverde namelijk veel energie.⁶⁹ Andere granen hadden soms ook dergelijke voordelen, maar toch at men tijdens campagnes die ‘regelmatig’ verliepen omzeggens geen andere graanproducten dan tarwe. In tijden van nood, echter, was men uiteraard wel bereid gerst, dat in het leger normaal bestemd was voor de dieren, of een ander graan te consumeren.⁷⁰ Dan

⁶⁶ Cf. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 502. Deze passage wordt verder in dit hoofdstuk nader bekeken. Wat betreft de literatuur aangaande het in kaart brengen van onbekende gebieden door het Romeinse leger, bieden volgende publicaties een goed startpunt: Mattern (1999), Nicolet (1988) en Sherk (1974).

⁶⁷ Het precieze cijfer is niet te geven omdat dit afhangt van verschillende factoren die niet precies te bepalen zijn: vb. lengte en leeftijd van de gemiddelde soldaat, de precieze energiewaarde van tarwe in de Romeinse periode. Erdkamp (1998), 30 geeft een verhouding van 75 tot 90% van de dagelijkse energiebehoefte, terwijl Roth (1999), 18 het op 60 tot 75% houdt. Het verschil in deze cijfers is onder meer te vinden in de verschillende lengte die zij aannemen voor een gemiddelde Romeinse soldaat, maar vooral te wijten aan het gegeven dat Roth zich meer baseert op het dieet in legerkampen tijdens vredesperiodes. In een dergelijke situatie kon men uiteraard een gevarieerder dieet aanhouden.

⁶⁸ Erdkamp (1998), 29: 830 gram per dag; Kehne (2007), 324: 880 gram per dag; Roth (1999), 24: 850 gram per dag.

⁶⁹ Erdkamp (1998), 33-35 en van Daele (2006), 127.

⁷⁰ Davies (1989), 205.

konden ook de hoeveelheden graan in het rantsoen verlaagd worden, maar wanneer een dergelijke situatie meerdere dagen aanhield, boette het leger in aan kracht en energie.⁷¹

Gewoonlijk werd graan, wanneer dit mogelijk was, aangevoerd van buiten het gebied waarin men militair actief was. Hierdoor was men vrijer om te opereren waar en wanneer men wilde. Een groot leger zou immers veel moeite hebben om alleen te overleven op wat het landschap te bieden had. Vaak zou dit helemaal niet mogelijk geweest zijn in Palestina en zou men slechts een zeer beperkte operatievrijheid hebben gehad.⁷² Tarwe werd ongemalen naar de oorlogszone getransporteerd en door het leger megedragen. Dit had als voordeel dat ongemalen tarwe minder snel bedierf dan meel of brood. Het impliceerde wel dat Romeinse soldaten, anders dan hun latere tegenhangers, zelf hun tarwe moesten malen en er een gerecht uit maken.⁷³ Daarom had het Romeinse leger handmolens mee op campagne. Paul Erdkamp beargumenteert dat men het graan verwerkte en kookte binnen elk van de *contubernia*⁷⁴ en het dus niet nodig was meer dan één handmolen per acht soldaten mee te nemen; wat uiteraard resulteerde in een lichtere bagage dan wanneer elke soldaat een eigen molen moest meezeulen.⁷⁵ Uit het meel dat men dan bekwam, kon men verschillende graangerechten bereiden: zo kon men er brood van bakken, wat in het legerkamp zelf gebeurde, of men kon een soort pap bereiden. Voor dit laatste was er geen brandhout nodig.⁷⁶ In de Late Oudheid werd ook een soort dubbelgebakken brood (*buccelatum*) meegenomen naast ongemalen tarwe, maar of dit ook al het geval was in het vroege Principaat is hoogst twijfelachtig.⁷⁷ Voor de Joodse Oorlog hebben we geen aanwijzingen over hoe men zijn graanrantsoen tot zich nam.

Graan alleen leverde echter onvoldoende voedingsstoffen om een leger gevechtssklaar te houden. Vitaminen, proteïnen, ijzer en dergelijke moesten door

⁷¹ Erdkamp (1998), 141-142 en Roth (1999), 35-36.

⁷² We dienen er wel rekening mee te houden dat verschillende elementen mee bepaalden welke bevoorradingsmechanismen gebruikt werden: geografie; militaire doelen; economische, demografische en politieke omstandigheden. Erdkamp (1998), 11-17.

⁷³ Davies (1989), 191; Erdkamp (1998), 24, 35 en 37 en van Daele (2006), 127.

⁷⁴ Een *contubernium* was de kleinste onderverdeling van een Romeins legioen. Het bestond uit acht legionairs.

⁷⁵ Erdkamp (1998), 35 en Erdkamp (2001), 137.

⁷⁶ Davies (1989), 191.

⁷⁷ Erdkamp (1998), 36-37 en 79 en Roth (1999), 51-53. Voor de discussie of er voor de vierde eeuw na Christus dubbelgebakken brood geconsumeerd werd in het leger zie Erdkamp (1998), 36-37. Echte bewijzen hiervoor zijn er eigenlijk niet en daarom ben ik eerder geneigd aan te nemen dat dit graanproduct geen regelmatige rol speelde in de bevoorrading van het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog.

andere levensmiddelen worden aangeleverd.⁷⁸ Eén van deze leveranciers was vlees. Lang is men ervan uitgegaan dat de Romeinse legionairs en hulptroepen enkel vlees aten in crisistijden. Archeologische vondsten en een andere interpretatie van bepaalde tekstfragmenten heeft de afgelopen vijftig jaar echter geleid tot een grondige herziening van deze these.⁷⁹ Vlees maakte een wezenlijk en regelmatig deel uit van het militaire dieet tijdens campagnes. Vooral varken en os waren populair, maar ook schaap, kip en geit werden gegeten. In Romeinse winterkampen aan zee consumeerde men mogelijk ook vis en schelpdieren, daar archeologische resten van visconsumptie vastgesteld zijn in permanente legerkampen met een maritieme ligging.⁸⁰ De mogelijkheid is dus reëel dat het dieet in het winterkamp te Caesarea Maritima aangevuld werd met zeedieren uit de Middellandse Zee. Over hoe het vlees over het algemeen tot bij het leger te velde geraakte is er geen eenduidigheid. Vlees dat niet gezouten was, bedierf snel. Volgens Jonathan Roth at men vooral gezouten varkensvlees, omdat dit makkelijk te transporteren was. Paul Erdkamp, echter, benadrukt dat het vervoer van gezouten vlees naar een mobiel leger moeilijk was en het eerder gegeten werd in vaste legerkampen. Daarom beargumenteert hij dat legers vaak levend vee meenamen op campagne en dat ter plekke slachtten.⁸¹ Dit laatste verhoogde uiteraard de hoeveelheid dierenvoer die men nodig had. Men kon ook dieren opeisen of ‘veroveren’, zoals het leger van Placidus in Perea:

“Er werden ongeveer tweeëntwintighonderd krijgsgevangenen gemaakt en er was een enorme buit aan ezels, schapen, kamelen en koeien.”⁸²

Het is zeer aannemelijk dat men de schapen en koeien meegevoerd heeft als slachtdieren, terwijl de ezels en kamelen ingezet werden als lastdieren.

Naast tarwe en vlees maakten ook olijfolie, zout, wijn en water zeker deel uit van het dieet van legers op campagne en we hebben geen redenen om aan te nemen dat dit voor de legers die vochten in de Joodse Oorlog anders was. Mogelijk behoorden ook groenten, die zeker deel uitmaakten van het dieet van staande legers, en misschien

⁷⁸ Roth (1999), 8.

⁷⁹ Davies (1989), 191 en 203; Erdkamp (1998), 31-33 en Roth (1999), 27-32. Sommige passages die vroeger werden gezien als bewijs voor een afkeer voor vlees, worden nu gelezen als passages die verwijzen naar tijden van schaarste waarin het dieet voornamelijk uit vlees bestond, wat bepaalde negatieve gevolgen met zich meebracht. Erdkamp (1998), 31.

⁸⁰ Davies (1989), 191 en 193-195 en Roth (1999), 30.

⁸¹ Erdkamp (1998), 32 en Roth (1999), 30. Zie ook Goldsworthy (1996), 292, dewelke het idee aanhangt dat grote aantallen levend vee werden meegevoerd op campagne.

⁸² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 436.

ook kaas tot het dieet van mobiele troepenmachten tijdens het Principaat.⁸³ Al deze zaken, behalve water, werden over het algemeen van buitenaf aangevoerd en op regelmatige basis geleverd aan het leger. Zeker voor grote legers als dat van Vespasianus en Titus in Palestina was het te risicovol om (enkel) in te zetten op wat de oorlogszone aan voedsel kon opleveren, zelfs al waren tarwe, wijn en olijfolie de meest voorkomende levensmiddelen in Palestina.⁸⁴ Volgende passage uit *Bellum Iudaicum* toont aan dat men tenminste tijdens de belegering van Jeruzalem bevoorraad werd van buiten de oorlogszone:

“(…) De Romeinen hadden aan voedsel en andere zaken geen gebrek. Ze werden bevoorraad vanuit Syrië en de aangrenzende provincies.”⁸⁵

Het lijkt niet waarschijnlijk dat dit systeem enkel in voege was op het einde van de Joodse Oorlog, ook al ontbreekt het bronnenmateriaal om deze claim hard te maken. Verder zal men dit dieet ongetwijfeld aangevuld hebben met zaken die men in de oorlogszone vond, op het veld of in de voorraden van de dorpen in de buurt. In Palestina waren verschillende vruchten zoals dadels en vijgen te vinden, maar deze etenswaren waren in principe niet meer dan een aanvulling: ze werden niet op regelmatige basis door het Romeinse leger geconsumeerd.⁸⁶ In winterkampen was het dieet waarschijnlijk gevarieerder en behoorden groente, fruit en kaas tot het basisdieet.⁸⁷

2.2.2. *Water voor de soldaten en non-combattanten in de legercolonne*

Belangrijker dan een permanente toegang tot voedsel, was de continue mogelijkheid voor de soldaten om drinken tot zich te nemen. De mens kan in crisissituaties wel enkele dagen tot weken zonder eten, maar zonder te drinken sterft hij na een paar dagen.⁸⁸ Soldaten op campagne dronken vaak posca, een mengeling van zure wijn en water. Die wijn moest worden aangevoerd, wat de logistieke inspanning verzwaarde en dus kon men opteren enkel water te drinken. Dit was echter

⁸³ Erdkamp (2001), 137; Kehne (2007), 324 en Roth (1999), 26-41.

⁸⁴ Erdkamp (1998), 18-19 en Safrai (2010), 251-252.

⁸⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 520

⁸⁶ Erdkamp (1998), 34; Roth (1999), 42 en Safrai (2010), 254-255.

⁸⁷ Davies (1989), 189.

⁸⁸ Roth (1999), 35-36.

niet zo populair bij de betrokkenen.⁸⁹ Hoe dan ook, water moest steeds in grote hoeveelheden ter beschikking van het leger staan en het was logistiek onmogelijk om deze hoeveelheden over een langere afstand aan te voeren: een actieve soldaat moest al drinkend minstens twee liters vocht per dag innemen om zijn lichaam in vorm te houden. De legers van Vespasianus en Titus telden zo'n 60.000 soldaten⁹⁰, die samen dus minstens 120.000 liter water per dag moesten drinken! Dergelijke hoeveelheden aanvoeren naast al het voedsel voor de mensen zou al snel veel te veel lastdieren vergen. Daarnaast moesten ook de dieren in de legercolonne water drinken en zouden de lastdieren die het water moesten vervoeren zelf een deel tot alles wat ze droegen opdrinken, indien de afstand tussen leger en voorraadplaats meerdere dagen bedroeg.⁹¹ Men moest tijdens de planning van de campagnes dus incalculeren dat bepaalde regio's (op bepaalde momenten) niet aan te doen waren, doordat men hier onvoldoende water zou vinden. Woestijncampagnes zoals in Masada konden enkel wanneer zich een voldoende grote waterbron in de buurt bevond en het leger niet te groot was.⁹² We zagen dat water één van de grote problemen was in Palestina en we zullen nog zien dat waterschaarste effectief een probleem was tijdens zomerse campagnes.⁹³ Engels stelt nog een ander probleem in verband met water aan de kaak: toen het leger van Alexander de Grote door Palestina trok, kon het volgens hem niet tijdig voldoende water naar boven halen uit één bron om het leger voldoende te drinken te geven voor één dag. Dit doordat men bij een smalle bron een kleiner wateroppervlak had dan bij bijvoorbeeld een lange rivier en dus minder waterzakken tegelijk konden worden ingezet. Nu is Engels op vele punten aangevallen, maar dit lijkt wel een probleem te zijn waarmee het Romeinse leger rekening moest houden.⁹⁴ Het was zeker geen overbodige luxe om toegang te hebben tot het water van verschillende bronnen.

⁸⁹ Davies (1989), 188 en Roth (1999), 36-38.

⁹⁰ Preciezer cijfers voor de omvang van deze legers zullen gegeven worden in hoofdstuk 5.

⁹¹ Shean (1996), 171. Het probleem van vermeerdering door toevoegen van meer transportdieren was ook van belang voor voer.

⁹² Roth (1995), 90 en Roth (1999), 37.

⁹³ Cf. Hoofdstuk 5.

⁹⁴ Engels (1978), 57. In de vernietigende kritiek van Hammond (1980) over Engels (1978) wordt deze stelling niet besproken en hetzelfde idee komt terug in Lee (2007), 8 wanneer hij het heeft over Engels (1978). Bijgevolg neem ik aan dat dit effectief een problematisch gegeven was.

2.2.3. Voer en water voor de dieren in de legercolonne

Ook de cavaleriepaarden en lastdieren die het leger vergezelden, moesten natuurlijk gevoed worden. Voedsel voor dieren kan worden ingedeeld in (1)graanvoer ofte hard voer, (2)droog voer en (3)groenvoer. Tot die eerst categorie behoren granen zoals gerst en haver, net als bijvoorbeeld bonen. Groenvoer is wat men kan grazen in het landschap en droog voer is de geogste en gedroogde versie hiervan die gebruikt wordt om de dieren te voeden wanneer de velden onvoldoende groenvoer bevatten om de dieren erop te laten grazen. De dieren van het leger konden in theorie zonder graanvoer, maar om gezond te blijven hadden ze dit nodig.⁹⁵ Naast de paarden voor de cavalerie, kon het leger gebruik maken van ezels, muilezels, ossen en/of kamelen die ingezet werden als lastdier. Elk van deze dieren vereiste een eigen hoeveelheid hard- en droog- of groenvoer. Paarden aten dagelijks elk 2,5 kilogram graanvoer en dienden daarnaast ook nog eens zeven kilogram droog voer of 14 kilogram groenvoer te eten. Ezels en muilezels verorberden op een dag elk ongeveer 5,5 kilogram droog voer of elf kilogram groenvoer en om hen gezond te houden moest men hen daarbovenop ook elk twee kilogram graanvoer geven. Ossen vereisten nog hogere hoeveelheden voer (dagelijks zeven kilogram graanvoer en verder elf kilogram droog voer of dubbel zoveel groenvoer). Qua drinken vereisten ezels en muilezels 20 liter water per dag, terwijl paarden en ossen 30 liter water dronken in één dag tijd.⁹⁶ Over het algemeen kan men stellen dat gerst en dergelijke ten dele van buiten de oorlogszone konden worden aangevoerd in het geval dat de legercolonne niet te groot was, terwijl de overige voedselvereisten voldaan moesten worden door te grazen of door gebruik te maken van lokaal ‘verzameld’ hooi of stro. Dit verlichtte het gewicht van de aan te voeren benodigdheden niet alleen, maar was vaak ook gewoon een noodzaak.⁹⁷ Het leger van Vespasianus dat in 67 begon aan de herovering van Palestina telde ongeveer 12.500 paarden en meer dan 20.000 lastdieren. Om hen dagelijks te voorzien in hun dieet moesten de Romeinen elke dag opnieuw beschikken over minstens 71.250 kilogram graanvoer, 197.000 kilogram droog voer of 395.000

⁹⁵ Erdkamp (1998), 22-23; Hyland (1990), 87 en Goldsworthy (1996), 293.

⁹⁶ Kehne (2007), 325 en Roth (1999), 65-66.

⁹⁷ Erdkamp (1998), 39. Het was logistiek onmogelijk om al het dierenvoer van buitenaf aan te voeren. Ann Hyland wijst erop dat enkel in het beste geval een minimum aan graanvoer kon worden meegevoerd door de legercolonne. Hyland (1990), 97. De overige componenten van het dieet van cavaleriepaarden en lastdieren moest dus tijdens de campagne worden gefoerageerd.

kilogram groenvoer en 775.000 liter water.⁹⁸ Dat men gras en hooi lokaal moest verzamelen, kon natuurlijk ook gevolgen hebben voor de locaties en seizoenen waarin campagnes konden plaatsvinden: droge regio's met onvoldoende grassen waren moeilijk aan te doen, terwijl operaties in periodes met onvoldoende groenvoer op de velden verhinderd konden worden in weinig bevolkte regio's waar hooi- en strovoorraden sterk verspreid lagen.

2.2.4. Brandstoffen en constructiemateriaal

Tot slot had het leger ook zeer frequent nood aan nieuwe brandstoffen en bouwmaterialen. Als brandstof kon men eventueel houtskool of mest gebruiken, maar hout was het meest gebruikelijk. Doordat men dagelijks brandstof nodig had om brood en vlees te bakken en als vuur om zich te verwarmen in de winter, werd brandhout lokaal verzameld.⁹⁹ Aangezien elk contubernium zijn eigen maaltijden klaarmaakte op een apart houtvuur en men voor het bakken van één kilogram brood 1,2 à 1,5 kilogram brandhout nodig had, liep de hoeveelheid brandhout die dagelijks nodig was te hoog op om het van over grote afstanden te laten aanvoeren.¹⁰⁰ Soms beschikte men dan ook niet over voldoende brandhout om brood te bakken en dan waren de soldaten verplicht om hun graanrantsoen op te eten in de vorm van pap.¹⁰¹ Hout was ook het belangrijkste materiaal om stormrammen en dergelijke te construeren. Nu was het wel niet nodig dagelijks nieuwe belegeringswapens te maken, maar toch had het leger regelmatig aanzienlijke hoeveelheden hout voor de bouw van constructies nodig, zoals blijkt uit de problemen die de Romeinen ondervonden bij de bouw van belegeringstoestellen tijdens het beleg van Jeruzalem.¹⁰² Het hout dat men gebruikte kon ook niet om het even welk hout zijn. De bouw van aanvalstuig vereiste stevige houtsoorten en gehele bouwstammen.

⁹⁸ Graanvoer: (12.500x2,5kg)+(20.000x2kg); droog voer: (12.500x7kg)+(20.000x5,5kg); groenvoer: (12.500x14kg)+(20.000x11kg) en water: (12.500x30l)+(20.000x20l). Voor de aantallen dieren die ingezet werden tijdens elk van de campagnes van de Joodse Oorlog, zie hoofdstuk 5.

⁹⁹ Kissel (1995), 207 en Roth (1999), 60.

¹⁰⁰ Roth (1991).

¹⁰¹ Persoonlijke correspondentie professor Paul Erdkamp.

¹⁰² Erdkamp (2001), 137; Kissel (1995), 196-197 en Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 496-497, 522-523 en 6. 5, 151-153.

Kreupelhout kon men hiervoor niet gebruiken.¹⁰³ In extreme gevallen waarin geen hout voor handen was in de omgeving konden ook andere materialen dienst doen als bouw materiaal, zoals steen voor de kampen nabij Masada.¹⁰⁴ Anders dan water, was hout net als voer eerder problematisch te bekomen in de wintermaanden. Regen maakte het hout nat, terwijl de koudere winters net meer brandhout vroegen.¹⁰⁵

Samengevat kunnen we dus stellen dat het voedsel voor de soldaten en hun medewerkers en graanvoer in hoofdzaak aangevoerd werden van buiten de oorlogszone, terwijl de andere noodzakelijkheden in Palestina lokaal gevonden moesten worden, wat belangrijke gevolgen had voor het verloop van de Joodse Oorlog. In *Bellum Iudaicum* lezen we dat deze andere benodigdheden (soms) gezamenlijk verzameld werden¹⁰⁶, wat ons naadloos brengt bij de mechanismen achter de bevoorrading.

2.3. Mechanismen achter de bevoorrading tijdens de Joodse Oorlog

Over het algemeen waren er twee mogelijkheden volgens dewelke noodzakelijkheden voor het leger vergaard en getransporteerd konden worden. Men kon zaken die noodzakelijk waren voor het in stand houden van een leger buiten de oorlogszone verzamelen en dan via bevoorradingssystemen transporteren naar het leger toe. Of men kon de benodigdheden lokaal, in de oorlogszone, vergaren en dan vervoeren naar het leger te velde (foeragerende troepen legden vaak immers betrekkelijk grote afstanden af wanneer ze op zoek gingen naar benodigdheden in het plaatselijke landschap). Vaak, en zoals we zagen ook tijdens de Joodse Oorlog, werden beide systemen gebruikt, wat doorgaans ook noodzakelijk was in de

¹⁰³ Professor Paul Erdkamp wees mij op het gegeven dat gehele boomstammen nodig waren en dat het bouwen van een kamp niet hetzelfde is als bijvoorbeeld het in elkaar steken van een lego, waarbij je verschillende stukjes aan elkaar kan plaatsen.

¹⁰⁴ Roth (1995), 89. Nu vormde het bouwen van kampen niet meteen zulk een groot logistiek probleem. Moderne onderzoekers gaan er vanuit dat de Romeinen, anders dan de Grieken, de palen voor de constructie van hun kampen hergebruikten en meevoerden van de ene plaats naar de andere. Hierdoor waren ze voor dit element minder afhankelijk van de aanwezigheid van hout in de oorlogszone. Hanson (1998), 25-26 en Roth (1999), 74-75.

¹⁰⁵ Hanson (1978), 296. Zie in dit opzicht ook de waarschuwing van Vegetius om moeilijkheden aangaande hout (*Hieme lignorum et pabuli, aestate aquarum vitanda est difficultas.*) te vermijden in de wintermaanden: Vegetius, *De re militari* 3. 3 (tweede openingscitaat van deze Masterproef).

¹⁰⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 6. 151-153. Terwijl ze de paarden lieten grazen, verzamelden de soldaten hout voor de bouw van de belegeringstoestellen.

landschappelijke, logistieke en militaire context waarin oorlogen zich afspeelden.¹⁰⁷ Zowel externe proviandering als ‘leven van wat het landschap te bieden had’¹⁰⁸ zijn complexer dan ze op het eerste zicht lijken en bevatten een aantal subcategorieën die verschillen qua manier van vergaren of transporteren.¹⁰⁹ Het is dan ook verkeerd om beide mechanismen als compleet onafhankelijk van elkaar te zien. Moderne auteurs maken soms de fout om te veel de nadruk te leggen op of externe toevoer en bevoorradingslijnen of op leven van het lokale landschap. Er wordt uitgegaan van een verkeerd beeld van de logistieke mogelijkheden en beperkingen die aan een campagne ten grondslag lagen en bijgevolg worden op basis hiervan foutieve conclusies getrokken.¹¹⁰ Daarom dienen we ons goed bewust te zijn van de voor- en nadelen die elk van de mechanismen hadden.

2.3.1. Externe aanvoer van dagdagelijkse behoeften

Laten we eerst kijken naar hoe tarwe en andere etenswaren voor de mensen in de legercolonne van buiten Palestina tot bij het leger in de oorlogszone kwamen. Voor de externe proviandering van actieve legers bestaat er een model dat in 1975 gebruikt werd door Anton Labisch om de militaire campagnes van Gaius Julius Caesar te analyseren. Dit model gaat uit van drie types bases: de strategische basis, de logistieke of operatiebasis en de tactische basis. Aan het begin van de keten om externe bevoorrading bij het leger in de oorlogszone te krijgen, lagen één of meerdere strategische bases.¹¹¹ Deze lag(en) buiten het gebied van de oorlog, in Romeins

¹⁰⁷ Erdkamp (1998), 12-24 en Ruge (1965), 1762. Zie hoofdstuk 5 voor enkele concrete voorbeelden waarbij uitgelegd wordt dat de mogelijkheid of onmogelijkheid om de bevoorrading te regelen op basis van zowel lokale vergaring als externe proviandering respectievelijk een voordeel of een zeer acuut probleem vormde.

¹⁰⁸ Zoals uiteengezet in de inleiding gebruiken we hier een ruime invulling van het concept landschap, dat niet enkel reliëf en vegetatie, maar ook klimaat en politiek-sociale verspreiding van nederzettingen inhoudt.

¹⁰⁹ Erdkamp (1998), 122-123 en Kehne (2007), 333.

¹¹⁰ We wezen in de inleiding al op de zeer sterke nadruk die Jonathan Roth legde op de rol van bevoorradingslijnen tijdens de Joodse Oorlog en zijn onderschatting van de mogelijkheid voor legers om bepaalde landschappen aan te doen.

¹¹¹ Labisch (1975), 85-95. Colin Adams plaatst in zijn review van Erdkamp (1998) en Roth (1999) twijfels bij de rigiditeit van Labischs model. Volgens hem was het sterke punt van de Romeinse logistiek precies dat men zich makkelijk kon aanpassen aan de specifieke situatie die elke nieuwe oorlogszone vereiste. Bijgevolg vindt hij dat we het systeem niet te complex en te standaard mogen voorstellen. Adams (2001), 468. Ik ga akkoord met Adams dat het basessysteem niet steeds op identiek dezelfde manier zal hebben gewerkt, maar het is een model (wat vanuit haar definitie al impliceert dat het een vereenvoudiging is!) dat nuttig is als algemene basis om een beeld te krijgen van externe proviandering naar het leger toe en dat steeds voor elke oorlog afzonderlijk moet worden afgetoetst aan

gebied. Hierin werden de noodzakelijkheden verzameld alvorens verscheept te worden naar de eigenlijke oorlogsscène.¹¹² Veelal kwamen tarwe en dergelijke voor de troepen te velde uit gebieden in de nabijheid van de oorlogszone. In het geval van militaire campagnes in het Oosten van het Romeinse Keizerrijk waren Egypte, Syrië en de gebieden aan de noordkust van de Zwarte Zee regelmatige leveranciers van graan.¹¹³ We zagen daarnet dat Titus' troepen tijdens het beleg van Jeruzalem in 70 graan ontvingen uit "Syria en de omliggende provincies". Onafhankelijk van wat Josephus precies tot Syrië rekende, omvat dit een groot deel van het Romeinse gebied ten oosten van de Middellandse Zee. Palestina maakte ook deel uit van de provincie Syria en bijgevolg kwamen dagdagelijkse benodigdheden misschien ook uit het aangrenzende Egypte.¹¹⁴ We hebben geen informatie over hoe de noodzakelijkheden in het specifieke geval van de Joodse Oorlog verzameld werden buiten de oorlogszone en vervolgens van daaruit naar de strategische bases vervoerd werden. Ook over hoe het transport van de strategische naar de operatiebasis verliep, hebben we geen directe aanwijzingen; maar een aantal elementen wijzen in de richting van aanvoer van over de Middellandse Zee. Allereerst is het zo dat bulkgoederen veel sneller en efficiënter in grote hoeveelheden getransporteerd konden worden over water dan over land.¹¹⁵ Bovendien lagen de twee steden die tijdens de Joodse Oorlog als operatiebasis gediend hebben, Ptolemais en Caesarea Maritima, aan de kust. Operatiebases werden nu precies bij voorkeur aangelegd in havensteden, omwille van de mogelijkheid om van over water bevoorraad te worden.¹¹⁶ Verder spreekt Josephus over 'piraten' die de kusten van Syrië en Fenicië onveilig maakten en door Vespasianus onmiddellijk aangepakt zouden zijn toen hij hierover hoorde. Toen Joppa gevallen was, installeerde de latere keizer hier een regiment om herhaling van het storende werk van de piraten te vermijden. Het gegeven dat hij dit deed en dat enkel Joppa werd aangepakt en vervolgens de campagne in de kuststrook meteen werd stopgezet, wijst erop dat de piraten een dringend aan te pakken zaak waren en het storen van de bevoorrading is de enige manier waarop deze opstandelingen de

de eventuele informatie die over de specifieke werking tijdens deze oorlog voorhanden is. Dit is ook de context waarin wij dit model in dit onderzoek zullen gebruiken.

¹¹² Labisch (1975), 86.

¹¹³ Kissel (1995), 38-53 en Roth (1999), 167.

¹¹⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5.520 en Roth (1999), 167-168.

¹¹⁵ Erdkamp (2001), 142 en White (1984), 131. De Romeinen waren echter wel technisch in staat om grote hoeveelheden over land te transporteren. Erdkamp (1998), 66.

¹¹⁶ Roth (1999), 169.

Romeinen echt konden raken.¹¹⁷ Bijgevolg is het zeer aannemelijk dat noodzakelijkheden van over zee naar Palestina kwamen. We zouden een algemeen beeld kunnen schetsen van hoe men benodigdheden voor het leger vergaarde in de aanleverende provincies om meer inzicht te krijgen in hoe dit misschien gebeurde voor de Joodse Oorlog, maar dit is niet echt van belang voor de problematiek van dit onderzoek. Niet of deze zaken via belastingen of aankoop verzameld werden of vervoerd werden door de staat of door private handelaars vormt een belangrijk element in onze analyse, maar wel of dat men van buitenaf voldoende bevoorraad kon worden of niet. Dit kon invloed hebben op het verloop van de campagnes. Waar we wel nog op moeten wijzen is dat ook de cliënt-koningen in de regio waarschijnlijk noodzakelijkheden aanvoerden naar Palestina. Als bondgenoten van het Romeinse volk werd immers van hen verwacht dat ze Rome bijstonden met troepen en proviand.¹¹⁸ De koningen die troepen zonden; de Joodse koning Agrippa II, Soemus van Emesa, Antiochus IV van Commagene, en de Arabieren¹¹⁹; leverden mogelijk dus ook graan en/of een ander deel van het Romeinse militaire dieet. Volgende passage houdt mogelijk in dat Agrippa instond voor de bevoorrading van het leger tijdens Cestius Gallus' mars op Jeruzalem:¹²⁰

“Agrippa was persoonlijk aanwezig om Cestius de weg te wijzen en de proviandering van het leger te verzorgen.”¹²¹

De bewoording van deze passage is echter voor meer dan één interpretatie vatbaar; het zou evengoed kunnen dat Josephus bedoelt dat Agrippa het verzamelen van noodzakelijkheden in het omliggende landschap coördineerde.

De volgende stap in de bevoorradingssketen was de operatiebasis. Deze lag op een veilige plaats die het Romeinse leger goed kon verdedigen. Verder bevond ze zich ook best op een knooppunt van transportwegen en streefde men ernaar deze basis aan de zee of een bevaarbare rivier in te stellen. In de operatiebasis werd de externe proviandering voor een oorlogsgebied verzameld, maar ze deed ook dienst als verzamelplek voor wat het leger ter plekke inzamelde tijdens foerage-opdrachten. Aangezien verschillende vereisten voor een goede locatie voor een operatiebasis en

¹¹⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 414-431.

¹¹⁸ Kehne (2007), 331 en Roth (1991).

¹¹⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 500-501, 3. 68 en Tacitus, *Historiae* 5.1.

¹²⁰ cf. Roth (1991).

¹²¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 502.

een winterkamp gemeenschappelijk waren, deed de operatiebasis vaak ook dienst als winterkwartier. Doordat hier alle benodigdheden van het leger moesten worden opgeslagen, diende een operatiebasis over een aanzienlijke opslagcapaciteit te beschikken.¹²² De twee steden die tijdens de Joodse Oorlog deze taak op zich hebben genomen, eerst Ptolemais en vervolgens Caesarea Maritima¹²³, voldeden aan bovenstaande aanbevelingen. Beide steden hadden een aanzienlijke Romeins – Hellenistische bevolking, die trouw bleef aan Rome.¹²⁴ Verder lagen ze beide aan de kust en bevonden ze zich op het kruispunt van belangrijke wegen. En als havensteden beschikten ze over goede en uitgebreide opslagfaciliteiten¹²⁵, wat niet onderschat mag worden. Bederfbare waren moesten immers niet enkel kunnen worden opgeslagen, maar dit moest ook zodanig gebeuren dat de opgeslagen levensmiddelen in zo min mogelijke hoeveelheden onbruikbaar zouden worden.¹²⁶

De uitstekende faciliteiten in Caesarea en de mogelijkheid om er veilig aan te meren in de haven, droegen er toe bij dat deze stad verkozen werd boven Joppa om als operatiebasis te dienen voor de aanval op Jeruzalem in 70. En dit terwijl de afstand vanuit Joppa naar Jeruzalem kleiner was dan de afstand vanuit Caesarea.¹²⁷

De operatiebasis vormde uiteraard geen eindpunt: van hieruit vertrokken één of meer bevoorradingslijnen naar de soldaten in de echte oorlogszone. Deze eindigden in een tactische basis, die in de onmiddellijke nabijheid van de soldaten gelegen was. Veelal was dit het versterkte legerkamp zelf of, in geval van een beleg, een versterking onmiddellijk achter de frontlinie.¹²⁸ Deze basis, net als de operatiebasis, moest immers goed verdedigbaar zijn: de voedselbevoorrading was een effectief doelwit om een leger snel en blijvend te verzwakken. Daarom moesten ook de

¹²² Erdkamp (1998), 21; Labisch (1975), 86-88 en Roth (1999), 157 en 169-171.

¹²³ Ptolemais was operatiebasis in de eerste helft van 67, daarna nam Caesarea deze rol over. Isaac (1992), 322-323. Of Cestius Gallus in 66 gebruik maakte van een operatiebasis is onzeker, zie hoofdstuk 5.

¹²⁴ Ptolemais was sinds de vroege jaren 50 een Romeinse veteranenkolonie, terwijl in Caesarea volgens Josephus de hele Joodse bevolking verdwenen was aan het begin van de Joodse Oorlog doordat ze vermoord of gevangen genomen waren. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 457; Levine (1975), 30 en Applebaum (1990), 135.

¹²⁵ De vroegste opslagplaatsen die in Caesarea zijn gevonden, dateren van het einde van de eerste eeuw. Vroeger dacht men dat deze gebouwen Herodiaans waren, maar uit deze perioden zijn nog geen opslagplaatsen gevonden. Ze moeten echter bestaan hebben, want het zou onlogisch geweest zijn een enorme haven aan te leggen en deze dan niet te voorzien van voldoende opslagruimte. Een deel van deze gebouwen zijn hoogstwaarschijnlijk in zee terecht gekomen doorheen de eeuwen. Gambash (2013), 53-58; Hachlili (1988), 55; Netzer (2005), 100-101; Patrich (2011), 225 en Raban (1989), 28.

¹²⁶ Roth (1999), 186 en Webster (1969), 197-198. Romeinse horrea (opslagplaatsen) waren erop gebouwd om graan, vlees en andere bederfbare producten zo lang mogelijk vers te houden.

¹²⁷ Roth (1999), 175.

¹²⁸ Roth (1999), 182.

konvoeien die de noodzakelijkheden vervoerden voldoende beschermd worden en diende men hiervoor voldoende manschappen vrij te maken.¹²⁹ Vegetius wees er in zijn militaire handleiding op dat de bases en depots waarlangs de proviandering, zowel externe als interne, passeerde, voorzien moesten worden van de nodige verdediging:

“(...)Aangaande de belangrijkste zaken die een leider moet voorzien, of hij zich nu ophoudt in een kamp of in een stad, is er voor te zorgen dat groenvoer voor de dieren, aanvoer van graan en andere zaken zoals water, brandhout en hard voer veilig zijn voor een vijandige aanval. Dit kan niet anders gebeuren dan door op geschikte plaatsen waarlangs onze bevoorrading loopt versterkingen te plaatsen; (...)”¹³⁰

Deze bases en de bevoorradinglijnen er naartoe worden zelden vermeld in de bronnen en ook Josephus spreekt nergens letterlijk over een operatie- of tactische basis. Jonathan Roth identificeert Sepphoris en Gabara als tactische bases voor respectievelijk de plunderingen onder Placidus in Galilea in 67 en het beleg van Jotapata in datzelfde jaar.¹³¹ Sepphoris was hiervoor ideaal, omdat het als grootste stad van Galilea over de nodige opslagcapaciteit beschikte en als enige belangrijke nederzetting in Galilea steeds aan de kant van Rome is blijven staan.¹³² Gabara werd veroverd vlak voor de aanvang van de belegering van Jotapata en Vespasianus begon onmiddellijk daarna aan de aanleg van een weg tussen beide plaatsen. Volgens Roth was dit om logistieke redenen en hij is overtuigend in zijn argumentatie. Hij stelt dat de aanleg van een weg op deze plaats enkel nuttig geweest kan zijn als actie om het mogelijk te maken karren, met dagelijks aan te voeren noodzakelijkheden, te kunnen vervoeren. Verder voegt hij eraan toe dat Gabara als districtshoofdplaats de nodige faciliteiten had om te dienen als tactische basis voor de belegering van het amper tien kilometer verderop liggende Jotapata.¹³³

Naarmate men verder van de operatiebasis weg opereerde, en men vertrouwde op bevoorradinglijnen, werden deze lijnen langer. Per dag die men extra nodig had om voedsel tot bij de soldaten te krijgen, moest meer voedsel per keer worden meegenomen. Hierdoor steeg het aantal lastdieren en bijgevolg ook de hoeveelheid

¹²⁹ Erdkamp (2001), 137; Goldsworthy (1996), 288 en Roth (1991).

¹³⁰ Vegetius, *De re militari* 3. 8.

¹³¹ Roth (1991).

¹³² Meyers (2002), 110-112.

¹³³ Op zich is dit laatste geen voldoende argument om Gabara te zien als tactische basis, maar de context waarin ze veroverd werd en de aanleg van de weg zijn sterke aanwijzingen dat de stad effectief deze taak uitvoerde. Avi-Jonah (1976), 30 en Roth (1991).

voer die hiervoor nodig was, hetgeen al na enkele dagen extra ertoe leidde dat transport ondoenbaar werd. De dieren begonnen immers een te groot deel van hun vracht zelf op te eten.¹³⁴ Daarom kon men ervoor opteren om depots te bouwen langsheen een bevoorradingslijn en te werken met een shuttlesysteem. Proviand werd van het ene depot naar het andere gevoerd en kwam zo bij de soldaten terecht. Zo konden afgelegen gebieden waar geen foerage of dergelijke mogelijk was, aangedaan worden door het leger.¹³⁵ Voor een dergelijk systeem waren ook minder lastdieren nodig en bijgevolg minder voer. De hoeveelheden bevoorrading die de dieren die instonden voor het transport zelf verorberden, mag overigens niet gedramatiseerd worden: grote hoeveelheden van hun dieet konden opgevangen worden door hen te laten grazen voor en na hun dagtaak.¹³⁶ Hierdoor werd het gebruik van de bevoorradingslijnen wel meer afhankelijk van de mogelijkheid om op een bepaalde locatie en in een bepaald seizoen te kunnen grazen. Men moest dus steeds afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden bepalen hoe men de logistieke inspanning precies wilde organiseren. Dit is tevens een mooie uiting van onze eerdere opmerking dat er geen strikte scheiding bestaat tussen de twee types mogelijke manieren om bevoorrading in de oorlogszone mogelijk te maken: de lastdieren die ingezet werden met de opdracht om levensmiddelen van buiten dit gebied tot bij de soldaten te brengen, werden zelf (in zekere mate) gevoed met wat er lokaal te vinden was aan groenvoer.

Voor het transport tussen operatiebasis en tactische basis kon het leger beroep doen op lastdieren die voorraden op hun rug droegen of trekdieren die karren voorttrokken. Karren getrokken door ossen of muilezels konden meer vervoeren, maar waren trager of niet geschikt voor alle terreinen. Als ‘draag-dieren’ gebruikte men ezels, muilezels of in Palestina ook kamelen; paarden werden door het leger gewoonlijk niet ingezet als lastdier. Het hing van strategische overwegingen af welk systeem precies gebruikt werd. In de legercolonne waren het hoogstwaarschijnlijk

¹³⁴ Engels (1978), 20-21; Erdkamp (1998), 20 en Shean (1996), 171. Donald Engels heeft een formule ontwikkeld om te berekenen hoeveel lastdieren het vereiste om een leger te voorzien van haar dagdagelijkse noodzakelijkheden indien deze via aanvoerlijnen de oorlogszone werden binnengebracht (Voor meer informatie over deze formule (die eigenlijk gemaakt is om te berekenen hoeveel lastdieren er mee moesten in de legercolonne), zie Engels (1978), 20-25 en bijlage B). Om aan te tonen dat men al snel enorm veel lastdieren nodig had, kunnen we op basis van deze formule stellen dat een leger van 30.000 soldaten enkel voor het transport van het graan voor de mensen betrokken bij de campagne 100 lastdieren nodig had voor een reis van één dag. Voor een reis van vijf dagen tussen de operatiebasis en het leger had men echter reeds 519 ezels en muildieren nodig en na 10 dagen zouden dit er al 1083 zijn.

¹³⁵ Erdkamp (1998), 20-22; Goldsworthy (1996), 287-288; Kissel (1995), 61 en Roth (1999), 187-189.

¹³⁶ Roth (1999), 187 en 198.

dragende lastdieren die voedsel en voer transporteerden, daar karren minder flexibel inzetbaar waren buiten goede wegen.¹³⁷

Daarnaast voerden de gemobiliseerde soldaten natuurlijk ook zelf een hoeveelheid dagdagelijkse noodzakelijkheden mee, naast hun andere benodigdheden. Omwille van de regel dat meer lastdieren voor voedsel meer extra lastdieren voor voer impliceerde en omwille van de praktijk waarbij men er naar streefde de legercolonne zo klein mogelijk te houden, kon men maximum voor twee weken aan voedsel meedragen. Een deel van het proviand werd ook gedragen door de soldaten zelf.¹³⁸ Tijdens de Joodse Oorlog was dit een hoeveelheid goed voor drie dagen.¹³⁹

Uit de bovenstaande bespreking kunnen we enkele voordelen en beperkingen van dit type logistiek mechanisme distilleren. Een belangrijk voordeel was dat het leger, althans wat betreft voedselvoorziening, onafhankelijker was van wat lokaal verbouwd werd en in periodes dat groenvoer op de velden aanwezig was kon opereren in gebieden met een meer verspreid nederzettingspatroon. Indien lokaal ook voldoende water en hout te vinden was, betekende dit ook dat men meer mogelijkheid had om langer op eenzelfde plek actief te zijn. Dit was cruciaal voor belegeringen.¹⁴⁰ Minder voordelig was dat men, hoewel men potentieel meer regio's kon aandoen, minder ad hoc kon overgaan van de ene oorlogsscène naar de andere wanneer de martiale situatie hierom vroeg. Het kostte immers (even) tijd om het netwerk van aanvoerlijnen en bases te installeren in een nieuw gebied. Bovendien diende men ook een zekere invloed te hebben in dit nieuwe gebied wanneer het in vijandig gebied lag. Men moest immers de nodige opslaginfrastructuur kunnen aanleggen en in staat zijn deze te verdedigen.¹⁴¹ Een grotere uitdaging ging uit van het extensieve gebruik van lastdieren dat nodig was om een dergelijk logistiek systeem te laten werken. Zeker in het geval van grote legers die ver van hun operatiebasis af opereerden, waren er ontzettend veel lastdieren nodig. In sommige gevallen kon men er mogelijk wel voor zorgen dat de lastdieren hun lading niet zelf dienden te verorberen, maar dit was uitgesloten wanneer legers zich op meerdere dagen afstand bevonden van hun

¹³⁷ Erdkamp (2001), 137 en 139; Roth (1999), 202-212 en White (1984), 128-130.

¹³⁸ Erdkamp (1998), 74-75.

¹³⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3.95. Onder onderzoekers van het Romeinse leger is er al decennia lang discussie over de hoeveelheid proviand die een Romeinse legionair zelf meedroeg op campagne. Een algemeen beeld is er (nog) niet, maar in *Bellum Iudaicum* lezen we letterlijk dat “leeftocht voor drie dagen” (ἡμερῶν τε τριῶν ἐφοδίου) meegenomen werd. Voor de discussie over hoeveel proviand meegenomen werd op campagne zie Erdkamp (1998), 75-80.

¹⁴⁰ Erdkamp (2011), 70-71.

¹⁴¹ Adams (2001), 468 en Erdkamp (1998), 52.

operatiebasis. Problematischer was echter dat in zulke gevallen zeer veel dieren moesten kunnen worden ingezet en dat deze zeer veel voedsel nodig zouden hebben. De aanlevering van zowel voer als lastdieren in grote getalen zal niet altijd even evident geweest zijn en vergde ongetwijfeld een niet te onderschatten logistieke inspanning. Verder hield de afhankelijkheid van lastdieren ook in dat de bevoorradingslijnen slechts een beperkte capaciteit aan noodzakelijkheden aankonden: we merkten eerder al op dat enkel voedsel en graanvoer extern konden worden aangeleverd. Het overige voer, water en hout moest (in normale omstandigheden) intern vergaard worden, wat duidelijk maakt dat een exclusief gebruik van het hier besproken type bevoorradingsmechanisme veelal geen optie was.¹⁴² Tot slot vormde ook de seizoengebondenheid van zowel water- als landtransport een niet te onderschatten beperking voor de aanvoer van levensmiddelen van buitenaf. Het vaarseizoen liep op de Middellandse Zee van maart tot november en daarbuiten was omzeggens geen transport over zee mogelijk.¹⁴³ Ook transport over land was in de wintermaanden veelal onmogelijk, daar onverharde wegen wegspoelden tijdens de hevige winterregens in het mediterrane gebied. In Palestina, waar het zeer hevig kon stortregenen en er in de eerste eeuw weinig verharde wegen waren, betekende dit dat transport en communicatie in het beste geval zeer sterk bemoeilijkt werden.¹⁴⁴ Externe proviandering vereiste echter dat de aanvoerlijnen continu in gebruik konden worden gehouden en hierdoor was het seizoengebonden aspect mogelijk het minst op te vangen en meest dwingende probleem om een campagne die werkte met aanvoer van buiten de oorlogszone af te breken.

2.3.2. Lokale vergaring van dagdagelijkse noodzakelijkheden in de oorlogszone

Een tweede mogelijkheid om een leger gevechtsklaar te houden, was gebruik maken van het lokale landschap, in de brede zin van het woord, om de dagelijks te

¹⁴² Engels (1978), 14-25; Engels (2013), 355-356 en Erdkamp (2011), 68-69. Engels onderschat mijns inziens de mogelijkheid om levensmiddelen over land tot bij het leger te brengen, maar dit verandert niets aan het feit dat zijn uitgebreide argumentering omtrent lastdieren en het verorberen van hun cargo in geval van te lange aanvoerlijnen zeer nuttig inzicht verschaft in de moeilijkheden die legers konden ondervinden wanneer ze rekenden op externe proviandering.

¹⁴³ Vegetius, *De re militari* 4.39 en Erdkamp (2001), 142.

¹⁴⁴ Dorsey (1999), 432; Roll (1994), 21 en Roth (2002), 389. Dorsey (1991), 32-33 vertelt dat informatie uit de Mishna en de Talmud erop wijst dat wegen in Palestina elk voorjaar hersteld moesten worden.

vernieuwen noodzakelijkheden te verzamelen. Dit vroeg echter heel veel organisatie en het was afhankelijk van het nederzettingpatroon en de groeicyclus van de gewassen of men ergens kon leven van wat het landschap te bieden had. Hierdoor werden de mogelijkheden voor de opererende troepen om van het land te leven beperkt en wanneer men ook nog rekening hield met oogsten op lange termijn, dan was het zo goed als ondoenbaar om uitsluitend te vertrouwen op het landschap. Anderzijds was het (bijna) onmogelijk om al het voer, water en hout¹⁴⁵ aan te voeren van buiten de oorlogszone, door de grote hoeveelheden waarin deze dagelijks nodig waren. Beide systemen werden bijgevolg vaak samen gebruikt, wat toeliet de gebreken van de ene methode te compenseren met de sterktes van de andere.¹⁴⁶

Leven van het landschap kon volgens verschillende vergaarmanieren, die naast elkaar gebruikt werden. Het meest basale was een individuele soldaat die het land afschuimde en voorraadplaatsen plunderde op zoek naar zijn noodzakelijkheden. Dit was een erg destructieve manier van doen.¹⁴⁷ De Romeinen verkozen meer georganiseerde methoden en hierin kunnen we een onderscheid maken tussen collectief plunderen en foerageren. Het grote verschil lag in het einddoel: plundersaars wilden naast noodzakelijkheden verzamelen, ook het landschap vernielen. Zo zouden de tegenstanders hier geen beroep meer op kunnen doen.¹⁴⁸ De Romeinse legers tijdens de Joodse Oorlog pasten deze methode toe, om hongersnood te veroorzaken bij de rebellen.¹⁴⁹ Foeragerende troepen hadden dit tweede doel niet, al betekende dit niet noodzakelijk dat het landschap hiermee beter af was. Foerageren kon gebeuren naar voedsel voor de mens (*frumentatio*), voer (*pabulatio*), water (*aquatio*) en hout (*lignatio*).¹⁵⁰ De soldaten en non-combattanten die deze taken, vaak verschillende tegelijk, uitvoerden, dienden de nodige bescherming te krijgen. Vaak moesten zij zich uitspreiden over een groot gebied en hierdoor waren ze kwetsbaar voor vijandige aanvallen.¹⁵¹ Slechts een klein gedeelte van het jaar kon men effectief gebruik maken van wat op het land stond. Wanneer gewassen gerijpt waren, moesten ze vrij snel

¹⁴⁵ Deze laatste twee elementen waren minder seizoensgebonden aanwezig in het landschap, al kon water in de zomermaanden in Palestina ook schaars worden.

¹⁴⁶ Erdkamp (1998), 17-19 en 122-123; Goldsworthy (1996), 290-291; Kehne (2007), 333 en Roth (1999), 118 en 154.

¹⁴⁷ Roth (1999), 148-149.

¹⁴⁸ Erdkamp (1998), 13 en 124.

¹⁴⁹ Cf. Hoofdstuk 5.

¹⁵⁰ Roth (1999), 118-119. Behalve *frumentatio* voor een heel leger, namen deze taken niet erg veel tijd in beslag. Lynn (1993), 16.

¹⁵¹ Goldsworthy (1996), 291.

worden geoogst, wilde men niet af te rekenen krijgen met dalende opbrengsten in de toekomst. Tussen het oogsten van een jaaroogst en het rijp worden van de oogst van het volgende jaar moest het leger haar noodzakelijkheden bijgevolg vergaren uit de opslagplaatsen van de lokale bevolking. Zeker in oorlogstijd echter lagen deze in versterkte steden die moeilijk binnen te komen waren. Dit droeg er toe bij dat men best zijn campagnes kon laten aanvangen wanneer de gewassen ongeveer rijp werden en nog op het veld stonden.¹⁵² Niet al het voedsel werd natuurlijk opgeslagen in versterkte nederzettingen. De landbouwfamilies die achterbleven op het platteland om de velden te bewerken, moesten uiteraard ook eten en hun nederzettingen waren vanzelfsprekend veel makkelijker doelwit voor een troepenmacht dan pakweg het ommuurde Jerusalem. Nederzettingen speelden dus ook een cruciale rol in antieke oorlogsvoering; een rol die nog toenam wanneer de oogst binnengehaald was van de velden.¹⁵³ Verder kon men zich ook rechtstreeks tot de bevolking richten: men kon handel voeren met bondgenoten in de regio, zoals Sepphoris er één was in Palestina. Verwant met deze methode was rekwisitie of opvorderen, een methode die in vroegmoderne tijden bestond en misschien ook tijdens de Klassieke Oudheid. Dit gebeurde zowel in vijandig als vriendschappelijk gebied en de lokale bevolking voerde doorgaans zelf de gevraagde zaken aan. In naam was het zo dat men na het conflict zou worden vergoed voor wat het leger meegenomen had, maar in de praktijk gebeurde dit lang niet altijd.¹⁵⁴ Ook lastdieren werden vaak opgevorderd in de gebieden waar men doortrok, aangezien de Romeinen hun lastdieren gebruikten tot de dood erop volgde en ze vervolgens nieuwe dieren nodig hadden in zulke getalen dat het niet altijd eenvoudig was om deze van buiten de oorlogszone te leveren.¹⁵⁵

In Palestina was de situatie zo dat enkele steden, veelal steden met een polis-structuur die een aanzienlijke groep niet-Joodse inwoners hadden, trouw bleven aan Rome. Hun velden kon men moeilijk leeghalen zonder te denken aan de lokale noden en men kan dus verwachten dat hier zorgzamere methoden van vergaring gebruikt werden dan in

¹⁵² Erdkamp (1998), 130-134 en 138 en Goldsworthy (1996), 290-291.

¹⁵³ Erdkamp (1998), 130. De nederzettingen in Palestina aan de vooravond van de Joodse Oorlog zullen worden besproken in het volgende hoofdstuk en meegenomen worden in de analyse van de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog in het vijfde hoofdstuk.

¹⁵⁴ Erdkamp (1998), 13-17.

¹⁵⁵ Davies (1969), 431 en Kolb (2002), 161-162.

vijandige gebieden. Immers, deze nederzettingen konden een rol spelen als verzamelplaats voor goederen en uitvalsbasis voor de troepen in een gebied.¹⁵⁶

Wanneer we het bilan opmaken van dit type bevoorradingsmechanisme, dan merken we aan de positieve kant de mogelijkheid om sneller over te schakelen naar een nieuwe oorlogsscène (indien het hier mogelijk was om te overleven van wat het lokale landschap bood althans) en de lagere vereiste aan lastdieren dan wanneer men levensmiddelen van buiten de oorlogszone diende aan te voeren. Ook bood leven van wat men lokaal kon vergaren het voordeel dat wat het eigen leger uit het landschap haalde niet meer gebruikt kon worden door de tegenstrever.¹⁵⁷ Minder voordelig was dat men sterk afhankelijk was van wat het lokale landschap te bieden had en dat dit afhankelijk was van factoren waarover men zelf geen controle had en die sterk konden verschillen van regio tot regio.¹⁵⁸ Verder was het ook niet eenvoudig om bij gebruik van een dergelijk logistiek systeem lang op eenzelfde plaats te blijven, omdat het leger, zeker wanneer het een erg groot leger was, de lokale voorraden voer, water, hout en eventueel voedsel snel uitputte. Verder was net als bij externe proviandering de opeenvolging van seizoenen een zeer nijpend probleem: we wezen reeds op de landbouwcyclus en het beperkt aanwezig zijn van granen en grassen op het veld.¹⁵⁹

2.3.3. *Samenhang tussen landschap, logistiek en strategie*

Als er één iets is wat duidelijk wordt uit de uiteenzetting in dit deelhoofdstuk, dan is het wel dat beide types bevoorradingsmechanismen, externe proviandering en leven van wat het lokale landschap te bieden heeft, elk hun eigen voor- en nadelen hadden en dat het dus veelal niet enkel een keuze, maar ook een noodzaak was om de verschillende manieren van bevoorrading van dagdagelijkse noodzakelijkheden door elkaar te gebruiken.¹⁶⁰ Of men nu gebruik maakte van bevoorradingslijnen of benodigdheden uit de omgeving haalde, steeds had het landschap invloed op waar en

¹⁵⁶ Cf. Sepphoris: “Hij (Vespasianus) was namelijk van mening dat de toekomstige campagnes gevaar liepen wanneer hij Sepphoris verloor. Dit was de grootste stad van Galilea, ideaal gelegen om vijandelijke aanvallen tot staan te brengen en de hele regio te controleren.” (Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 34). Een dergelijk strategisch belangrijke stad zal men wel met zorg hebben behandeld, want haar verlies aan de Joden zou de oorlog nodeloos moeilijk maken.

¹⁵⁷ Keerzijde van de medaille was natuurlijk dat die tegenstander het Romeinse leger zelf ook kon verzwakken door te foerageren in hetzelfde gebied, dat op deze manier sneller uitgeput raakte.

¹⁵⁸ Factoren als nederzettingenspatroon en vegetatie.

¹⁵⁹ Engels (2013), 356-358; Erdkamp (2011), 69-71 en Ober (1985), 42-43.

¹⁶⁰ Erdkamp (1998), 12 en 24.

wanneer men kon opereren: gewassen groeiden volgens een bepaalde cyclus, water werd in Palestina schaars in de droge zomermaanden en de (hevige) regenval vanaf oktober tot april maakte onverharde wegen niet of nauwelijks bruikbaar. De mogelijkheid om te grazen was ook heel bepalend: aangezien het ondoenbaar was om al het dierenvoer extern aan te voeren en opslagplaatsen met hooi geleidelijk leeg raakten, was dit een belangrijke factor om te besluiten de campagne af te breken en naar winterkwartieren te trekken.¹⁶¹ Zeker in dunbevolkte gebieden zou een groot leger kort na het verdorren van de bodembegroeiing al aanzienlijke afstanden moeten afleggen om voldoende opslagplaatsen te vinden om al de dieren hooi te geven. In *Bellum Iudaicum* vinden we een mooie illustratie van het feit dat men campagnes vaak begon wanneer het landschap ‘groen’ begon te worden:

“Zolang het nog geen voorjaar was, hield hij (Vespasianus) zich bezig met het legeren van garnizoenen in de dorpen en stadjes die al onderworpen waren. In de dorpen installeerde hij decurio’s, in de steden centurio’s. Hij begon ook aan de wederopbouw van vele plaatsen die verwoest waren. Bij het aanbreken van de lente rukte hij met de hoofdmacht op van Caesarea naar Antipatris. (...)”¹⁶²

We mogen echter niet in een soort logistiek determinisme vervallen. Vanuit een bepaald strategisch of tactisch doel kon men ook besluiten bepaalde risico’s te nemen om een succes af te dwingen. De kans dat deze operatie faliekant afliep, was natuurlijk wel groter, maar met de nodige creativiteit kon men ook in woestijnen, waar water en groenvoer zeer schaars waren, opereren. In hoofdstuk 5 zal beargumenteerd worden dat de campagne van 67 in Perea reeds voor het oogstseizoen begon, omdat grazen hier een groter probleem was en voedsel kon worden aangevoerd langs bevoorradingslijnen.¹⁶³ Colin Adams merkte zeer juist op dat de reden waarom we niet één vast mechanisme van bevoorrading kunnen geven dat door de Romeinen toegepast werd tijdens al hun campagnes simpelweg een gevolg is van het aanpassingsvermogen van de *exercitus Romanus*. Er is niet één systeem dat keer op keer werd toegepast omdat de Romeinse generaals zich aanpasten aan de omstandigheden in het specifieke landschap waar ze actief waren.¹⁶⁴ Dit aanpassingsvermogen gaf de Romeinse logistieke organisatie een zekere flexibiliteit,

¹⁶¹ Hyland (1990), 92 en Roth (1999), 128-130.

¹⁶² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 442-443.

¹⁶³ Cf. Hoofdstuk 5.

¹⁶⁴ Adams (2001), 465-466.

die het mogelijk maakte om de bevoorradingsmechanismen bij te sturen wanneer de concrete oorlogssituatie dit vereiste. Een te rigide systeem zou het leger daarentegen kwetsbaar hebben gemaakt. Logistieke systemen konden dus worden aangepast aan de plaatselijke situatie en vanuit tactisch en strategisch oogpunt kon men ervoor opteren meer of minder risico te nemen. Zoals al enkele keren gezegd: het Romeinse leger in Palestina wilde niet enkel overleven in de oorlogszone, maar de oorlog winnen en zo het opstandige gebied terug onder controle van het Imperium Romanum brengen.

Ook wanneer langere tijd in eenzelfde landschap geopereerd werd, had dit gevolgen voor de bevoorrading van noodzakelijkheden: men diende een steeds groter gebied te gebruiken om aan voer, hout, water en eventueel eten voor de mens te geraken, hetgeen de kwetsbaarheid voor guerrilla-aanvallen op de verzamelaars verhoogde. Uiteindelijk werd dit praktisch onmogelijk. Daarom waren bevoorradingslijnen extra belangrijk tijdens een lange belegering.¹⁶⁵ Maar doordat men niet alles kon aanvoeren, betekende dit ook dat een beleg niet eeuwig kon aanhouden. Hoe uitgestrekter het gebied dat men leeghaalde, hoe minder de druk werd die men kon uitoefenen op de tegenstander.

Op lange termijn kon de manier waarop men aan benodigdheden kwam ook negatieve gevolgen ressorteren voor een leger dat meerdere campagnes voerde in eenzelfde gebied. Welke deze gevolgen waren en hoe ze veroorzaakt werden, zal de kern vormen van het betoog in het volgende deelhoofdstuk. Alvorens we hiernaar gaan kijken, staan we nog even stil bij een ander cruciaal element in de opbouw van de logistieke strategie voor de Joodse Oorlog: de keuze voor en bevoorrading van winterkampen in Palestina. De Flavii opteerden ervoor de legioenen te verdelen over twee plaatsen: twee derde van de legionairs werden ondergebracht in Caesarea Maritima, terwijl het overige derde in Scythopolis ingekwartierd werd.¹⁶⁶ Beide waren grote steden met een omvangrijke Griekse bevolking: Caesarea was de havenstad en administratieve zetel van Palestina, terwijl Scythopolis uitgegroeid was tot één van de grootste steden van de Jordaanvallei door haar ligging in een zeer vruchtbare vlakte.¹⁶⁷ Net als de operatiebasis moesten de winterkampen makkelijk

¹⁶⁵ Roth (1999), 171.

¹⁶⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 412 en 4. 87-88. Waar de hulptroupen en bondgenoten de winter doorbrachten is niet bekend.

¹⁶⁷ El-Khouri (2009), 21; Freyne (1980), 108-109 en Levine (1975), 29.

bevoorraad kunnen worden en over de nodige opslagcapaciteit beschikken.¹⁶⁸ Voor Caesarea zagen we al dat dit het geval was. Ook Scythopolis was een stad en moest dus wel in staat zijn geweest één legioen en eventueel hulptroepen te voorzien van voldoende opslagruimte voor hun noodzakelijkheden. Hoewel deze stad niet aan de zee lag, vormde zij een strategisch knooppunt. Haar ligging aan de Jezreelvlakte en aan de Jordaan maakte dat zij een belangrijke verbinding vormde tussen de kustregio enerzijds en de Jordaanvlakte en binnenlanden van Transjordanië anderzijds.¹⁶⁹ Door haar ligging kon zij ook bevoorraad worden vanuit het koninkrijk van Agrippa, eventueel via de weg langs de Jordaan. Ook belangrijk was dat de omgeving van een winterkamp de nodige agrarische productie voortbracht. Scythopolis lag in een vruchtbare vlakte die rijk was aan water en omgeven door palmbomen, terwijl Caesarea Maritima van Herodes een groot agrarisch achterland had gekregen dat omwille van zijn hoge grondwatertafel uitermate geschikt was voor landbouw.¹⁷⁰ Wanneer zoals tijdens de Joodse Oorlog meerdere winterkwartieren in gebruik waren, was het van belang een goede communicatie tussen deze te verzekeren. In het specifieke geval van Caesarea en Scythopolis zien we dat het leger een verharde weg aangelegd heeft tussen beide plaatsen. Deze was klaar in 69 en liet toe makkelijk de in de winter modderige Jezreelvlakte over te steken.¹⁷¹

2.4. De impact van antieke oorlogsvoering op het landschap en haar mogelijkheden om legers te voorzien van hun noodzakelijkheden

2.4.1. De mogelijke impact van oorlogsvernielingen op het rurale landschap

In het eerste hoofdstuk haalden we aan dat oorlogsvoering steeds in een specifieke landschappelijke context gebeurde en niet plaatsgreep in het ijle. De in deze ruimtelijke context militair opererende legers traden zoals we net bespraken in interactie met dit landschap om hun dagdagelijkse noodzakelijkheden te bekomen en het oorlogsgebeuren werd bijgevolg beïnvloed door deze interactie. De interactie

¹⁶⁸ Labisch (1975), 95-96.

¹⁶⁹ Foerster, Mazar en Tzori (1993), 214 en Talbert (2000), 69.

¹⁷⁰ Avi-Yonah (1976), 93; Foerster, Mazar en Tzori (1993), 214; Labisch (1975), 96; Levine (1975), 51 en Raban (1989), 2.

¹⁷¹ Isaac en Roll (1976), 15-19; Isaac en Roll (1982), 9 en Labisch (1975), 98. Volgens het opschrift op een gevonden mijlpaal werd de weg aangelegd door het Tiende Legioen Fretensis, onder aanvoering van Marcus Ulpius Trajanus.

tussen landschap en leger hield echter ook in dat het landschap invloed ondervond van de manier waarop het leger met haar omging. Een landschap dat foerage-opdrachten en oorlogsverwoestingen onderging, bleef hieronder niet statisch, maar veranderde. Deze veranderende landschappelijke context had op haar beurt uiteraard ook weer een impact op de manier waarop zij tot nut kon zijn voor het leger. Het gevolg hiervan was dat de gekozen bevoorradingsstrategie van een leger op een gegeven moment mogelijk niet meer adequaat was om het leger van haar benodigdheden te voorzien. Antieke generaals moesten hiermee rekening houden, net als dat moderne historici de oorlogsgebeurtenissen moeten zien in hun landschappelijke context en aandacht moeten besteden aan hoe deze gebeurtenissen een impact konden hebben op de beschikbaarheid van voedsel, voer, water en hout voor de legers die in dit gebied actief waren. De veranderende aanwezigheid van deze noodzakelijkheden kon immers het verloop van een oorlog mee bepalen.

Een mijlpaal in het debat¹⁷² aangaande de impact van oorlogsverwoestingen op het rurale (agrarische) landschap was *Warfare and agriculture in Classical Greece* (oorspronkelijk 1983) van Victor D. Hanson. In deze monografie beargumenteert hij dat hoplietenlegers ten tijde van de Peloponnesische oorlog maar weinig schade konden toebrengen aan de gewassen die in het mediterrane gebied geteeld werden en dat oorlogsvoering bijgevolg geen directe impact kon hebben op de economische ontwikkeling van een regio op langere termijn. Graan, olijfbomen en wijndruifranken waren volgens Hanson niet zo eenvoudig kapot te krijgen en het zou zeer veel manschappen, inspanning en tijd gekost hebben om een (blijvende) vernietiging van deze gewassen te bewerkstelligen.¹⁷³ Een tweetal jaar later verscheen een boek van Josiah Ober waarin de auteur niet tot dezelfde conclusies kwam als Hanson eerder. Ook Ober stelde dat hoplietenlegers geen echt significante impact konden hebben op het landschap wanneer ze zich hielden aan de klassieke manier van oorlogsvoeren, maar dat de invoering van *epiteichismoi* vanaf de Peloponnesische Oorlog toeliet om veel grotere en blijvendere schade toe te brengen aan de rurale economie van de tegenstrever. Een *epiteichismos* was een permanent kamp in het gebied van de

¹⁷² We bedoelen hiermee het debat aangaande oorlogen in de Klassieke Oudheid.

¹⁷³ Hanson (1998), 15-16, 54-55 en 69. Hanson geeft in een voetnoot op het einde van zijn monografie wel toe dat bijvoorbeeld de vernietigingen van Hannibal in Italië tijdens de Tweede Punische Oorlog mogelijk wel heel wat meer schade toebrachten aan het landschap dan de typische Griekse seizoensgebonden campagnes, maar desalniettemin houdt hij vast aan het idee dat het voor antieke legers zeer moeilijk was om echt significante schade toe te brengen aan rurale economieën; zeker schade die economieën blijvend kon hinderen. Hanson (1998), 184.

tegenstander dat toeliet om het landbouwproces veel ingrijpender te verstoren, doordat het hele jaar door uitvallen in vijandig gebied konden worden ondernomen. Ober zag immers de korte duur van het campagne seizoen en de kwetsbaarheid van hoplietenlegers als remmende factoren om significante schade toe te brengen aan de oogsten van de opponent. Wanneer men echter een heel jaar lang in plaats van enkele weken het landschap kon afschuimen en alles vernietigen wat men op zijn weg vond, dan zou dit in Obers optiek heel wat schade veroorzaken voor de rurale economie van dit gebied en het herstel hiervan zou volgens hem wel even op zich laten wachten.¹⁷⁴ Wat betreft de verwoestende impact van oorlog op langere termijn is de theorie van Hanson dominant geworden.¹⁷⁵ Ook aangaande de impact van oorlogsverwoestingen op korte termijn is het idee van Hanson dat legers slechts weinig echt ingrijpende schade konden toebrengen aan de agrarische sector en bijgevolg niet zo storend waren voor de bevolking tijdens de oorlog veelal nagevolgd, maar niet zo algemeen als zijn idee omtrent impact op lange termijn. Paul Erdkamp wijst er in zijn doctoraat *Hunger and the sword* op dat de sterke focus op de geringe impact op langere termijn ervoor gezorgd heeft dat de mogelijkheid voor antieke legers om significante verwoestingen te veroorzaken in het rurale landschap onderschat geraakt is. In zijn monografie onderneemt hij een analyse van het bronnenmateriaal aangaande oorlogsverwoestingen voor de Romeinse Republikeinse periode en hij concludeert dat antieke legers veel destructiever konden zijn voor de rurale samenlevingen in de Klassieke Oudheid dan de heersende theorie van Hanson suggereerde. Niet alleen onderschatte die laatste in Erdkamps optiek de mogelijkheid van antieke, zeker Romeinse, legers om graangewassen, olijfbomen en wijnranken schade toe te brengen, ook wijst Erdkamp er mijns inziens terecht op dat de verstoring van het agrarische productieproces zeer ingrijpende gevolgen kon hebben voor de toekomst van het landschap op korte en middellange termijn.¹⁷⁶ Verder in deze uiteenzetting zullen we ingaan op de manieren waarop oorlogsvoering impact kon hebben op het landschap waarin zij plaatsvond en de conclusies hieruit zullen we meenemen naar hoofdstuk 5 om te onderzoeken welke impact de oorlogsvoering tijdens de Joodse Oorlog had op het landschap en of deze impact gevolgen had voor het verloop van dit

¹⁷⁴ Ober (1985), 13-14 en 34-40.

¹⁷⁵ Cf. Erdkamp (1998), 209 en Foxhall (1993), 135-136. Ook voor wat betreft de Joodse Oorlog wordt aangenomen dat deze geen blijvende schade heeft aangebracht aan het economische leven in Palestina. Dit wil echter niet zeggen dat de oorlog geen gevolgen had op korte en middellange termijn. Alon (1984), 152.

¹⁷⁶ Erdkamp (1998), 208-240.

eerste-eeuwse conflict. Maar eerst zullen een paar opmerkingen worden geplaatst bij het debat dat we zonet kort schetsten die volgens mij de balans eerder laten overhellen naar de stelling die zegt dat oorlog wel degelijk een verwoestend en verstorend effect kon hebben op het gebied waarin gevochten werd op korte en middellange termijn.

Allereerst moeten we ons de vraag stellen: waarom bleven antieke legers het landschap van hun tegenstander verwoesten, wanneer dit intensief en weinig rendabel werk was? Hanson geeft in zijn werk uit 1983 traditie en conservatisme als verklaringen: volgens hem bleef de conservatieve kunst van het oorlogsvoering steken in het klassieke patroon van verwoestingen van de tegenstrevers landbouwgewassen omdat dit de traditionele manier van oorlog voeren was en men niet afstapte van deze traditie hoewel ze weinig strategisch effect had.¹⁷⁷ Hoewel deze verklaring correct kan zijn, lijkt het mij vrij tegenstrijdig dat een leger de zeer moeilijke inspanningen die volgens Hanson nodig waren om gewassen te vernietigen steeds opnieuw bleven uitvoeren terwijl dit bijna geen effect had op het eigenlijke verloop van de oorlog. Bovendien is het misschien nog mogelijk dat de Grieken inderdaad vast bleven houden aan deze traditie, maar tegen de eerste eeuw moet het in de hoofden van de Romeinse generaals toch al doorgedrongen zijn dat dergelijke inspanningen de investering aan tijd en mankracht niet waard waren? Indien ze tot deze conclusie waren gekomen, zijn er twee mogelijke gevolgen voor ons debat. Ofwel verschilde de mogelijkheid van Romeinse legers om significante destructie van het landschap te veroorzaken van de mogelijkheid die Griekse legers hiervoor hadden (een opmerking die we zo dadelijk verder zullen uitwerken), ofwel was er al vanaf de Klassiek-Griekse periode een grotere mogelijkheid om het agrarische leven te verstoren tijdens oorlogsjaren. Wat het ook zij, deze opmerking wijst in de richting van een zekere storende en destructieve impact van oorlogsvoering op het landschap in de Romeinse Imperiale periode.¹⁷⁸ Een andere verklaring voor het blijvende gebruik van oorlogsverwoestingen terwijl dit weinig concrete impact had, werd oorspronkelijk gelanceerd door Robin Osborne. Hij wees als eerste op het feit dat niet elke burger op dezelfde manier getroffen werd door de verwoestingen die lange oorlogen met zich meebrachten.¹⁷⁹ Hierdoor kon volgens hem een zekere tweedracht optreden binnen de

¹⁷⁷ Hanson (1998), 184.

¹⁷⁸ Wat betreft de Griekse periode zullen we hier geen suggesties doen, omdat dit tijdsbestek buiten de afbakening van ons onderzoek ligt.

¹⁷⁹ Het dient opgemerkt dat een auteur als Lin Foxhall, die de verklaring van Osborne naar voren schuift als de meest waarschijnlijke, wel toegeeft dat herhaaldelijke en intensieve aanvallen op de

gemeenschap die aangevallen werd: de ongelijke verdeling van de oorlogslast leidde mogelijk tot spanningen tussen de aangevallenen en kon in sommige gevallen leiden tot het breken van de sociale cohesie. Een samenleving waarvan de eendracht zoek was, was uiteraard een veel makkelijker prooi voor het aanvallende leger en bij gevolg waren de verwoestingen mogelijk gericht op het breken van de sociale cohesie van de gemeenschap ‘onder vuur’.¹⁸⁰ Een dergelijke tactiek vereiste echter op zijn minst een verstrend effect dat kon leiden tot het uiteenvallen van de eendracht van een gemeenschap en dus een zekere impact van oorlogsvoering op het landschap. We mogen ons ook niet blindstaren op het gegeven dat de oorlogsverwoestingen geen directe impact hadden op de lange termijnontwikkeling van de economie in een bepaald gebied. De doelstelling van een leger dat vernielingen aanbracht aan de rurale economie van haar tegenstander zal immers niet zozeer het verstrend van die economie op lange als wel op korte termijn geweest zijn. Zeker voor wat betreft oorlogen als de Joodse Oorlog waarbij de Romeinen als doel hadden Palestina opnieuw onder hun gezag te brengen was het weinig waarschijnlijk dat men erop focuste om de economie van dit gebied blijvende schade toe te brengen. De Romeinen zelf zouden dan met de problemen zitten nadat Palestina opnieuw hersteld was als onderdeel van het Romeinse Rijk. Mijn punt hier is dus dat we de geringe impact op lange termijn niet mogen transfereren naar de situatie op korte termijn, zoals sinds Hanson misschien iets te makkelijk is gebeurd.¹⁸¹ Verder heeft de aard van het debat nog meer potentie om onze blik op de mogelijkheid voor antieke legers om het landschap op korte termijn te beïnvloeden te vertroebelen. In bovenstaand exposé valt op dat veel van het onderzoek naar de invloed van oorlogsvoering op het landschap gebeurd is in het kader van oorlogen in de Klassiek-Griekse wereld. Een aantal van de argumenten om de mogelijkheid van Grieks legers om significante schade toe te brengen aan uitgestrekte velden met gewassen te minimaliseren, zijn veel minder van toepassing op Romeinse legers. De beperkte omvang van Griekse legers wordt traditioneel gezien als een hinderpaal om grote aantallen gewassen of olijfbomen adequaat te vernielen.¹⁸² Romeinse legers waren veelal echter veel groter; denken we maar aan de legers van Vespasianus en Titus tijdens de Joodse Oorlog die meer dan

agrarische opbrengsten een zekere impact konden hebben. Dergelijke intensieve en langdurige verwoesting van het rurale landschap ziet zij echter niet als erg realistisch in de context van Griekse oorlogsvoering in de vijfde eeuw voor Christus.

¹⁸⁰ Foxhall (1993), 141-143 en Osborne (1986), 154.

¹⁸¹ Cf. Erdkamp (1998), 209.

¹⁸² Foxhall (1993), 138-142 en Hanson (1998), 52 en 68-71.

50000 combattanten telden.¹⁸³ Dergelijke legers konden natuurlijk veel meer soldaten inzetten om het rurale landschap af te schuimen en konden het bijgevolg veel ingrijpender en grootschaliger schade toebrengen.¹⁸⁴ Een volgende opmerking die we hier moeten maken, is dat niet enkel bewuste vernietiging van gewassen invloed had op de aanwezigheid van gewassen. Ook foeragerende legers richtten zich op gewassen in het landschap; gewassen die, eenmaal geconsumeerd door de dieren of de soldaten, niet meer voorhanden waren voor de lokale bevolking. Hoe dan ook, het gegeven is dat ook op deze manier ingegrepen werd in het landschap en dat landbouwfamilies (en legers die lange tijd in een zelfde gebied actief waren) geen beroep meer konden doen op deze gewassen om hun subsistentieniveau te halen. Dit brengt ons naadloos bij onze laatste , maar zeker niet minst belangrijke opmerking: we moeten niet enkel oog hebben voor de invloed op de oorlogszone in haar geheel, maar ook, en vooral, voor de impact op individuele landbouwfamilies en landbouwnederzettingen. De grote meerderheid van de plattelandsbevolking in de Klassieke Oudheid, ook in Palestina, leefde op of net boven de subsistentiegrens.¹⁸⁵ Deze permanent precaire situatie impliceerde dat de minste verstoring van het agrarische productieproces en het geringste verlies van gewassen de landbouwergezinnen in de problemen kon brengen, zeker wanneer de oorlog hen meerdere jaren na elkaar stoorde en hen zo jaar na jaar onder de subsistentiegrens duwde. Zowel verlies van graan bedoeld voor consumptie als van zaaigoed was voor deze mensen problematisch. Geen zaaigoed betekende immers geen oogst! De gevolgen voor deze kleine boeren, die veelal geen grote graanreserves hadden en onvoldoende kapitaal om, zeker in crisisjaren wanneer de prijzen hoger lagen, zich tot de graanmarkt te wenden, zouden in dergelijke gevallen dramatisch zijn. Ze zouden in

¹⁸³ Cf. Hoofdstuk 5.

¹⁸⁴ Hanson heeft ook een verkeerd beeld van de moeilijkheid die het vernielen van landbouwgewassen met zich meebracht, doordat hij teveel focust op de inspanning die het één enkele soldaat zou kosten om bijvoorbeeld een olijfboom te vernietigen. Erdkamp wijst hierop in zijn analyse van de impact van oorlogsverwoestingen op het landschap (de landbouwgewassen waarnaar hier verwezen wordt zijn wijnranken): “The effort is regarded by Hanson as impracticably high: he estimates that each acre would cost over 33 man-hours to destroy. This, however, should be brought in relation to the manpower available in ancient armies, even Greek ones, since the same figures allow 10 acres to be destroyed by 1000 men in 20 minutes!”. Erdkamp (1998), 217-218.

¹⁸⁵ Ben-David (1974), 23; Erdkamp (1998), 194 en Killebrew (2010), 200. We mogen de situatie natuurlijk ook niet overdrijven. Zo lijkt het bestaan van het sabbatsjaar en het feit dat Palestijnse producten soms geëxporteerd werden er op te wijzen dat de inwoners van Palestina als collectiviteit nog niet zulk een slechte levensstandaard hadden. Feit blijft echter dat vele kleine boeren, die waarschijnlijk enkel voor zichzelf en misschien de lokale markt produceerden, geen al te grote, herhaaldelijke agrarische tegenslagen konden verwerken. Ben-David (1974), 23; Gabba (1999), 107 en Safrai (1994), 320-321. Cf. Hoofdstuk 3.

hun voortbestaan bedreigd worden.¹⁸⁶ Een belangrijk kenmerk van verwoesting van een landschap door rondtrekkende legers was ook dat niet elke regio even zwaar getroffen werd en dat bijgevolg niet elke individuele landbouwnederzetting even veel te lijden had onder de verstoring van haar agrarische productie. Sommige boeren verloren mogelijk al hun gewassen tijdens bepaalde campagnes, terwijl anderen niet of nauwelijks gestoord werden in hun dagelijkse bezigheden.¹⁸⁷ Dit gegeven komt naar voor in het onderzoek van Myron Gutmann aangaande oorlog en plattelandsleven in de Nederlanden in de Nieuwe Tijd. Gutmann bekijkt hierin onder andere de impact van de oorlog op de agrarische productie in de regio Maastricht en voor een individuele boerderij in die regio om aan te tonen dat de impact op individuele boeren relatief gezien veel groter kon zijn dan de impact op de hele regio waarin deze boeren actief waren. Dit verschil in impact kon zeer opvallend zijn: zo berekent hij voor de oorlogsperiode 1671-1679 dat de productie van graan in de regio Maastricht gemiddeld 10% lager lag dan de normale productie, maar dat een individuele boerderij in deze regio (boerderij Louwberg) in diezelfde tijdperiode gemiddeld 60% minder graan produceerde dan normaal en in sommige jaar zelfs geen of bijna geen oogst voortbracht. In geen enkel van de negen jaren werd de normale oogsthoeveelheid gehaald.¹⁸⁸ Dergelijke aanhoudend verlaagde oogsten konden vele boeren in de Klassieke Oudheid niet volhouden. Een dergelijke situatie kon resulteren in het verlaten van de landbouwgronden, wat meteen ook impliceerde dat in de toekomst minder land bewerkt zou worden. We mogen ons dus ook niet blindstaren op de invloed die oorlogsvernielingen hadden op een ruimer gebied: een dergelijke kijk kan de impact op veel kleinere ruimtelijke eenheden verhullen. Alles bij elkaar genomen, lijkt het er dus op dat oorlogsvoering op korte termijn een niet verwaarloosbare impact kon hebben op het landschap waarin zij plaatsgreep. We dienen echter voorzichtig te zijn met onze conclusie, door de moeilijke aard van het

¹⁸⁶ Gutmann (1980), 100-101. Kleine landbouwers in de Oudheid kregen uiteraard af te rekenen met het wisselvallige klimaat in de Mediterrane regio en om zich hier tegen te beschermen hadden ze een hele resem voorzorgsmaatregelen getroffen om te kunnen omgaan met falende oogsten (zie o.a. Gallant (1989), 398-405 en Gamsey (1990), 133-144). Erdkamp beargumenteert echter overtuigend dat deze maatregelen veelal niet geschikt waren om falende oogsten ten gevolge van oorlogsvernielingen aan te pakken. Dergelijke vernielingen vonden bijvoorbeeld veelal veel later in het agrarische jaar plaats dan falingen ten gevolge van slecht weer, waardoor het te laat was om nog in te grijpen. Erdkamp (1998), 221-222 en 229.

¹⁸⁷ Erdkamp (1998), 220 en 240.

¹⁸⁸ Gutmann (1980), 86-96.

onderwerp en de beperkte gegevens die we hebben aangaande impact van oorlogsvoering op het landschap.

2.4.2. De impact van oorlogsvoering op het landschap op korte en middellange termijn

Nu zullen we focussen op hoe oorlogsvoering op korte en middellange termijn een impact kon hebben op het landschap. Een eerste impactsfactor is de impact die foerage en destructie van gewassen kon hebben op de aanwezigheid van dagdagelijkse noodzakelijkheden. Dit is de factor die de meest directe impact terug genereert voor de oorlogsvoering: wanneer een leger brandhout sprokkelt of hout voor de bouw van aanvalswapens hakt, kan ze dit hout nadien niet opnieuw gebruiken. Wanneer een waterbron, gevoed door regenwater, opgebruikt is kan ze het leger niet meer van nut zijn tot dat een volgende regenperiode haar opnieuw vult en wanneer velden leeggehaald zijn, moeten de soldaten elders op zoek gaan naar voedsel en voer. Dit zijn zeer vanzelfsprekende opmerkingen, maar dit maakt hen niet minder belangrijk voor ons begrip van hoe oorlog landschap kon beïnvloeden en omgekeerd. Indien deze noodzakelijkheden niet meer voorhanden waren in een bepaalde regio, dan was de kans groot dat deze regio niet langer aangedaan kon worden door een leger. Vooral voor belegeringen kon dit ingrijpende gevolgen hebben doordat men steeds verder van de belegerde stad naar noodzakelijkheden moest foerageren. Hiervoor zou men steeds meer troepen moeten inzetten, zowel voor de foerage zelf als voor de beveiliging van de foeragerende soldaten. De druk die men kon uitvoeren op de belegerden zou hierdoor tanen en uiteindelijk zou het belegerende leger zelf de aftocht moeten blazen.¹⁸⁹ Voor wat betreft water gaat de impact niet verder dan het campagne seizoen zelf waarin het opgebruikt wordt: 's winters valt er nieuwe regen, waardoor de bronnen zich opnieuw vullen met water. De impact op de aanwezigheid van hout is langduriger, daar gewacht moet worden totdat nieuwe bomen en struiken voldoende gegroeid zijn om hen als houtleverancier te gebruiken. De impact op voedsel is het meest complex en variabel. Wanneer de vergaring en/of destructie van

¹⁸⁹ Erdkamp (1998), 150-151. Zie ook de inleiding van hoofdstuk 5, waarin we de samenhang tussen landschap, logistiek en strategie zullen bespreken.

de gewassen het normale agrarische productieproces¹⁹⁰ niet verstoort, dan heeft dit slechts impact binnen het campagne seizoen waarin de vergaring en destructie gebeurden. Dit is echter doorgaans niet het geval. De destructieve impact die legers konden hebben op gewassen was niet doorheen het jaar dezelfde en dit kon uiteraard ook een invloed hebben op het precieze verloop van een oorlog. Granen konden schade toegebracht worden door vertrappeling vanaf het moment dat ze scheuten begonnen te dragen, maar de eenvoudigste en minst intensieve manier om graangewassen te vernietigen was graanvelden in brand steken. Graan is echter pas brandbaar vanaf het moment in zijn ontwikkeling dat hij voldoende droog wordt. Moderne experimenten hebben aangetoond dat de brandbaarheid intreedt vanaf 30% vochtigheid. Hoe snel een gewas dit vochtigheidspercentage bereikt hangt af van de temperatuur en de vochtigheid in de regio waarin het gewas groeit en in een droge regio (althans in de zomer) als Palestina zal dit ongeveer een maand voor het aanbreken van het oogstseizoen geweest zijn. Vanaf dat moment tot de effectieve oogst was dus het ideale moment om zo veel mogelijk schade toe te brengen aan de oogst van de tegenstrevers, al mag het vernietigen van voorraadplaatsen met de pas geoogste gewassen ook niet onderschat worden als destructieve actie.¹⁹¹

De tweede impactfactor die we onderscheiden is de impact die oorlogsvoering kon hebben op het verloop van het normale agrarische productieproces. Ondanks de aan de gang zijnde oorlog moesten de landbouwers verder kunnen gaan met het voortbrengen van gewassen, want anders zou het in hun regio actieve leger en vooral de plattelandsbevolking zelf honger lijden en uiteindelijk de regio moeten verlaten. Een eerste element dat aanwezig moest zijn om de agrarische productie te continueren was zaaigoed: wanneer er niet gezaaid kon worden, kon er ook niet geoogst worden! Een landbouwer die een groot deel tot heel zijn oogst vernietigd zag, had mogelijk ook geen zaaigoed meer om het volgende jaar opnieuw te zaaien. Door de onzekerheid die de oorlog met zich meebracht kon de landbouwer ook besluiten om niet te zaaien. Soms was dit zelfs geen echte keuze, maar diende het landbouwergezin de gewassen die eigenlijk bedoeld waren om te zaaien zelf op te eten om op korte termijn te kunnen overleven. De toekomst op lange termijn van dit landbouwergezin kwam hierdoor uiteraard ook in gevaar. Tot slot kon

¹⁹⁰ Erdkamp (1998), 222: "(...) disruption of the production process."

¹⁹¹ Erdkamp (1998), 210-217 en Hanson (1998), 49-55.

ook de aanwezigheid van troepen in de regio de landbouwer verhinderen het zaaigoed te zaaien, omdat hij vreesde gevangen te worden genomen door de soldaten van het vijandige leger. Deze angst, die niet ongegrond was, kon trouwens gedurende het hele agrarische jaar een verstorend effect hebben op het agrarische productieproces.¹⁹²

Om dit productieproces te laten verlopen zoals in vredestijd was het ook nodig dat men beschikte over lastdieren en andere gereedschappen die nodig waren om het veld naar behoren te bewerken. Hanson stelt dat het verlies van lastdieren en landbouwergezinnen die hun velden om één of andere reden verlieten veel grotere schade toebrachten aan de rurale agrarische economie dan de vernieling van gewassen.¹⁹³ Kleine landbouwers hadden vaker een ezel of muilezel als lastdier dan een os, omdat deze goedkoper waren en het niet nodig was voor iemand die maar een klein stuk land bezat om een os te hebben. In Palestina hadden de boeren vaak slechts één ezel, die hen hielp met het bewerken van het land.¹⁹⁴ Ezels en andere lastdieren waren immers niet enkel belangrijk voor hun eigenaars als hulp bij het bewerken van de velden, maar ook als kapitaalsinvestering. Bijgevolg kon het opvorderen of stelen door een langstrekkend leger van een landbouwer zijn enige ezel kwalijke gevolgen hebben voor de toekomst van deze agrarische producent: de velden konden mogelijk niet meer naar behoren worden bewerkt en de boer verloor zijn kapitaalsinvestering. De legers namen ezels, muilezels en ossen daarom ook niet enkel in beslag om hen zelf in te zetten als lastdier, maar ook om hen te verkopen en om de tegenstander te raken in zijn toegang tot voedsel.¹⁹⁵ Verder stalen langstrekkende legers soms ook geiten, schapen of varkens, die door de landbouwers gehouden werden voor hun vlees en secundaire dierlijke producten.¹⁹⁶

Een derde element dat aanwezig moest zijn om de agrarische productie op peil te houden was voldoende mankracht. In vredestijd hadden antieke landbouwergezinnen vaak een te veel aan arbeid, maar in oorlogstijd werden de velden vaak verlaten door een deel of het gehele gezin. Sommige leden van het gezin traden toe tot het leger of sneuvelden; in andere gevallen vluchtte het hele

¹⁹² Erdkamp (1998), 230-231.

¹⁹³ Hanson (1998), 14-15. Desondanks gaat Hanson niet in op het belang van lastdieren voor antieke landbouwers en schenkt hij geen aandacht aan de gevolgen die het verlies hiervan kon betekenen voor individuele boeren en de rurale economie in haar geheel.

¹⁹⁴ Muilezels waren veelal te duur voor de landbouwers in Palestina, omdat de kweek ervan paarden vereiste. Dorsey (1991), 13-14 en Hezser (2011), 131 en 148.

¹⁹⁵ Davies (1969), 431; Erdkamp (1998), 234-239 en Roth (1999), 145.

¹⁹⁶ Erdkamp (1998), 234-235.

landbouwgezin naar veiliger plaatsen, meestal een versterkte stad van waaruit men veelal niet meer de mogelijkheid had om ten gepaste tijden naar het veld te trekken om er gewassen te telen, of moest het noodgedwongen haar land achterlaten omdat de oorlogsvernielingen zo zwaar doorwogen dat overleving hier onmogelijk werd. Zeker wanneer het hele landbouwgezin de regio verliet, betekende dit dat de velden niet meer werden bewerkt en de voedselproductie in deze regio verminderde.¹⁹⁷ Het gegeven van gevluchte en gesneuvelde landbouwers zullen we zeker moeten meenemen in onze analyse van het verloop van de Joodse Oorlog, daar Josephus melding maakt van zeer veel doden en vluchtelingen.

Tot slot is ook het bezit van land natuurlijk een cruciaal element om aan landbouw te kunnen doen. Zowel de confiscatie van gronden als de verwoesting van landbouwnederzettingen konden als gevolg hebben dat landbouwers niet langer in de mogelijkheid waren om hun gronden te bewerken. Zowel confiscaties als verwoestingen van nederzettingen worden in *Bellum Iudaicum* besproken, maar volgende passage uit het vierde boek van Josephus' oorlogsverslag laat vermoeden dat de Romeinen nederzettingen die hen van nut konden zijn achteraf ook terug opbouwden en onder hun controle stelden:

“(…) In de dorpen installeerde hij (Vespasianus) decurio's, in de steden centurio's. Hij begon ook aan de wederopbouw van veel plaatsen die verwoest waren.”¹⁹⁸

We kunnen dit deelhoofdstuk afsluiten met de conclusie dat oorlog wel degelijk invloed kon hebben op korte termijn op het landschap: zowel door de impact die foerage en destructie van gewassen kon hebben op de aanwezigheid van dagdagelijkse noodzakelijkheden als door het verstoren van het agrarische productieproces. In beide gevallen was er ook invloed terug mogelijk op het leger dat deze impact veroorzaakt had. Deze impact was echter niet overal dezelfde en dit kon tot spanningen leiden.

2.5. Deelconclusie

Het Romeinse leger in Palestina moest (quasi) dagelijks aan voedsel voor mens en dier, water en hout als brand- en bouwstof raken. Het dieet voor de soldaten

¹⁹⁷ Erdkamp (1998), 253-262 en 271-280.

¹⁹⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 442. Deze passage moet chronologisch geplaatst worden in het voorjaar van 68.

en andere mensen in de legercolonne bestond voor het grootste deel uit graan, bij voorkeur tarwe, dat ongemalen tot bij de consumenten ervan werd vervoerd. Verder behoorden ook vlees, olijfolie, zure wijn, water en zout tot het dagelijkse voedselrantsoen van Romeinse legers te velde. We hebben geen reden om aan te nemen dat de Joodse Oorlog hierop een uitzondering vormde. Veelal, en ook tijdens de Joodse Oorlog, werden deze benodigdheden aangevoerd van buiten de oorlogszone. Men vulde zijn dieet waarschijnlijk wel aan met wat men onderweg vond, maar uitsluitend leven van wat het landschap te bieden had, was voor een groot leger als dat van Vespasianus en Titus quasi ondoenbaar. Water, hout en het leeuwendeel van het dierenvoer moest echter wel lokaal verzameld worden. Dit was immers in dergelijke grote hoeveelheden nodig dat het niet ook aangevoerd kon worden naast het voedsel voor de mensen in de legercolonne.

Externe aanvoer en interne vergaring waren dus de twee manieren waarop noodzakelijkheden tot bij het leger konden geraken. Voor de externe aanvoer maakte men gebruik van bevoorradingslijnen tussen verschillende types bases, die steeds beschermd moesten worden. In het geval van de Joodse Oorlog kwamen tarwe en de andere componenten van het dieet uit de aangrenzende provincies en Syria. Van over zee werden deze naar de operatiebasis (in het begin van de oorlog Ptolemais, daarna Caesarea) gevoerd, om verder landinwaarts naar het leger toe te worden getransporteerd. Dit gebeurde eventueel met een shuttlesysteem langsheen depots. De noodzakelijkheden werden uiteindelijk in een tactische basis nabij het leger opgeslagen. Ook leven van wat het lokale landschap te bieden had, vroeg heel wat organisatie. Men kon foerageren, plunderen, handel drijven of opvorderen om zijn benodigdheden te vergaren en elke methode had haar specifieke voordelen en moeilijkheden. In Palestina werden interne vergaring en externe aanvoer overigens naast elkaar gebruikt, wat de gebreken van elk van beide systemen in zekere mate compenseerde. Beide methoden werden immers beïnvloed door landschappelijke en logistieke elementen. De zomerse hitte deed bijvoorbeeld grassen verdorren waardoor dieren minder makkelijk lokaal konden worden gevoed, zeker in dunbevolkte regio's waar men minder opslagplaatsen voor hooi vond per km². De aan- of afwezigheid van waterbronnen in een bepaald gebied kon dit gebied wel of niet toegankelijk maken voor het leger. Externe proviandering kon ook voor problemen zorgen, doordat minder vlot een nieuwe oorlogsscène kon worden aangedaan en doordat lastdieren die te grote afstanden moesten afleggen een te omvangrijk deel van hun lading zelf

zouden moeten verorberen. Ook regenval was nefast, hierdoor veranderden onverharde wegen in modderpadjes. Vooral gebrek aan grassen op het land en hooi in de burgerlijke opslagplaatsen zorgde ervoor dat het leger zich in winterkampen moest terugtrekken, waar weer andere factoren een invloed hadden op de proviandering. Voor de Joodse Oorlog werden Caesarea Maritima en Scythopolis als winterkampen gekozen omdat zij voldeden aan bepaalde vereisten. Belangrijk om te noteren is echter dat het garanderen van de voedselvoorziening doorgaans ondergeschikt was aan de te volgen oorlogsstrategie en dat om een overwinning te halen soms dus wel eens risico's genomen werden ten koste van een zekere bevoorrading. Iets wat niet altijd goed afliep gezien de vrij absolute grenzen die de dagelijkse nood aan voldoende levensmiddelen stelde, maar ons duidelijk maakt dat we niet mogen vervallen in een soort logistiek determinisme.

De oorlogsvoering zelf kon ook invloed hebben op het landschap en deze impact kon op haar beurt gevolgen hebben voor de voedselbevoorrading van het leger en het verloop van de oorlog. Deze impact speelde zich af op korte en middellange termijn en was niet overal in de oorlogszone gelijk: sommige gebieden werden zeer zwaar getroffen, anderen ondervonden geen of weinig schade. Dit kon in sommige gevallen leiden tot spanningen tussen de meer en minder getroffen landbouwers. Oorlog kon het landschap en haar mogelijkheid om antieke legers te voorzien van hun noodzakelijkheden op korte termijn zowel beïnvloeden door de vernietiging van landbouwgewassen door foerage en/of opzettelijke destructie als door de verstoring van het agrarische productieproces.

3. Landschap in eerste-eeuws Palestina

3.1. Inleiding

“Het land (...), is een land met bergen en dalen, dat door regen in de hemel besproeid wordt; (...).”¹⁹⁹

Net als alle andere aspecten van het menselijke leven speelde de Joodse Oorlog zich af tegen de achtergrond van een landschap, dat als het ware het decor vormde waarin militaire operaties plaatsgrepen. Dit landschap bepaalde het verloop van de oorlog doordat zowel de Joodse opstandelingen als de Romeinse soldaten ermee in interactie traden.²⁰⁰ Deze interactie was noodzakelijk: zoals we zagen in het vorige hoofdstuk, moesten antieke legers steeds in meer of mindere mate beroep doen op dagdagelijkse noodzakelijkheden die ze ter plaatse in de oorlogszone vonden, zelfs al maakte men voor de bevoorrading van deze zaken gebruik van externe proviandering. Alles wat het leger nodig had om dag na dag gevechtsklaar te blijven kon immers niet via deze weg aangevoerd worden.²⁰¹ De aanwezigheid van graan voor menselijke consumptie, groenvoer voor de dieren, hout als brandhout en constructiemateriaal en water, maar ook de aard van de bevolkingsspreiding en het transport- en communicatienetwerk bepaalde of en wanneer men in een bepaalden landschappelijke context militaire operaties kon ondernemen. Om het verloop van de Joodse Oorlog diepgaand te begrijpen, moeten we dus kijken naar het landschap (of beter de landschappen) waarin de campagnes tijdens dit militaire conflict plaatsvonden; namelijk eerste-eeuws Palestina.²⁰²

Alvorens het landschap in Palestina aan de vooravond van de Val van de Tweede Tempel in Jeruzalem te onderzoeken, moeten we even stilstaan bij het concept *Landschap*. Dit is een complex concept dat doorheen de eeuwen vele inhouden toegewezen heeft gekregen, ook vanuit wetenschappelijk onderzoek. De term wordt bovendien ook gebruikt in verschillende wetenschappelijke

¹⁹⁹ *Deuteronomium*, 11.11.

²⁰⁰ Cf. Erdkamp (1998), 1.

²⁰¹ Cf. Hoofdstuk 2.

²⁰² Voor meer duiding bij de term Palestina, zie hoofdstuk 1.

disciplines en zelden twee maal op identieke wijze gedefinieerd.²⁰³ Een landschap wordt, zoals uit het bovenstaande kan worden afgeleid, in dit onderzoek in de eerste plaats gezien als de fysische en menselijke ruimtelijke context waarin de krijgsverrichtingen plaatsvonden. Deze context werd dus gevormd door het reliëf, het klimaat, de bodemgesteldheid, de natuurlijke vegetatie, de landbouwvegetatie, het nederzettingspatroon en het transport- en communicatienetwerk dat aanwezig was binnen de regio van waaruit het leger door middel van foerage haar bevoorrading kon veiligstellen.²⁰⁴ Er zijn echter meer aspecten aan het concept landschap dan enkel een regio die op basis van haar fysische en menselijk bepaalde kenmerken bepaalde dagdagelijkse hoeveelheden wel of niet kon leveren. Een eerste belangrijk aspect aan het landschap is dat het niet enkel een passieve factor is. Vanaf de Tweede Wereldoorlog zijn onderzoekers meer aandacht gaan besteden aan de subjectieve rol van landschappen. Mensen kijken niet objectief naar een landschap, maar vanuit een bepaalde houding tegenover dat landschap. Deze subjectieve blik op bijvoorbeeld rivieren of bossen bepaalt mee het gedrag van de mens die zich in een bepaald landschap begeeft.²⁰⁵ Voor wat betreft de Klassieke Oudheid kunnen we in dit opzicht het werk van David Braund aangaande de riviergrenzen van het Romeinse Rijk vermelden.²⁰⁶ De meeste moderne onderzoekers komen tot de conclusie dat rivieren geen goede grenzen vormden, maar toch zit men met de situatie dat het Romeinse Rijk langs verschillende zijde begrensd werd door rivieren.²⁰⁷ Braund stelt dat deze schijnbare paradox op te lossen valt door rekening te houden met wat hij de ‘environmental psychology’ van de Romeinen noemt. De Romeinen zagen rivieren als goden en deze moesten gunstig gestemd worden om een oversteek toe te laten. Religieuze en psychologische elementen maakten rivieren volgens hem in de ogen van mensen in de Romeinse periode bijgevolg toch tot bruikbare grenzen.²⁰⁸ Los van de discussie omtrent de

²⁰³ Baker (2003), 109-113 en Muir (1999), xiii-xix.

²⁰⁴ Wat betreft de grote van dergelijke gebieden valt er geen vaste omvang te geven. Afhankelijk van de grote van de troepenmacht en precies ook de aard van het landschap en het moment in het jaar kon men verder of minder ver van de hoofdmacht van het leger foerageren.

²⁰⁵ Muir (1999), xvi-xix en 115-130.

²⁰⁶ Braund (1996), 43-47.

²⁰⁷ Rankov (2005), 175-181. Boris Rankov zelf, die in dit artikel de uitgebreide literatuur overloopt die stelt dat rivieren geen goede grenzen vormden voor het Romeinse Rijk, stelt echter dat rivieren wel adequate grenzen vormden.

²⁰⁸ Braund (1996), 43-47.

adequaatheid van riviergrenzen, heeft Braund zeker een punt wanneer hij stelt dat we meer aandacht moeten hebben voor de subjectieve manier waarop men vroeger keek naar landschappelijke elementen.²⁰⁹ Helaas is Braunds onderzoek zowat het enige in zijn soort voor wat betreft deze materie in de Klassieke Oudheid. Ons interesseert echter voornamelijk de kijk van het Romeinse leger op een landschap vanuit haar functionaliteit om bij te dragen aan de bevoorrading van dagdagelijkse noodzakelijkheden. Toen we in het vorige hoofdstuk keken naar Vegetius' *De re militari* merkten we in dit opzicht reeds op dat de Romeinen inderdaad rekening hielden met de aanwezigheid van landschappelijke elementen om te bepalen of een landschap geschikt was voor militaire operaties.²¹⁰ De aanwezigheid van waterbronnen en plaatsen waar men voldoende voedsel en voer kon vinden in een bepaald landschap speelde dus effectief een rol in de manier waarop men keek naar een bepaalde regio en men deze evalueerde.

Een tweede element dat we moeten opmerken bij de bovenstaande definiëring van een landschap, werd ook al aangeraakt in het vorige hoofdstuk. Landschappen blijven niet statisch, maar veranderen onder invloed van de activiteiten die mensen erin uitvoeren.²¹¹ Oorlogsvoering liet bijgevolg sporen na en hiermee dienen we rekening te houden, reeds in dit hoofdstuk, maar vooral wanneer we in hoofdstuk 5 de impact van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog bespreken.

Om inzicht te krijgen in het landschap waarin elk van de campagnes tijdens de Joodse Oorlog zich afspeelde, zullen we eerst het reliëf, de bodemgesteldheid en het klimaat in Romeins Palestina globaal in overschouw nemen. Deze elementen worden vooral bekeken omdat ze invloed hadden op het voorkomen van vegetatie en nederzettingen in Palestina, maar ook omdat vooral klimaat zelf een factor van invloed was voor het verloop van de Joodse Oorlog. Vervolgens onderzoeken we het dieet, de vegetatie en het nederzettingspatroon in de gebieden onder discussie met als doel inzicht te verwerven in waar men aan welke logistieke en landschappelijke beperkingen gebonden was in het opzetten van een militaire operatie. Tot slot wordt ook kort ingegaan op de

²⁰⁹ Braund (1996), 44.

²¹⁰ Cf. hoofdstuk 2.

²¹¹ Cf. hoofdstuk 2.

transport- en communicatiemogelijkheden in de context van de Romeinse bevoorrading tijdens de Joodse Oorlog.

3.2. Globale overschouw van het reliëf, de bodemgesteldheid en het klimaat in Romeins Palestina²¹²

Wanneer men Josephus' *Bellum Iudaicum* leest, valt onmiddellijk het ruige reliëf van Palestina op: vele malen bericht de Joodse auteur over bergen, heuvels, ravijnen, engten en oplopende wegen.²¹³ Dit onherbergzame beeld correspondeert echter maar met een deel van Palestina. Dit gebied bestaat uit valleien, bergen en kustvlaktes, typisch voor een mediterraan land, en verder ook uit een diepe depressie.²¹⁴ Traditioneel deelt men het gebied waarin de Joodse Oorlog zich afspeelde van west naar oost op in vier fysische landstroken: de kuststrook, het bergmassief ten westen van de Jordaanvallei, de Jordaanvallei en het bergland ten oosten van deze depressie.²¹⁵ Binnen elk van deze vier zones bestonden er echter ook grote verschillen wat betreft reliëf, bodemgesteldheid, klimaat, vegetatie en nederzettingspatroon. De eerste drie factoren zullen we in dit onderdeel bekijken voor Palestina in haar geheel ten tijde van de Joodse Oorlog. In het volgende onderdeel zullen we meer specifiek in gaan op de vegetatie en het nederzettingspatroon in de verschillende geografische zones die we hier zullen onderscheiden. In deze besprekingen zullen factoren als regenval en bodemkwaliteit, die hier meer globaal aan bod komen, uiteraard ook bekeken moeten worden, daar ze invloed hadden op de formatie van het nederzettingspatroon en de mogelijkheden om een bepaald type landbouw te beoefenen. Het is niet de bedoeling om een historische geografie van Romeins Palestina te schrijven; we bekijken het Palestijnse landschap in functie van de mogelijk- en moeilijkheden die zij kon hebben voor de Romeinse bevoorrading en

²¹² In dit onderdeel zal hoofdzakelijk in de verleden tijd gesproken worden, hoewel veel van de geologische karakteristieken van Israel/Palestina vandaag niet anders zijn dan 2000 jaar geleden. Omwille van de grammaticale eenheid van de tekst plaatsen we echter alles over het landschap in eerste-eeuws Palestina in de verleden tijd.

²¹³ Enkele voorbeelden: Josephus, *Bellum Iudaicum*, 1.45, 52, 95, 141, 310, 324; 2. 59, 188-190, 547-549; 3. 49, 141, 158-160, 307; 4. 5-8, 74, 452-455, 490, 551; 5. 70, 82-83, 136-141, 504-507; 7. 163-170.

²¹⁴ Applebaum (1976), 638; Cary (1967), 172 en Dar (2004), 2.

²¹⁵ Deze opdeling blijkt in gebruik te zijn sinds G.A. Smith's *Historical geography of the Holy Land* uit 1894. MacDonald (2008), 51.

communicatie en dus haar potentieel om het verloop van de Joodse Oorlog te beïnvloeden.

3.2.1. Reliëf

De kuststrook langs de Middellandse Zee werd gevormd door verschillende opeenvolgende vlaktes, die doorsneden werden door verschillende, niet-permanente riviertjes die hun bron hadden in de valleien van het heuvelachtige binnenland. In het zuiden van Palestina was deze kustvlakte vrij breed, maar geleidelijk werd ze smaller naarmate men naar het noorden toging. Een breekpunt in deze aaneenschakeling van laagvlaktes was Mons Carmel, een kalksteenmassief enkele kilometers ten noorden van Caesarea Maritima. Deze heuvel kwam bijna tot tegen de kustlijn.²¹⁶ Benoorden dit obstakel lag de vlakte van Akko, die nooit meer dan een goede tien kilometer breed was en verder versmalde in de richting van Boven-Galilea. Ten westen van de Carmelheuvel bevond zich wat Negenman de ‘Vlakte van Dor’ noemt en in het zuiden grensde dit kalksteenmassief aan de Sharonvlakte, dewelke nooit meer dan twintig kilometer breed was alvorens het land begon te stijgen richting de binnenlanden van Samaria en Judea.²¹⁷ Al deze vlaktes bestonden uit een vruchtbare alluviale vlakte, maar waren daarom nog niet eenvoudig te gebruiken als landbouwareaal. In het Palestijnse kustgebied vond men zowat overal kurkarduinen, een soort kalkachtige zandstenen heuveltjes, die zelf niet gebruikt konden worden voor de teelt van landbouwgewassen en een obstakel vormden voor het regenwater dat via de riviertjes de zee probeerde te bereiken. Dit resulteerde erin dat een aanzienlijk deel van de kustregio moerassig van aard was; een probleem dat in de eerste eeuw nog niet aangepakt was.²¹⁸ Desondanks bleef deze regio in se een vruchtbaar gebied door de aanvoer, door erosie, van vruchtbare bodems uit de hoger gelegen binnenlanden en het aanzienlijk aantal bronnen en riviertjes dat hier te vinden was.²¹⁹ Bezuiden de Sharonvlakte, waar de kustvlakte steeds breder werd, vormden zompige landschappen overigens een minder groot probleem, onder andere doordat hier minder regenwater viel en wat er viel dus makkelijker richting Middellandse Zee

²¹⁶ Avi-Yonah (1973), 326; Freyne (1980), 5-6; Hayes en Miller (1986), 43; Naval Intelligence Division (1943), 12-13 en Talbert (2000), 69-70.

²¹⁷ Abel (1933), 75-76; Negenman (1982), 25-29; Talbert (2000), 69-70 en Williams (2006), 517-518.

²¹⁸ Frankel en Getzov (1997); Lehmann en Peilstöcker (2012); Negenman (1982), 25-29 en Olami, Oren en Sender (2005).

²¹⁹ Applebaum (1976), 639 en Avi-Yonah (1973), 329-330.

kon vloeien. Ook de hoger gelegen delen in het oosten van de vlaktes bleven door hun hogere ligging en een betere waterdoorlaatbaarheid van de kalkstenen grondlagen grotendeels bespaard van moerasgebied.²²⁰

De kust van Palestina was redelijk egaal en kende weinig inhammen. Deze situatie was nefast voor de scheepvaart, daar er geen natuurlijke havens aanwezig waren waar schepen zich in veiligheid konden brengen tegen de wind die vanop zee het land inblies.²²¹ In zijn oorlogsverslag attendeert Josephus ons op dit probleem:

“(…) De stad ligt halverwege Dora en Joppa en tot dat moment waren er langs die hele kuststrook geen havens, zodat schepen die langs de Phoenicische kust naar Egypte voeren, in open zee voor anker moesten gaan wanneer ze door een zuidwestenwind in de problemen waren geraakt. Want zelfs een matige wind uit die richting doet de golven in zo hoog opspattend schuim tegen de klippen uiteenslaan, dat de terugrollende golven de zee tot ver uit de kust in beroering brengen.”²²²

Josephus bespreekt hier de kustlijn, omdat koning Herodes op de plaats van de stad Strato's Toren een nieuwe stad, Caesarea Maritima, liet aanleggen, dewelke een grote, artificiële haven kreeg die, volgens Josephus, Piraeus overtrof qua grootte.²²³ Tegen het uitbreken van de Joodse Oorlog was hier dus een belangrijke haven gevestigd. Ten noorden van de plek waar vandaag de stad Haifa ligt, werd de kustlijn iets grilliger en vormde ze natuurlijke baaien. De grootste van deze baaien bevond zich tussen de plaats van het huidige Haifa en Ptolemais. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Ptolemais één van de weinige havens was bezuiden Tyrus.²²⁴

Ten oosten van de kustvlakte bevond zich de tweede geografische zone: het heuvel- tot bergachtige binnenland bewesten de Jordaan. Dit grillige gebied werd gevormd door een kalksteenmassief dat zich van noord naar zuid uitstreckte over Galilea, Samaria en Judea en uitlopers had tot in Idumea.²²⁵ Het heuvelland werd, in Beneden-Galilea, doorsneden door een reeks van drie valleien die samen de Vlake van Esdraelon of Jezreel vormden.²²⁶ Ook in deze vlakte lagen enkele heuvels zoals

²²⁰ Negenman (1982), 29-30 en *Ne'eman, Oren en Sender (2000)*.

²²¹ Cary (1967), 171.

²²² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1.409.

²²³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 408-412. Caesarea Maritima wordt nader besproken in hoofdstuk 5.

²²⁴ Applebaum (1990), 136 en Talbert (2000), 69.

²²⁵ Avi-Yonah (1973), 326-327; De Geus (2003), 146; Leibner (2009), 11 en *Roth (1991)*.

²²⁶ Naval Intelligence Division (1943), 13. Josephus noemt deze de Grote Vlake(μεγα πεδιον): vb. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 188.

Mons Carmel (in het uiterste westen van de vlakte, waardoor deze grotendeels van de kustvlakte werd afgesneden) en Mons Tabor. Als vruchtbaar laagland was het een belangrijke communicatieschakel tussen de kustregio en de binnenlanden van het Midden-Oosten.²²⁷ De kalksteenheuvels en de Vlakte van Jezreel vormden het hart van een aantal politieke deelgebieden van Palestina. In tegenstelling tot de geografische opeenvolging van gebieden, volgden deze deelgebieden elkaar op van noord naar zuid. Het meest noordelijk lag Galilea, dat op basis van de hoogte van de heuveltoppen ten opzichte van de zeespiegel verder onder te verdelen was in Boven-Galilea en het lagergelegen Beneden-Galilea. Ten zuiden van Beneden-Galilea bevonden zich achtereenvolgens Samaria, Judea en Idumea.²²⁸ Het heuvelland was in al deze gebieden een afwisseling van bergen en valleien, maar tussen de vorm van het gebergte en de vegetatie die we aantreffen in het binnenland van Galilea, Samaria en Judea zijn er grote verschillen. De berglanden van Boven-Galilea en Judea kenden de hoogste bergtoppen (tot boven 1000 meter boven de zeespiegel).²²⁹ De Galileïsche heuvels waren het steilste en het meest afgepunt; de ravijnen waren hier breder en de natuur weelderiger dan in de zuidelijkere regio's.²³⁰ In Judea en zeker in Samaria waren de toppen van de heuvels meer afgeplat. Samaria vormde in zekere zin een overgang tussen Galilea en Judea: de heuvelflanken waren er meer begroeid met vegetatie dan in Judea, maar minder dan in Galilea. Ook waren de vele ravijnen in Judea dieper en nauwer dan die in Samaria.²³¹ Wanneer men richting Idumea ging, werd de bergketen in Judea eerst hoger, alvorens weer in hoogte af te nemen. Het landschap werd in zuidelijke richting ook meer dor en woestijnachtiger. Judea liep hier dan ook over in Idumea, dat de bovengrens van de Negev-woestijn vormde.²³² De overgangen van al deze regio's (behalve de vlakke Jezreelvallei) met respectievelijk de kustvlakte in het westen en de Jordaanvallei in het oosten kenden overal een zelfde patroon: aan de westgrens rees het heuvelgebied geleidelijk op uit de kustregio, terwijl in het oosten zeer bruusk en snel de duik naar de Jordaanvallei werd genomen.

²²⁷ Edwards (1992), 54 en Hayes en Miller (1986), 44.

²²⁸ Deze gebieden strekten zich allen uit van de kust tot de Jordaan. Ten oosten van de rivier vinden we ook nog Perea.

²²⁹ Aviam en Richardson (2001), 177; Hayes en Miller (1986); 44 en Negenman (1982), 36 en 45. De bergketen in Boven-Galilea is een uitloper van het hogere Libanon-gebergte. Naval Intelligence Division (1943), 15.

²³⁰ Cf. infra over bodem en waterhuishouding. Williams (2006), 518-519.

²³¹ Naval Intelligence Division (1943), 15-18; Talbert (2000), 69-70 en Williams (2006), 518-519.

²³² Applebaum (1976); 638 ; Hayes en Miller (1986), 46 en Talbert (2000), 70.

De steile randen van het centrale bergland in het oosten waren hiervan het gevolg.²³³ Overigens dienen we ook op te merken dat in elk van de regio's in dit Palestijnse binnenland er verschillen waren tussen de westelijke gebieden en de oostelijke. Daar de opvallendste oost-westdifferentiaties van klimatologische aard waren zullen we deze verschillen verderop in de tekst behandelen; echter voor wat betreft Judea waren ook duidelijke ongelijkheden aan te wijzen aangaande het reliëf. Wanneer we vanuit het westen vertrekken, komen we eerst de Shephelah tegen. Dit heuvelgebied van gemiddeld 15 kilometer breed kende geen heuveltoppen van boven de 500 meter. Ten oosten van deze regio rezen de toppen van het Judeaanse bergland tot om en bij de 1000 meter boven zeeniveau. Weer 25 kilometer oostwaarts begon het kalkstenen bergmassief opnieuw te dalen; eerst geleidelijk, maar naarmate men de Jordaanvallei naderde werd een steile afdaling ingezet. Het gebied waarin dit alles gebeurde was de Woestijn van Judah, een zoals haar naam doet vermoeden drogere en minder groene regio aan de schaduwzijde van het Palestijnse binnenland bewesten de Jordaan.²³⁴

Deze rivier vormde de kenmerkende karakteristiek van de landstrook die men tegenkwam wanneer men de steile hellingmuren van het centrale bergmassief afdaalde: de Jordaanvallei. De Jordaan, de belangrijkste rivier van Palestina, stroomde in een diepe depressie en mondde uit in de Dode Zee, dewelke tijdens de Oudheid tot bijna 400 meter onder de zeespiegel lag.²³⁵ Zowel in het oosten als in het westen werd de vallei langsheen de Jordaanoevers omgeven door steile wanden (behalve ter hoogte van Scythopolis in het westen, waar de Jordaanvallei naadloos overging in de Jezreelvlakte), die het landschap op een afstand van hoogstens een beperkt aantal kilometers deden stijgen naar een hoogte die makkelijk enkele honderden meter boven zeeniveau uitstak. De rivier ontsprong uit verschillende bronnen ten noordoosten van Palestina en meanderde in zuidelijke richting doorheen het Hulehdal, ten oosten van Boven-Galilea, en het Meer van Tiberias naar de Dode Zee. Initieel was de Jordaan-canyon smal, maar tussen de twee belangrijkste meren²³⁶ die de Jordaan doorkruisten, kunnen we spreken van een echte vallei: hier haalde ze een breedte van 5 tot 25 kilometer.²³⁷ Ieder jaar liep deze valleivlakte onder water doordat

²³³ Goodman (2000), 19; Talbert (2000), 69-70.

²³⁴ Negenman (1982), 44-46.

²³⁵ Semple (1971), 180 en Talbert (2000), 69-71. Vandaag liggen de oevers van de Dode Zee nog een stuk lager door de verdamping van het zoute water in dit meer.

²³⁶ Meer van Tiberias (ook Meer van Gennesareth of Meer van Galilea genoemd) en de Dode Zee.

²³⁷ Abel (1933), 161; Aviam en Richardson (2001), 177; Hayes en Miller (1986), 47 en Naval Intelligence Division (1943), 21-23.

de rivier buiten haar bedding trad ten gevolge van de toevoer van smeltwater uit de bergen in het noorden. Dit recurrente fenomeen had tot gevolg dat de oevers van de Jordaan in het noorden van de vallei weelderig begroeid waren met een dichte en moeilijk doordringbare vegetatie. De noordelijke delen van de vallei tussen de twee meren (en de alluviale vlaktes langsheen het Meer van Tiberias) waren immers zeer vruchtbaar. De stad Scythopolis, onderdeel van de Decapolis en één van de Romeinse winterkampen, lag in het vruchtbare deel van deze vallei. Naar mate men bezuiden Scythopolis echter dicht bij de Dode Zee kwam, werden de gronden te verzilt om aan landbouw te kunnen doen.²³⁸ Op de oostelijke rivieroever was de situatie iets gunstiger, maar in de vlakte ten westen van de Jordaan konden in het zuiden enkel oases, zoals Jericho, in cultuur worden gebracht.²³⁹

In Transjordanië vinden we tot slot nog een vierde geografische zone, bestaande uit Perea in het zuiden en de oostelijke delen van het koninkrijk van Agrippa in het noorden. Dit laatste gebied valt verder op te delen in de Golanhoogte in het noorden en het vruchtbare heuvelland in het gebied tussen dit bergland en Perea, waar in de Oudheid de meeste steden van de Decapolis gesitueerd waren. Deze hele landstrook, die enkele kilometers ten oosten van de Jordaanvallei reeds een aantal honderden meters boven de zeespiegel uitstak, bestond uit bergen met een kalkstenen of basalten ondergrond. Het was precies de hoogte van dit gebied die ervoor zorgde dat de regio voldoende werd bewaterd om bewoonbaar te zijn: water dat verdampte in de Jordaankloof, daalde in de vorm van regenwater neer over de Transjordaanse binnenlanden doordat het verdampte water omhooggestuwd werd langsheen de steile heuvelwanden naar koudere luchtlagen in het oosten.²⁴⁰ De vulkanische gronden in het koninkrijk van Agrippa zorgden zowel voor de vruchtbaarheid van bepaalde delen van de regio als voor de onbewoonbaarheid van sommige andere.²⁴¹

Uit dit alles blijkt dus dat de Palestijnse binnenlanden vrij onherbergzaam waren en dat waar de heuvel- en bergmassieven plaats lieten voor een vlakte van significante omvang, deze nogal eens moerassig van aard was. Bovendien zorgden breuken in de aardkorst ervoor dat men zich tussen Boven- en Beneden-Galilea niet (eenvoudig)

²³⁸ Hayes en Miller (1986), 47; Naval Intelligence Division (1943), 29 en Negenman (1982), 57-60.

²³⁹ Hayes en Miller (1986), 47 en Negenman (1982), 59. Klassieke auteurs hemelden Jericho op omwille van haar vruchtbaarheid: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 138 en 4. 452-474; Strabo, *Geographica* 16.2.41 en Plinius Maior, *Naturalis Historia* 5.15.70.

²⁴⁰ Butcher (2003), 175; Cary (1967), 168; El-Khoury (2009), 16-18 en Goodman (2007).

²⁴¹ Aviam en Richardson (2001), 178 en Negenman (1982), 67-68.

kon verplaatsen van noord naar zuid en omgekeerd.²⁴² Deze karakteristieken hadden uiteraard gevolgen voor transport- en communicatiemogelijkheden in het gebied en we zullen hierop terugkomen wanneer we transport en communicatie in Romeins Palestina bespreken. Verderop zullen we ook zien dat het reliëf van Palestina invloed had op hoe men aan landbouw kon doen en waar nederzettingen werden gebouwd.

3.2.2. *Klimaat en bodemgesteldheid*

Om te achterhalen in welke mate het Romeinse leger, tijdens de Joodse Oorlog, kon vertrouwen op het landschap ter plaatse om aan haar dagdagelijkse behoeften te geraken, moeten we naast het reliëf ook het klimaat en de bodemgesteldheid onderzoeken. De Geus geeft drie voorwaarden om succesvol aan landbouw te kunnen doen in Romeins Palestina: er moet voldoende zonlicht, voldoende water en een bodem van goede kwaliteit zijn.²⁴³ Voldoende zonlicht was in Palestina, net als in andere mediterrane gebieden geen probleem. Water was dat wel in veel grotere mate en speelt een heel belangrijke rol in ons verhaal, daar het zowel onmisbaar was voor het telen van gewassen als het lessen van de dorst van de soldaten. Water kon ofwel gehaald worden uit bronnen of rivieren, ofwel opgevangen in de vorm van regendruppels. Een derde (nood)bron van water was gebruik maken van de dauw ontstaan ten gevolge van temperatuurschommelingen tussen dag en nacht.²⁴⁴ Deze maatregel kon echter alleen dienen voor de bewatering van de gewassen en was op zich onvoldoende om tot oogsten te komen.

Palestina kende slechts één echte rivier: de Jordaan. Deze werd in de maanden na de winter gevoed met smeltwater afkomstig van Mons Hermon en de omliggende bergen ten noorden van ons onderzoeksgebied. De gesmolten sneeuw deed de Jordaan buiten haar oevers treden in de lente, waardoor irrigatielandbouw mogelijk was in de vruchtbare delen van de vallei.²⁴⁵ Verder kende Palestina een aantal beken, in de

²⁴² De bergkam in Samaria en Judea bood hier anders dan in Galilea wel de mogelijkheid om zich in noord-zuidrichting (of omgekeerd) te verplaatsen. Negenman (1982), 37 en 43.

²⁴³ De Geus (2003), 146. Op de hoeveelheid zonlicht zal hier niet ingegaan worden, maar deze was ruimschoots voldoende.

²⁴⁴ Goodman (2007), 35 en Negenman (1982), 80.

²⁴⁵ Applebaum (1976), 638-639 en Semple (1971), 311. Het belang van irrigatie in de Jordaanvallei mag niet overschat worden. De Jordaan is zeker niet de Nijl en de overstromingen waren er in de Oudheid eerder van een beperkt formaat. Safrai schat dat slechts 5 % van het landbouwareaal geïrrigeerd werd. Negenman (1982), 92 en Safrai (2010), 249. Bovendien leverde de Jordaan enkel

vlakten, en wadi's, in meer geaccidenteerd gebied. Wadi's zijn canyon-riviertjes die stromen in kloven in poreus gesteente. Veelal waren ze diep ingesleten en werd de toegang tot het water bemoeilijkt door stevige struikgroei langs de oevers. Behalve enkele riviertjes in Transjordanië, kende Palestina overigens geen permanent stromende waterlopen ten gevolge van de droogte in de zomermaanden.²⁴⁶

Het landschap van de Joodse Oorlog telde ook een groot aantal bronnen, waarrond zich veelvuldig nederzettingen ontwikkelden.²⁴⁷ Het frequente voorkomen van deze bronnen had te maken met de ondergrond. De Palestijnse ondergrond bestaat voornamelijk uit kalksteen in de binnenlanden van Cisjordanië, zandsteen in de kustregio, mergel in de Jordaanvallei en basalt in Transjordanië en het oosten van Beneden-Galilea. Zandsteen, kalksteen en mergel hebben een grote waterdoorlaatbaarheid, met als gevolg dat regenwater niet lang in de teeltlagen van de bodem aanwezig bleef.²⁴⁸ De doorlaatbaarheid van de ondergrond resulteerde erin dat het water doorsijpelde naar minder poreuze grondlagen. Voor het heuvelachtige binnenland had dit tot gevolg dat veel water werd opgeslagen aan de voet van de heuvels en hier bronnen vormde.²⁴⁹ Het bronwater was dus afkomstig van regenwater en dit was één van de redenen waarom er meer bronnen per km² te vinden waren in Galilea dan in Judea.²⁵⁰ De neerslaghoeveelheid in Palestina nam af in zuidoostelijke richting. Dit had te maken met de windrichting en de ligging van Palestina ten opzichte van de zee.²⁵¹

De regen kwam uit het westen en nam af in oostelijke richting. Het noorden ontving meer regen dan het zuiden. Dit laatste gebied lag 'beschermd' achter Noord-Afrika en de Sinaï, waardoor de regenwolken al een gans stuk over land waren gegaan en veel van hun water hadden verloren.²⁵² Als gevolg hiervan telde Abel voor de Romeinse

water aan de nederzettingen en landbouwarealen in haar vallei. Andere gebieden konden niet bevoeid worden door deze rivier, die veel lager lag dan de rest van het land. Goodman (2000), 21.

²⁴⁶ De Geus (2003), 119 en Negenman (1982), 90.

²⁴⁷ 30 van de 50 sites die Leibner onderzocht heeft in het kader van zijn studie over de nederzettingen in antiek (Beneden-) Galilea liggen op minder dan 500 meter van een bron of een rivier. Leibner (2009), 13.

²⁴⁸ Abel (1933), 137; Cary (1967), 167; Frumkin (2002), 22 en Leibner (2009), 11.

²⁴⁹ Abel (1933), 137 en 146; De Geus (2003), 119 en Negenman (1982), 91.

²⁵⁰ Negenman (1982), 91. Abel geeft naast ondergrond en regenval ook nog afstand tot de zee en helling van het terrein als factor van belang voor de vorming van bronnen. Abel (1933), 137.

²⁵¹ Zout zeewater verdampt onder invloed van de zon. Wind die van over zee Palestina inwaait, voert bijgevolg wolken mee die verdampt zeewater bevatten. Wanneer de wolken aan land komen en tegen een bergflank opbotsen, moeten ze omhoog gaan om de berg over te steken. De hogere en koudere lucht waarin de wolk terecht komt, zorgt ervoor dat de opgenomen waterdamp condenseert. Hierdoor begint het te regenen.

²⁵² Applebaum (1976), 638.

periode een gemiddelde van negen bronnen per km² in Galilea, terwijl hij in Samaria en Judea respectievelijk zeven à acht en twee à drie bronnen per km² zag. De spreiding der bronnen was in Judea ook minder goed dan in Galilea en de bronnen bevatten meer water in het noordwesten dan in het zuidoosten.²⁵³

Nu is het bestaan van deze bronnen net zo min een bewijs dat men het hele jaar door water had, als de aanwezigheid van de beken en wadi's. Bronnen konden niet-drinkbaar water bevatten²⁵⁴ en veel bronnen kwamen 's zomers droog te liggen door verdamping en onvoldoende regenval.²⁵⁵

Behalve voor de bevloeiing van de Jordaan en haar bijriviertjes, was regenwater dus de eerste bron voor al de 'waterleveranciers' in Palestina. Willen we de hoeveelheid regenwater per jaar en de seizoenaliteit van deze neerslag bij benadering kennen voor Palestina in de eerste eeuw, dan moeten we eerst de vraag stellen naar klimaatwijzigingen in de afgelopen twee millennia. Geschreven bronnen bevatten deze informatie niet en dus dienen we beroep te doen op dendroarcheologische, palynologische en klimatologische gegevens. Verschillende studies lijken erop te wijzen dat het klimaat in de Levant in de eerste twee eeuwen na de geboorte van Christus kouder en natter was dan vandaag, zij het niet spectaculair anders zoals in sommige periodes tijdens het Holoceen.²⁵⁶ Een eerste indicator vormen de evoluties van de hoogte van het wateroppervlak in de Dode Zee en langs de oostelijke Middellandse Zeekusten. Onderzoek in de grotten langs de oevers van de Dode Zee heeft aangetoond dat het wateroppervlak van dit meer ten tijde van de Joodse Oorlog een zeventigtal meter hoger lag dan vandaag. Op zich betekent dit nog niets, want door de verdamping van het zoute water in het meer daalt de hoeveelheid water in de Dode Zee op natuurlijke wijze; maar deze hoogte van een zeventigtal meter boven het huidige wateroppervlak vormde tegelijk een piek in de hoogtegeschiedenis van het Dode Zeeoppervlak.²⁵⁷ Dit wijst op een natter klimaat, daar een meer enkel aan waterhoeveelheid kan winnen wanneer de regenval over een

²⁵³ Abel (1933), 137 en Negenman (1982), 91.

²⁵⁴ Abel (1933), 139 en Safrai (2010), 249. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 459-467 kan als voorbeeld fungeren. Hoewel het verhaal van de bron die plots zuiver wordt ongeloofwaardig is, toont dit voorbeeld aan dat er ook bronnen met ondrinkbaar water aanwezig waren in Palestina.

²⁵⁵ Leibner (2009), 13.

²⁵⁶ Decker (2009), 8; Gallant (1989), 396; Horowitz (1974), 407-414; Issar en Zohar (2007), 213; McCormick e.a. (2012), 180 en Migowski (2006), 421-431.

²⁵⁷ Issar en Zohar (2007), 24-25. In de waterafzettingen in de grotten aan de oevers van de Dode Zee heeft men overblijfselen van drijfhout gevonden en deze heeft men via de C14- methode kunnen dateren. Issar en Zohar (2007), 25.

langere periode toeneemt. In het geval van de hoogte van de zeespiegel is de situatie omgekeerd: in koudere en nattere periodes wordt er meer ijs opgeslagen in gletsjers, waardoor de zeespiegel lager is. Issar en Zohar stellen dat het niveau van het wateroppervlak in het oostelijke Middellandse Zeebekken gelijkaardige (maar omgekeerd evenredige) fluctuaties doormaakte als het waterniveau in de Dode Zee. Zij halen ook aan dat de haven van Caesarea Maritima vandaag gedeeltelijk onder de zeespiegel ligt, wat er mogelijk op wijst dat het zeeniveau lager was toen Herodes de haven liet aanleggen en het klimaat dus een zeker verschil met vandaag kende.²⁵⁸

Een tweede aanwijzing ligt in de samenstelling van de belegeringstuigen die het Romeinse leger gebruikte tijdens haar aanval op het rotsfort Masada. Onderzoek van de houtsoorten die gebruikt werden voor de bouw van deze belegeringstoestellen toonde aan dat deze bestonden uit tamarisk en acacia, twee houtsoorten die nu nog dominant zijn in de regio rond Masada en Ein Gedi. De hoeveelheid tamarisk in de toestellen is echter significant hoger dan de verhouding in het voorkomen van beide boomsoorten in de regio vandaag zou doen vermoeden. Daar tamarisken een oppervlakkig wortelsysteem hebben en hun water uit de wadi's halen waarlangs ze groeien, moet dit betekenen dat deze beken in de Romeinse periode meer water ontvingen waardoor ze langer gevuld bleven met water en dus een beter klimaat voor tamarisken konden toelaten. Verder onderzoek werd gedaan naar de hoeveelheden C13 in het hout en deze waren eerder vergelijkbaar met de hoeveelheden in dergelijke houtsoorten in de meer vochtige centrale delen van het huidige Israël dan in hout uit de regio Masada vandaag.²⁵⁹ Dit bevestigde de stelling van Arrie Issar dat het klimaat

²⁵⁸ Issar en Zohar (2007), 26 en 210.

²⁵⁹ Issar en Yakir (1997), 101-102; Issar en Zohar (2007), 27-28; McCormick (2012), 180 en Lev-Yadun, Liphshitz en Waisel (1981), 230-234. Recent is de visie van een natter en kouder klimaat op basis van het hout van de belegeringstoestellen in Masada in twijfel getrokken door een artikel van onder andere Simcha Lev-Yadun. Hierin beargumenteren de onderzoekers dat het hout voor deze belegeringswapens mogelijk uit Egypte zou zijn ingevoerd (voetnoot in McCormick (2012), 183). Het gegeven dat het hier gaat om houtsoorten die zelf mee de dominante vegetatie in de regio vormden en dat de belegering van Masada na de eigenlijke Joodse Oorlog plaatsvond, doet mij echter eerder neigen naar de stelling van Issar. Toen Masada viel, in 73 of 74 (zie infra), was de rest van Palestina al een paar jaar min of meer gepacificeerd. Uit het oorlogsverslag van Flavius Josephus kunnen we opmaken dat na de val van Jeruzalem het onder controle brengen van de regio een taak was voor de plaatselijke procurator: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*, 7. 252. Bijgevolg zou het, in mijn opinie, logischer zijn mocht men gebruik gemaakt hebben van hout dat lokaal voor handen was. Het neerslaan van de rebellen te Masada, hoe iconisch het verhaal in latere tijden ook is geworden, kan immers niet gezien worden als meer dan het opruimen van een lokale brandhaard. Hiervoor hout aanvoeren vanuit Egypte lijkt mij een overdreven actie, te meer daar in de regio zelf dezelfde houtsoorten voor handen waren als degene die men heeft gebruikt voor de belegeringstoestellen.

in de Levant natter en kouder was in de Romeinse periode dan in de hedendaagse periode.²⁶⁰

Tot slot kunnen we mogelijk ook iets leren omtrent het klimaat in Romeins Palestina op basis van isotopen- en pollenanalyse van boormonsters uit het Meer van Tiberias. Deze analyses tonen ons dat in de Romeinse en Byzantijnse periode de natuurlijk vegetatie in de omliggende gebieden (voor ons is vooral Galilea en de Golaanhoogte van belang) afnam en vervangen werd door olijfbomen. Na de Byzantijnse periode kende het aantal pollen van planten behorende tot de natuurlijke vegetatie een heropleving en daalde de hoeveelheid olijfpollen in de boormonsters. Traditioneel werd dit toegeschreven aan een economische groei tijdens de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling, maar zag men geen verband met klimaatsverandering. Issar echter legt dit verband wel en beargumenteert dat de toename van het aantal olijfbomen in de eerste plaats mogelijk werd gemaakt door een toename van de hoeveelheid neerslag in Palestina. De gebieden van waaruit het Meer van Tiberias bevoeid werd, en van waaruit dus ook de pollen kwamen die in het meer zijn bewaard, lagen immers veelal op de regenarme oostflanken van de Palestijnse gebergten. Om hier een dergelijk groot aantal olijfbomen te kweken was volgens Issar een toename van de hoeveelheid neerslag nodig.²⁶¹

Op basis van deze gegevens valt dus aan te nemen dat het klimaat in Palestina in de eerste eeuw van onze jaartelling iets kouder en natter was. Dit heeft uiteraard belangrijke gevolgen voor ons beeld van het landschap ten tijde van de Joodse Oorlog. Veel gebieden in Palestina liggen precies op de grens tussen voldoende en onvoldoende water om landbouwgewassen te verbouwen. De bovenstaande vaststellingen wijzen ons er dus op dat we er rekening mee moeten houden dat Palestina 2000 jaar geleden een weelderigere vegetatie kende en dat landbouw mogelijk was in meer gebieden dan in andere periodes. We mogen het klimaatverschil echter niet te groot voorstellen. Algemeen gezien was het klimaat toen en nu grotendeels vergelijkbaar; de hoeveelheid regen die er toen meer viel had haar invloed, maar zorgde er zeker niet voor dat het landschap in Palestina er fundamenteel anders uitzag.²⁶²

²⁶⁰ Issar en Yakir (1997), 102. Op basis van meteorologische gegevens uit de twintigste eeuw stellen deze onderzoekers dat nattere en koudere jaren hand in hand gaan in Israel/Palestina.

²⁶¹ Issar en Zohar (2007), 20-23.

²⁶² Een mooi voorbeeld hiervan is dat zowel ten tijde van de val van Masada als vandaag tamarisken en acacia's een belangrijke component van de vegetatie in de regio van Masada vormen en dat dit typische

Bijgevolg kunnen we dus gebruik maken van klimatologische gegevens verzameld in de negentiende en twintigste eeuw.²⁶³ We dienen echter steeds in ons achterhoofd te houden dat dit niet de exacte data voor de eerste eeuw zijn en dat temperaturen toen mogelijk iets lager en neerslaghoeveelheden iets hoger waren. De regenval in Palestina varieerde van regio tot regio. Een voorbeeld: in Jaffa, in de kustvlakte, viel tussen 1902 en 1912 gemiddeld zo'n 600 mm regen, terwijl dit in Jeruzalem, gelegen in het centrum van het Judeaanse bergland, tussen 1918 en 1934 zo'n 400 mm was.²⁶⁴ De hoeveelheid regenval in dit gebied was dus niet overal gelijk en afhankelijk van de periode in het jaar waarin men mat waren opvallende verschillen waar te nemen voor de regenval op eenzelfde plaats.²⁶⁵ Over het algemeen kunnen we stellen dat de regenval afnam van west naar oost omdat de neerslag van over de Middellandse Zee Palestina bereikte en dus eerst het westen bevoeide. Het zuiden kreeg minder regen dan het noorden door de aanwezigheid van Noord-Afrika en de Sinaï in het westen. Daarnaast viel er meer regen in hoger gelegen gebieden dan in de vlaktes door de condensatie van stijgende wolken. Deze condensatie zorgde er ook voor dat de westflanken van de heuvels veel groener waren dan de oostflanken. De wolken stegen langs de westflanken en lieten hier hun neerslag vallen doordat de koudere luchtlagen waarin de wolken zo terechtwamen minder vocht konden absorberen dan de warmere luchtlagen in de vlaktes en dalen.²⁶⁶ Een mooie illustratie hiervan waren de Shephalah ten westen van het Judeaanse heuvelland en de Woestijn van Judah ten oosten van dit gebied: terwijl de eerste regio een groen en wel bewaterd gebied was, was de Woestijn van Judah te dor om permanent bewoond te worden. Beide gebieden lagen ongeveer op dezelfde breedtegraad, maar het ene lag ten westen

woestijnvegetatie is. Masada en omgeving waren dus ook toen woestijngebied, hoewel de isotopensamenstelling er zoals we zagen op wijst dat de regio 2000 jaar geleden meer neerslag ontving. Dit voorbeeld heeft natuurlijk geen waarde indien men gelooft in de idee dat het hout voor de bevoorradingstoestellen uit Egypte kwam. Indien dit het geval zou zijn, wat hier zoals eerder reeds gezegd betwijfeld wordt, dan hebben we geen hout uit Masada om deze stelling te toetsen. Josephus beschrijving van Masada's omgeving wijst echter ook in de richting van woestijnland: o.a. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 275-279. Cf. Gallant (1989), 396 voor de stelling dat de klimaatverschillen in het oostelijke mediterrane gebied vandaag en in de Romeinse periode geen fundamentele verschillen kenden.

²⁶³ Recentere gegevens zouden problematisch kunnen zijn door de huidige klimaatopwarming. De gegevens die hier gebruikt worden zijn afkomstig uit Naval Intelligence Division (1943) en Abel (1933), tenzij anders aangegeven.

²⁶⁴ Naval Intelligence Division (1943), 562-563.

²⁶⁵ Abel (1933), 124 geeft voor de periode 1896-1905 een gemiddelde neerslag van ongeveer 630 mm per jaar in Jeruzalem, Naval Intelligence Division geeft een gemiddelde regenval van ongeveer 400 mm voor dezelfde stad, maar dan tussen 1918 en 1934.

²⁶⁶ Abel (1933), 121-124; Hayes en Miller (1986), 49-50; Naval Intelligence Division (1943), 56-60 en Negenman (1982), 82-86.

en het andere ten oosten van een heuvelmassief.²⁶⁷ Wanneer we de jaarlijkse neerslag bekijken voor de verschillende regio's waar de Joodse Oorlog plaatsgreep, kunnen we stellen dat bijna overal de kritische grens van 300 mm regen per jaar voor tarwe en 200 mm voor gerst²⁶⁸ wordt gehaald. Enkel de Jordaanvallei, die via overstromingen aan voldoende water geraakte, de Woestijn van Judah en Idumea kenden een regenval onder de 300 mm. Langs de oevers van de Dode Zee viel er zelfs onvoldoende neerslag om gerst te telen.²⁶⁹ In het volgende deelhoofdstuk zullen we zien dat deze gebieden (behalve de Jordaanvallei) vooral gebruikt werden als graaslanden voor geiten en schapen en vaak geen sedentaire bevolking kenden.

Wanneer we enkel kijken naar de jaarlijkse regenval, krijgen we echter een verkeerd beeld van de situatie. Een globaal gemiddelde van de jaarlijkse neerslag in heel Palestina is dan te vergelijken met dat in vele West-Europese gebieden.²⁷⁰ De regen in Palestina viel echter uitsluitend in de wintermaanden: i.e. tussen oktober-november en maart-april. In de zomermaanden viel er omzeggens geen druppel regen. In november (soms oktober) viel de eerste regen, waarna het droog bleef tot december. Tussen december en februari viel de meeste regen en dit in de vorm van stortbuien die onverharde wegen konden wegspoelen. In maart-april kende de regio nog een laatste regenperiode.²⁷¹ Drinkwater kon naar het einde van de zomer toe dan ook zeer zeldzaam worden, indien men geen voorzorgen nam zoals het opvangen van regenwater in cisternen. Ook was het zo dat de jaarlijkse regenval in het oostelijke Middellandse Zeebekken zeer wisselvallig was.²⁷² In sommige jaren viel er dus veel minder regen dan het normale jaarlijkse gemiddelde, wat de landbouw voor problemen stelde.

De quasi totale afwezigheid van permanente rivieren, de niet overal even gelijke spreiding van bronnen en de wisselvalligheid en beperkte duur van het regenseizoen mogen echter niet al te dramatisch worden voorgesteld met het oog op de

²⁶⁷ Goodman (2007), 35 en Hayes en Miller (1986), 46.

²⁶⁸ Gallant (1989), 396.

²⁶⁹ Butcher (2003), 161; Naval Intelligence Division (1943), 57 en Safrai (2010), 248. Vertrekkende vanuit de cijfers in Naval Intelligence Division kunnen we volgende schattingen poneren (per jaar): Kustregio: 300-700 mm (voor de noordelijke gebieden eerder 500-700 mm); Galilea: 500-700 mm (tot 900 mm op de hoogste toppen, minder dan 500 mm in het oosten van Beneden-Galilea); Judea: 300-700 mm (met pieken tot boven de 700 mm in de hoogste berglanden en onder de 300mm in de gebieden ten oosten van deze bergtoppen); Jordaanvallei: 100-300 mm ten zuiden van Scythopolis, 300 tot 500 mm ten noorden van deze stad; Transjordanië: 300-700 mm; Idumea: 100-300 mm; regio Masada: 50-100 mm.

²⁷⁰ Hayes en Miller (1986), 49 en Naval Intelligence Division (1943), 59-60.

²⁷¹ Naval Intelligence Division (1943), 56-59 en Negenman (1982), 82-83.

²⁷² Gallant (1989), 395-398; Safrai (2010), 249 en Semple (1971), 89.

mogelijkheid voor de inwoners van Palestina om zich te kunnen voorzien van water. Cisternen, die relatief eenvoudig waren uit te hakken in de kalkstenen ondergrond in grote delen van het binnenland, werden veelvuldig gebruikt om water te bewaren voor gebruik tijdens de drogere periodes. Op verschillende plaatsen in het gebied dat Romeins Palestina vormde, worden dan ook archeologische resten gevonden van complexe en uitgebreide waterwerken.²⁷³

Tot slot hadden ook de temperatuur en de wind invloed op het voorkomen van voedsel, voer, water en hout en de Romeinse militaire behoefte hieraan. 's Winters was het in de bergen kouder dan aan de kust, 's zomers was de verhouding precies omgekeerd. Bij metingen tussen 1896 en 1905 werden in de winter temperaturen rond het vriespunt opgemeten in het heuvelachtige binnenland en tussen 3 en 6°C in de kustvlakten. In de zomer waren dit respectievelijk temperaturen boven en net onder de 40°C.²⁷⁴ In Palestina werd men in de zomer dus niet enkel op de proef gesteld door het reliëf en de onzekere watervoorraden, maar ook door de hoge temperaturen, die verdamping in de hand werkten en de nood aan water nog verhoogden. In de winter steeg de nood aan brandstoffen om zich te kunnen verwarmen.

Westenwind voerde, zoals reeds aangehaald, regenwolken naar Palestina. Wind uit het oosten of het zuiden was in deze regio veel minder interessant en zelfs gevaarlijk: deze bracht droge, hete lucht en kon in de zomer bosbranden gevaarlijk aanwakkeren.²⁷⁵

Tijdens onze bespreking van de aanwezigheid van water in Palestina zagen we reeds uit welke gesteenten de ondergrond van Palestina bestond. Om gewassen te kweken was de bodem, die op deze ondergrond lag minstens even belangrijk: het was in deze bodem dat gewassen wortel schoten en hieruit haalden ze hun voedingstoffen. Een groot deel van Cisjordanië was bedekt met terra rossa, een vruchtbaar bodemtype dat zelfs in warme en droge condities lang vochtig bleef. Daarnaast vonden we in de gebieden op de overgang tussen Galilea en Samaria en in de Shephalah rendzinagronden, die iets minder vruchtbaar waren, en in het oosten van Galilea overheersten basaltgronden.²⁷⁶ Deze waren in principe goed geschikt voor graanteelt,

²⁷³ Goodman (2000), 21 en Rubin (1996), 52-53. Er was natuurlijk altijd gevaar dat dit stilstaande water ondrinkbaar zou worden. Negenman (1982), 90.

²⁷⁴ Abel (1933), 113.

²⁷⁵ Roth (1991) en Semple (1971), 290.

²⁷⁶ Applebaum (1976), 639; De Geus (2003), 146; Golomb en Kedar (1971), 140 en Leibner (2009), 11.

maar grote gesteenteresten in de bodem bemoeilijkten dit.²⁷⁷ Twee zaken zorgden er echter voor dat deze gronden niet zo gemakkelijk te bewerken waren. Beide hebben te maken met het reliëf: men moest terrassen aanleggen om de steile hellingen te kunnen bewerken²⁷⁸ en erosie zorgde ervoor dat de vaak dunne vruchtbare bodems wegspoelden en in de vlaktes en valleien verzameld werden. Terrasbouw kon ook hiervoor een oplossing bieden, waardoor niet enkel in de laaglanden landbouw mogelijk zou zijn. De situatie in deze vlaktes was ook niet altijd even bevorderlijk om aan landbouw te doen. We zagen eerder al dat verschillende van hen, zoals de Jezreelvlakte en de Sharonvlakte in de eerste eeuw onvoldoende gedraineerd waren en bijgevolg aanleiding gaven tot moerasvorming.²⁷⁹

Dit globale overzicht van het reliëf, de bodemgesteldheid en het klimaat in Romeins Palestina laat ons zien dat dit landschap zeer uiteenlopende gebieden kenden met elk hun eigen kenmerken en obstakels om menselijke bewoning mogelijk te maken. Het gebrek aan waterbronnen, hun ongelijke spreiding en het wisselvallige klimaat met haar zeer ongelijke regenval doorheen het jaar vormden een probleem voor alle inwoners van de globale regio Palestina (en het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog), maar verschilden evenveel tussen de verschilden deelregio's van dit gebied als de aard van het reliëf en de ondergrond. Bijgevolg is het van groot belang voor ons onderzoek om op het niveau van deze deelgebieden te gaan kijken hoe en waar mensen leefden en hoe dit leven zich verhiel tot het landschap waarin het zich afspeelde. Op die manier krijgen we meer inzicht in het landschap (of beter de landschappen) waarin de campagnes van de Joodse Oorlog zich afspeelden.

3.3. Vegetatie, landbouw en bevolkingsspreiding

Tot nu toe bespraken we de geografische en klimatologische context waarin de Joodse Oorlog zich afspeelde. Nu focussen we op elementen die voornamelijk het gevolg waren van menselijke activiteit: de verspreiding van nederzettingen, de teelt van landbouwgewassen en zelfs in zekere mate het uitzicht van de natuurlijke

²⁷⁷ Applebaum (1976), 639 en De Geus (2003), 146.

²⁷⁸ Het gaat hier zo goed als uitsluitend over de westelijke heuvelflanken. Op de droge oostelijke hellingen was immers weinig landbouw mogelijk.

²⁷⁹ Applebaum (1976), 639; Goodman (2000), 20-21; Hamel (1990), 138; *Lehmann en Peilstöcker* (2012); *Raban* (1999) en Safrai (2010), 249.

vegetatie.²⁸⁰ Precies omdat deze factoren in het landschap beïnvloed werden door het ingrijpen van de mens, is dit het geschikte moment om de moeilijke discussie omtrent het inwonersaantal van Romeins Palestina te bespreken.

3.3.1. Bevolkingsaantallen en bevolkingsverspreiding

De bevolkingsomvang in eerste-eeuws Palestina is heel onzeker en onderwerp van een oud debat. We beschikken immers niet over betrouwbaar bronnenmateriaal en schattingen lopen dan ook uiteen van minder dan één miljoen inwoners tot zes miljoen inwoners.²⁸¹ Precies doordat zeker bronnenmateriaal ontbreekt, leidt elke methodiek die men gebruikt tot andere, soms ver uiteenlopende cijfers; dewelke veelal ook uiting geven aan de subjectieve ideeën van onderzoekers omtrent de bevolkingsgrootte in Palestina in het verleden.²⁸² Het lijkt mij in het kader van dit onderzoek dan ook weinig nuttig om ons bezig te houden met de vraag naar de omvang van de bevolking in het gebied waar de Joodse Oorlog zich afspeelde in haar geheel. Voor onze analyse van het verloop van deze oorlog op basis van de parameters landschap en logistiek is het niet zozeer van belang te weten hoeveel mensen er in dit gebied leefden, maar wel hoe zij verspreid leefden over en binnen de verschillende deelregio's van Palestina. We willen achterhalen of het Romeinse leger tijdens haar campagnes voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden kon vergaren in het landschap waar zij doortrok en de totale bevolkingsomvang van een gebied zegt hier weinig over. Een mobiel leger moest in de mogelijkheid zijn om tijdens haar foerage-opdrachten voldoende velden gedurende het oogstseizoen of voldoende voedselopslagplaatsen buiten dit seizoen aan te doen. De dorpen en steden waarrond en waarin deze velden en opslagplaatsen respectievelijk gesitueerd lagen mochten dus niet te ver uit elkaar liggen, want anders zou het gebied waarin zij lagen niet aan te doen zijn voor het leger tenzij met de hulp van externe bevoorrading.²⁸³ Jonathan Roth heeft, om inzicht te krijgen in de problematiek of een rondtrekkend leger

²⁸⁰ Mensen beslisten immers over het al dan niet omhakken van bomen of omvormen van braak liggend terrein tot grond om een vorm van economische activiteit op uit te oefenen (uiteraard in relatie tot de aard van deze gronden en hun klimatologische omgeving).

²⁸¹ Ben-David (1974), 43-48; Byatt (1973), 51-52; Gabba (1999), 111-113; McCown (1947), 425 en Pastor (1997), 6-8.

²⁸² Roth merkt op dat onderzoekers die vertrekken van schriftelijke bronnen bijvoorbeeld tot veel hogere cijfers komen dan vorsers die gebruik maken van resultaten uit archeologisch surveyonderzoek. Roth (1991).

²⁸³ Erdkamp (1998), 123. Cf. hoofdstuk 2.

zichzelf (en vooral haar dieren, daar het voedsel voor de mensen in de legercolonne voornamelijk werd aangevoerd van buiten de oorlogszone tijdens de Joodse Oorlog) kon voorzien van wat het nodig had om te overleven tijdens de Joodse Oorlog, onderzoek gedaan naar de bevolkingsdichtheid in de grote regio's van Romeins Palestina. In navolging van berekeningen gemaakt tijdens de negentiende eeuw gaat hij er vanuit dat een mobiel leger zichzelf kon onderhouden in een bepaalde regio, wanneer de bevolkingsdichtheid hier dichter was dan 35 inwoners per km².²⁸⁴ Deze methode, hoewel accurater dan wanneer men zich baseert op bevolkingsomvang, kan echter ook een vervormd beeld geven van de bewoning in een regio. Wanneer men enkel afgaat op de bevolkingsdichtheid van een gebied, dan maakt men abstractie van de specifieke bevolkingsverspreiding in een regio. En dit is precies het element dat van belang is om te achterhalen of een landschap geschikt was om een mobiel leger te onderhouden. Laten we dit even illustreren met een fictief voorbeeld: we hebben twee, fictieve, regio's die allebei 100 km² groot zijn en we verdelen deze elk in een westelijk en een even groot oostelijk deel. In de eerste regio wonen er zowel in het westelijke als het oostelijke deel 5000 mensen. In de tweede regio leven er in het westelijke deel 7500 mensen, maar in het oostelijke deel slechts 2500 mensen. Beide regio's hebben een even grote bevolkingsdichtheid, maar in het oosten van de tweede regio zou een mobiel leger niet kunnen opereren zonder externe bevoorrading (voortgaand op Roths idee dat dit niet mogelijk was in gebieden met minder dan 35 inwoners per km²). Dit fictieve en uiteraard vereenvoudigende voorbeeld toont aan dat we rekening moeten houden met hoe een bevolking verspreid leefde over een niet al te kleine regio.²⁸⁵ Het is dus ook belangrijk om te weten of een nederzettingpatroon, want dit is hetgene dat we dienen te onderzoeken, gedomineerd werd door enkele grote steden of door kleine, verspreid liggende dorpen. De aanwezigheid van een grote stad, zoals bijvoorbeeld Jeruzalem, duwde de bevolkingsdichtheid van een regio de hoogte in en trok de gelijke spreiding van de bevolking over een gebied dat verder voornamelijk uit dorpen bestond scheef. Bovendien had de aanwezigheid van steden ook gevolgen voor de mogelijkheid van het Romeinse leger om voorraden te plunderen. Steden waren, door hun betere

²⁸⁴ Roth (1991).

²⁸⁵ Voor een regio die kleiner of even groot was als het gebied waarover een leger zich kon uitspreiden om aan haar noodzakelijkheden te komen is dit natuurlijk niet nodig. Het berekenen van de bevolkingsdichtheid van dergelijke kleine eenheden is (voorlopig) echter onmogelijk voor Romeins Palestina en Roths regio's omvatten veel grotere gebieden.

versterkingen, veel moeilijker in te nemen dan dorpen en konden bijgevolg niet dienen om de onmiddellijke noden van de soldaten en hun dieren te ledigen.²⁸⁶ De weken- tot maandenlange belegeringen van steden tijdens de Joodse Oorlog tonen aan dat een stad niet zomaar in te nemen was wanneer men nood had aan de levensmiddelen die binnen haar muren opgeslagen lagen.²⁸⁷ Om te bepalen welke problemen de Romeinse legers konden ondervinden in een bepaalde regio betreffende de mogelijkheid om er te opereren, dienen we inzicht te verwerven in de verspreiding van de bewoning in deze regio.

Om het nederzettingspatroon in de verschillende subregio's van Romeins Palestina te onderzoeken, zullen we gebruik maken van de resultaten geleverd door archeologisch field surveyonderzoek in Israel en Jordanië aangaande deze nederzettingspatronen.²⁸⁸ Bij dit surveyonderzoek, waarvan de grondslagen door John Ward-Perkins gelegd zijn in de jaren 1960, registreren archeologen vondsten die zij aantreffen aan het bodemoppervlak en identificeren zij op basis hiervan wat er in de bodem zou kunnen zitten. Een bepaald gebied wordt afgestapt door een aantal onderzoekers die in een vast patroon en op geregelde afstand van elkaar alle artefacten oprapen die ze tegenkomen. Deze artefacten, die door het omploegen van de bodem door landbouwers aan het grondoppervlak tevoorschijn komen, worden vervolgens geregistreerd en waar mogelijk gedateerd. Op deze manier kan men concentraties van gelijktijdig materiaal identificeren en op basis hiervan tot de conclusie komen dat op de plaats waar deze concentratie gevonden is een

²⁸⁶ Erdkamp (1998), 150-151.

²⁸⁷ Zie de bespreking van de verschillende campagnes in hoofdstuk 5.

²⁸⁸ Het onderzoek dat in het kader van deze masterproef is gevoerd naar de nederzettingspatronen in Eerste-eeuws Palestina is gebaseerd op archeologische surveyrapporten van de *Archaeological Survey of Israel*, het onderzoek van Uri Leibner (Leibner (2009)) en Lamia El-Khouri (El-Khouri (2009)) naar respectievelijk het nederzettingspatroon in oostelijk Galilea en noordwestelijk Jordanië en de resultaten van surveys aangaande de Golan (Epstein, Goren-Inbar en Ma'oz (1993)), het Judeaanse bergland (Ofer (1993)) en Samaria (Dar (1993), Finkelstein (1993) en Zertal (1993)) in *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land*. Dit zijn de publicaties die in de bibliografie terug te vinden zijn onder de ondertitel *Archeologische surveys*. Uiteraard zijn er nog andere surveyonderzoeken uitgevoerd in deze gebieden naar het Romeinse nederzettingspatroon, maar de rapporten hieromtrent zijn in dit onderzoek niet kunnen worden opgenomen omdat deze (1) niet gepubliceerd waren (tussen het uitvoeren van field surveys en de publicatie ervan zit vaak veel tijd; het rapport over de survey van Daliya voor de *Archaeological survey of Israel* is bijvoorbeeld 16 jaar na het einde van het eigenlijke veldwerk gepubliceerd), (2) in het Hebreeuws geschreven zijn, (3) in het kader van deze masterproef onmogelijk geconsulteerd konden worden. Desondanks zijn sommige conclusies uit dergelijke onderzoeksrapporten toch kunnen worden meegenomen in onze analyse doordat ze besproken zijn in secundaire literatuur die hier gebruikt wordt.

nederzetting²⁸⁹ van een bepaalde grootte gelegen was in het verleden.²⁹⁰ Hoewel deze field surveys niet de detailinformatie kunnen geven die archeologen halen uit opgravingen heeft deze methode bepaalde voordelen, die in andere terreinen van onderzoek omvattender inzichten kunnen geven dan het volledig opgraven van enkele sites. Field surveys geven ons inzicht in agrarische landschappen en nederzettingsspatronen op het platteland. Opgravingen daarentegen focussen voornamelijk (zij het tegenwoordig minder uitsluitend) op urbane gebieden en vertellen dan wel veel over het kleine gebied van de opgraving, maar geven geen tot weinig inzicht in de omgeving van de opgegraven site. Anders dan field surveys laten ze ook niet toe om de verspreiding en evolutie van de verspreiding van de bevolking in een groter gebied te achterhalen. Bovendien zou het ook praktisch onmogelijk zijn om het hele aardoppervlak af te graven en zijn terreinprospecties veel minder destructief voor het archeologische record dan opgravingen.²⁹¹ Surveyonderzoek naar nederzettingsspatronen heeft uiteraard ook zo haar nadelen: allereerst is het niet altijd even makkelijk om de vondsten te vinden die archeologen in staat stellen om het nederzettingsspatroon in een gegeven periode te reconstrueren. We wezen er al op dat men niet het hele aardoppervlak kan afgraven, maar ook terreinprospectie kan niet overal uitgevoerd worden. Aangezien archeologen afhankelijk zijn van de artefacten die door beploeging aan het bodemoppervlak worden afgeleverd, vallen gebieden waar niet geploegd wordt buiten de mogelijkheden van deze methode. Dit betekent ook meteen dat contemporaine steden op deze manier zorgen voor blanco vlekken in ons beeld van het antieke nederzettingsspatroon. Ook alluviale gronden nabij rivieren en zeeën en heuvels bemoeilijken de mogelijkheid om vroegere nederzettingsspatronen te achterhalen: slibafzettingen zorgen er in het eerste geval voor dat ploegen niet diep genoeg kunnen gaan om archeologische resten naar boven te halen en door erosie zijn bodemlagen met nederzettingen die oorspronkelijk op een heuveltop lagen soms aan de heuvelvoet terecht gekomen.²⁹² In gebieden die wel aan te doen zijn voor field surveys, zijn er vervolgens nieuwe problemen die het onderzoek bemoeilijken. Elementen als seizoen, moment in de dag, ervaring van de onderzoekers en kleur van de ondergrond en de potentiële bodemvondsten bepalen welke artefacten gevonden

²⁸⁹ We definiëren nederzetting hier breed als ‘een plek van bewoning en/of exploitatie van het landschap’. De nederzettingen die archeologisch geïdentificeerd worden in het landschap kunnen immers ook boerderijen of landgoederen zijn. Persoonlijke correspondentie Paul Erdkamp.

²⁹⁰ Bahn en Renfrew (2012), 73 en 75; Barker (1991), 1-4 en Kautz (1988), 209.

²⁹¹ Bahn en Renfrew (2012), 75; Faust en Safrai (2005), 140-141 en Leibner (2009), 59.

²⁹² Barker (1991), 4-5.

worden. Daarom is het geen overbodige luxe om een bepaald terrein twee maal onder andere omstandigheden te prospecteren.²⁹³ Immers, wanneer bepaalde artefacten die in een gebied te vinden zijn niet kunnen worden gevonden of geïdentificeerd door één van de bovenstaande hinderpalen, dan kan dit zorgen voor vertekening van het beeld van het nederzettingsspatroon dat men uit de vondsten haalt.²⁹⁴

Problematischer is de verhouding tussen wat men aan het bodemoppervlak vindt en wat in de bodem aanwezig is. Soms verwacht men aan de hand van terreinprospectie een groot dorp te vinden, maar vindt men wanneer men hier opgravingen doet slechts enkele kleine boerderijtjes of vice versa. Bovendien moet men zich ook de vraag stellen naar de materiële cultuur in kleine rurale nederzettingen en of resten hiervan überhaupt wel terug te vinden zijn via field surveyonderzoek.²⁹⁵ We moeten ons dus ook de vraag stellen of we de woningen van de armere groepen op het platteland wel terugvinden via surveyonderzoek.²⁹⁶ Tot slot kan ook de datering van de archeologische vondsten voor problemen zorgen: zeker wat betreft meer luxueuze gebruiksvoorwerpen kunnen deze meerdere generaties lang in gebruik zijn geweest en bijgevolg moeilijk te correleren zijn aan een specifieke tijdsperiode.²⁹⁷ Overigens kunnen archeologische vondsten ook niet altijd even nauwkeurig gedateerd worden, waardoor zij toegewezen moeten worden aan een ruimere tijdsperiode (bijvoorbeeld de Vroeg-Romeinse periode in Palestina). Hierdoor kunnen evoluties in de tijd verborgen raken. De verslagen van de *Archaeological survey of Israel* bespreken bijvoorbeeld soms het nederzettingsspatroon voor de gehele Romeinse periode en soms afzonderlijk voor het Vroeg-, Midden- en Laat-Romeinse tijdvak. Binnen een lange periode als de Romeinse periode in Palestina (63 v.C.- 324 n.C.) kon de aanwezigheid van nederzettingen echter grote veranderingen ondergaan. Toch kunnen conclusies uit field surveys ons inzicht in nederzettingsspatronen en bijgevolg in het uitzicht van landschappen en hun potentiële gevolgen voor gebeurtenissen die er zich afspeelden, vergroten. Daarom maken we in dit hoofdstuk

²⁹³ Barker (1991), 5.

²⁹⁴ Leibner (2009), 60-61.

²⁹⁵ Barker (1991), 5.

²⁹⁶ Paul Erdkamp maakt met betrekking tot deze problematiek volgende opmerking: “Ook de vraag in hoeverre het armere deel van de plattelandsbevolking zichtbaar is, is een probleem van survey archeologie. Immers, de armsten hebben geen dakpannen op het dak, gebruiken weinig gemakkelijk dateerbare en identificeerbare keramiek en leveren dus weinig ‘diagnostisch’ materiaal op. Misschien wel ander materiaal, maar dat is nauwelijks te plaatsen in tijd, en dus worden ze minder zichtbaar in de reconstructies voor bepaalde periodes.” Persoonlijke correspondentie Paul Erdkamp.

²⁹⁷ Cursus *Algemene inleiding tot de archeologie en de materiële cultuur*, gedoceerd aan de Vrije Universiteit Brussel tijdens het academiejaar 2013-2014 door professor Dries Tys.

gebruik van dergelijke conclusies om de bevolkingsspreiding ten tijde van de Joodse Oorlog te achterhalen. We dienen ons er echter van bewust te zijn dat elke field survey haar eigen methodes en doelen heeft en bijgevolg niet altijd dezelfde en/of makkelijk met elkaar te vergelijken resultaten oplevert.²⁹⁸ Zo bespreken de meeste surveyverslagen van de *Archaeological survey of Israel* niet het aantal nederzettingen in een bepaald gebied, maar wel het aantal sites waar archeologische resten voor een bepaalde periode zijn gevonden.²⁹⁹ Dergelijke verschillen tussen de surveyrapporten en het gegeven dat niet elke onderzoeker dezelfde informatie meegeeft (bijvoorbeeld de grote van de sites, die in quasi geen enkele van de publicaties van de *Archaeological survey of Israel* of in de artikelen in *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land* gegeven wordt) maken dat we hier geen antwoord zullen kunnen geven op verschillende vragen die ons kunnen helpen om de rol van het landschap tijdens de Joodse Oorlog te achterhalen. Waarnaar we in dit deelhoofdstuk wel zullen kijken met betrekking tot het nederzetting patroon is (1) of er permanente nederzettingen waren in een bepaalde regio, (2) hoe de verhouding was tussen steden en dorpen in een regio en (3) hoe deze nederzettingen verspreid lagen over de regio. Door de aard van ons bronnenmateriaal zullen we deze vragen kwalitatief dienen te beantwoorden. Dit vormt naar mijn mening echter geen probleem om te bepalen of het Romeinse leger op bepaalde momenten qua bevoorrading in staat was om bepaalde gebieden aan te doen tijdens haar campagnes tegen de Joodse opstandelingen.

3.3.2. *Vegetatie en dieet*

Aangezien we het nederzetting patroon in haar natuurlijke context moeten bekijken, dienen we eerst te kijken naar enkele algemene kenmerken van de natuurlijke en landbouwvegetatie in eerste-eeuws Palestina alvorens het nederzetting- en vegetatiepatroon in de verschillende regio's waar de Joodse Oorlog zich afspeelde te beschrijven en te analyseren vanuit hun mogelijkheid om het verloop van deze oorlog te beïnvloeden. Laat ons beginnen met de vegetatie die oorspronkelijk, zonder menselijke tussenkomst groeide in Palestina. Hiermee worden

²⁹⁸ Vallat (1991), 10.

²⁹⁹ De surveykaarten van de *Archaeological survey of Israel* zijn eigenlijk in de eerste plaats opgesteld om de archeologische sites in Israel in kaart te brengen en om de vondsten die er gedaan werden te registreren. Leibner (2009), 60.

bossen, struiken en grassen bedoeld. Deze leverden hout en groenvoer voor de dieren. In Josephus' beschrijving van het Beleg van Jeruzalem lezen we dat de Romeinen meer en meer in nood voor bouwhout kwamen.³⁰⁰ In de vroege Romeinse periode was er lang niet meer zoveel bebossing in Palestina als er ooit was geweest. Het oostelijke Middellandse Zeebekken kende reeds eeuwen een opeenvolging van verschillende beschavingen en dit had geleid tot massale ontbossingen. Steeds vaker hadden bossen plaats moeten maken voor terrassen om aan landbouw te kunnen doen; een gegeven dat we daarnet al even aanraakten toen we de veranderingen in het klimaat bespraken.³⁰¹ Toch moet de situatie niet al te negatief worden ingeschat; zowel Strabo als Josephus lichten ons in over grote bossen³⁰² en Applebaum identificeert voor de Tweede Tempelperiode nog zeker vier substantiële bossen.³⁰³ Minder vruchtbare heuvels en bergflanken waren begroeid met struikgewas en kreupelhout en struiken waren ook aanwezig langs de oevers van de vele wadi's.³⁰⁴ We mogen ons dan ook niet blindstaren op het gebrek aan hout tijdens de belegering van Jeruzalem: de stad werd maandenlang belegerd, dus het is niet zo verwonderlijk dat haar omgeving zonder hout kwam te zitten. Wanneer vloten moesten worden gebouwd nabij het Meer van Tiberias, schrijft Josephus hierover dat het "aan hout noch aan werklieden ontbrak".³⁰⁵ In normale omstandigheden was er dus voldoende brand- en constructiehout; lokale verschillen, die straks bekeken worden, niet te na gesproken. Wanneer men toch in houtarme gebieden moest opereren, kon mest worden gebruikt als brandstof en kalksteen en basalt uit de ondergrond worden aangewend als bouw materiaal. Hout droeg in beide gevallen echter de voorkeur weg van het leger.³⁰⁶

De bomen en struiken leverden naast hout nog iets wat het Romeinse leger nodig had: groenvoer voor de dieren. In het voorjaar kregen ze immers nieuwe bladeren. Onmiddellijk na de hevige winterregens werden de bodems in Palestina ook

³⁰⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 523; 6.5, 11, 151 en 375.

³⁰¹ Applebaum (1976), 640; Negenman (1982), 94 en Semple (1971), 289.

³⁰² Strabo, *Geographica* 27 (groot bos bezuiden Caesarea Maritima) en Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 49 (Judea en Samaria zouden ruim bebost zijn), 162 (bossen nabij Jotapata) en 7. 211 (bossen nabij Machaerus). Zelfs wanneer, vooral Josephus, de bebossing in deze passages overdrijft, is het aannemelijk dat op deze plaatsen minstens een beperkte bomenpopulatie aanwezig was. Bovendien behoren de landschappelijke beschrijvingen van Josephus tot de meer betrouwbare passages in *Bellum Iudaicum* (cf. Hoofdstuk 4)

³⁰³ Applebaum (1976), 640. Namelijk op Mons Carmel, in de Sharonvlakte, in aanzienlijke gebieden rondom Hebron en ten noorden van Jeruzalem.

³⁰⁴ De Geus (2003), 119.

³⁰⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4.505.

³⁰⁶ Butcher (2003), 174; Goodman (2000), 21-22 en Roth (1999), 60. Nabij Masada, waar onvoldoende hout te vinden was, trokken de Romeinen hun kamp op uit steen. Roth (1991).

bedekt met grassen en wilde bloemen. Deze waren echter niet lang aanwezig in het landschap. Vanaf april deed de zon deze bron van voer verdorren.³⁰⁷

De vegetatie van een in cultuur gebracht land bestond daarnaast ook uit landbouwgewassen. Welke gewassen er precies geteeld werden in een gebied hing samen met het dieet van de inheemse bevolking en de export van agrarische producten naar andere gebieden.³⁰⁸ Voor wat betreft het Palestina dat het decor vormt van Josephus' *Bellum Iudaicum*, en zeker voor de gebieden met een overwegend Joodse bevolking in het binnenland (zie later), speelde vooral dit eerste element een grote rol. In de vroege Romeinse periode was dit immers een gesloten economie die niet (veelvuldig) produceerde voor de markt.³⁰⁹ De meeste huishoudens haalden maar net het subsistentieniveau, al doet het bestaan van het sabbatsjaar vermoeden dat men in zes jaar tijd toch in staat moet zijn geweest surplusgoed voor één jaar te produceren.³¹⁰ Wat men at was afhankelijk van wat men kon produceren en wat men kon aankopen via handel.³¹¹ Transport van etenswaren was duur en economisch vaak oninteressant. Luxueuzere voedingsmiddelen konden, precies door hun hoge prijs, de transportkosten wel terugverdienen, maar deze waren te duur voor een landbouwersgezin dat tegen de subsistentiegrens aan leefde. Een gewone Joodse boer moest het dus stellen met wat hij zelf kon produceren.³¹² Bijgevolg verschilde het dieet in Palestina ook in de verschillende regio's van dat gebied. Zoals we nog zullen zien waren sommige regio's beter geschikt voor graanproductie, anderen voor druiventeelt en leidden de inwoners van de drogere gebieden in het zuidoosten een herdersbestaan.³¹³ Elk van deze mensen hun dieet, hoewel in zekere mate geüniformeerd door lokale handel, verschilde in zekere mate (men kan immers niet

³⁰⁷ Negenman (1982), 94 en Safrai (1994), 173.

³⁰⁸ Hiermee wil ik uiteraard niet zeggen dat de eetvoorkeuren van de bevolking volledig bepaalden wat zij voor haar eigen voedselvoorziening kweekte. Eerder moeten we denken aan een wisselwerking tussen wat voortgebracht kon worden in het plaatselijke landschap en de lokale voorkeuren wat betreft deze producten.

³⁰⁹ Gabba (1999), 107; Goodman (2000), 19-20 en Roth (2002), 375. De Griekse steden in de kuststrook waren veel meer betrokken in handel met andere delen van het Romeinse Rijk. Veel van het voedsel dat de Romeinen hier aten kwam waarschijnlijk echter van over zee uit andere gebieden aan de Middellandse of Zwarte Zee. Cf. hoofdstukken 2 en 5.

³¹⁰ Gabba (1999), 107 en Killebrew (2010), 200. Om de zeven jaar moesten de Joden een sabbatsjaar in acht nemen, waarin ze het land niet mochten bewerken. In hoeverre ze dit ook echt deden, is niet geweten. Safrai (1994), 320-321.

³¹¹ Persoonlijke correspondentie professor Paul Erdkamp.

³¹² Kraemer (2010), 403. Regionaal transport in Palestina bestond echter wel. Jeruzalem en ommeland slaagden er immers niet in zelf in te staan voor de voedingsnoden van de inwoners van deze stad. Roth (2002), 377. We gaan dieper in op de voedselbronnen van Jeruzalem in hoofdstuk 5.

³¹³ MacDonald (2008), 52-53.

overleven op een dieet dat voornamelijk gebaseerd was op bijvoorbeeld druiven). Desalniettemin was ook het voedingspatroon van herders, die meer zuivelproducten aten dan hun sedentaire medemensen, in de eerste plaats gebaseerd op graan.³¹⁴ De drie belangrijkste gewassen in het Romeinse dieet, graan, olijven en wijn, maakten ook het leeuwendeel uit van wat we kunnen beschouwen als het standaarddieet in eerste-eeuws Palestina (mits we de opmerking van hier net over regionale verschillen in het achterhoofd houden).³¹⁵ Brood stond in voor een aanzienlijk deel van de dagelijks benodigde calorieën en hoewel er discussie is over het precieze belang van dit deel, kan toch aangenomen worden dat brood meer dan de helft vormde van wat men dagelijks at.³¹⁶ Als ontbijt at men brood, aangevuld met olijfolie als dip of een groente. Ook 's avonds at men brood, ditmaal met een gekookt bijgerecht: ei, groente of gebak. De rijken aten hoogstwaarschijnlijk gevarieerder en zij namen 's middags nog een derde maaltijd tot zich.³¹⁷

Er zouden, in Palestina, vijf granen geweest zijn waar men brood van maakte, waarvan tarwe ongetwijfeld de belangrijkste was. Dit graan werd tussen het einde van april en het einde van mei geoogst.³¹⁸ Tarwe is redelijk uitputtend en werd daarom jaarlijks afgewisseld met een ander gewas om de bodem te laten herstellen. Het groeide vooral in de kuststrook, de omgeving van Sepphoris en de valleien van Galilea, de Jezreelvlakte en Scythopolis.³¹⁹ Gerst was in Romeins Palestina minder populair, maar kon ook gebruikt worden voor het maken van brood. Het heeft een aantal voordelen ten opzichte van tarwe: het put de bodem minder uit, het heeft minder water nodig en het kan reeds in maart of april worden geoogst. Ook het gegeven dat gerst beter dan tarwe gedijt in kalken en kalkstenen bodems, maakte dat dit gewas in de binnenlanden van Palestina goed kon groeien.³²⁰

Een ander belangrijk gewas was de olijf. Zoals de samenstelling van het ontbijt doet vermoeden, gebruikte men deze eerder als olie dan als vrucht. Behalve in de woestijnstreken vinden we overal olijfpersen terug uit de Romeinse periode.

³¹⁴ MacDonald (2008), 92.

³¹⁵ Garnsey (1999), 13; Rosenblum (2010), 17-18; Safrai (2010), 251-252 en Weingarten (2007), 51.

³¹⁶ Dar (1986), 195; Kraemer (2010), 405-406 en Rosenblum (2010), 17. MacDonald (2008), 19 licht ons in dat de schattingen voor het percentage brood in het antieke dieet in Palestina schommelen tussen 53 en 75%. Voor een bespreking van de literatuur waaruit hij deze cijfers haalt, zie MacDonald (2008), 104 (voetnoot 2 bij hoofdstuk 3).

³¹⁷ Rosenblum (2010), 30; Safrai (1994), 105 en Safrai (2010), 252.

³¹⁸ Borowski (1987), 88; Rosenblum (2010), 17 en Safrai (1994), 108-109.

³¹⁹ Safrai (2010), 252.

³²⁰ Borowski (1987), 57 en 88-91; MacDonald (2008), 20; Gallant (1989), 396 en Safrai (1994), 109.

Olijfbomen dragen gewoonlijk maar één keer om de twee jaar vruchten. De oogsten moesten dus twee jaar meegaan.³²¹

Druiven werden gebruikt voor wijn. Dit was gemengd met water de belangrijkste drank in Romeins Palestina.³²² Deze vruchten werden eerder in Judea gekweekt dan in Galilea en leverden jaarlijks zo'n 360-tal liter wijn op per dunam.³²³

Ook andere vruchten en groenten, hoewel verafschuwd in de bronnen, werden gegeten in die gebieden waar zij goed konden groeien, zij het dat ze een veel miniemer deel van het dieet vormden. Enkel de dadel, die vooral voorkwam in de oases in de Jordaanvallei en langs de Dode Zee, en de vijg, die in Palestina optimale klimaats- en bodemomstandigheden vond, vormden een wezenlijke aanvulling op het gebruik van de drie dominante voedselcomponenten. Vijgen droegen tweemaal jaarlijks vruchten, één maal in juni en een tweede keer in augustus of september.³²⁴

Vlees en vis tot slot werden doorgaans vermeld als uitzonderingsvoedsel op de Sabbath, maar er is discussie over of deze zaken niet vaker gegeten werden. Net zoals over de mate waarin men zich hield aan dergelijke religieuze voedselvoorschriften die bepaalden wat men wel of niet mocht eten.³²⁵ Zeker voor wat betreft het eten van vis moet dit beeld immers bijgesteld worden. Archeologen vinden namelijk overal in Palestina resten die wijzen op een omvangrijke visconsumptie.³²⁶ Voor herders betekenden zoals we reeds aanhaalden ook zuivelproducten een belangrijke bron van calorieën. We kunnen onze bespreking van het dieet dus afsluiten met de vaststelling dat de landbouwergezinnen in Palestina hun dagelijkse energie voornamelijk haalden uit granen, olijfolie en wijn en de teelt van deze gewassen zal dan ook een belangrijke impact hebben gehad op de vegetatie in de gebieden waar de campagnes van de Joodse Oorlog zich afspeelden. We dienen er echter ook rekening mee te houden dat niet elk gebied in Romeins Palestina even geschikt was om elk van deze gewassen voort te brengen en dat het dieet dus wijzigingen vertoonde naar gelang het klimaat,

³²¹ Rosenblum (2010), 18 en Safrai (2010), 253.

³²² Feeley-Harnik (1994), 57-58 en Kraemer (2010), 405.

³²³ Safrai (2010), 253-254.

³²⁴ MacDonald (2008), 28-29; Borowski (1987), 94, 116 en 126-127; Hamel (1990), 9 en Safrai (2010), 255.

³²⁵ Kraemer (2010), 406-409. Aan de hand van literaire bronnen ging men er lang vanuit dat vlees en vis niet regelmatig gegeten werden in Romeins Palestina. Recente archeologische vondsten lijken echter op een frequenter gebruik te wijzen. Voor een beknopte bespreking van de beide debatten: Kraemer (2010), 406-406 (voor de discussie over vlees en vis) en 406-409 (voor de discussie over het naleven van religieuze eetregels).

³²⁶ MacDonald (2008), 37-38.

de bodemgesteldheid en het reliëf van een regio; een gegeven dat we al eerder opmerkten.

De vegetatie in de gebieden onder discussie bleef uiteraard net als elders in de wereld niet statisch, maar veranderde volgens het patroon van de seizoenen. We wezen al op de seizoensgebonden veranderingen die de natuurlijke vegetatie onderging en voor onze analyse van het verloop van de Joodse Oorlog is het ook van het grootste belang om te kijken naar hoe het agrarische jaar eruit zag. Met andere woorden, we moeten weten wanneer boeren welke gewassen zaaiden en oogsten. Dit had immers invloed op wanneer campagnes konden doorgaan en de verstoring van dit patroon kon kwalijke gevolgen hebben voor de voedselvoorziening in latere jaren.³²⁷ In Israël is er een stenen plaat gevonden uit de tiende eeuw voor Christus, met daarop een overzicht van het agrarische jaar. Deze steen is bekend onder de naam *Kalender van Gezer*.³²⁸ Borowski vertaalt de inhoud van deze ‘kalender’ als volgt:

- “L.1 two months of ingathering (olives)/ two months
- L.2 of sowing (cereals)/ two months of late sowing (legumes and vegetables)
- L.3 a month of hoeing weeds (for hay)
- L.4 a month of harvesting barley
- L.5 a month of harvesting (wheat) and measuring (grain)
- L.6 two months of grape harvesting
- L.7 a month of ingathering summer fruit”³²⁹

Om te weten wanneer elk van deze periodes van één of twee maanden viel, moet men natuurlijk ook vaststellen wat het beginpunt is van deze opsomming van de taken van de landbouwer doorheen het jaar. Dit beginpunt wordt algemeen vastgesteld op 21 september, de herfstequinox.³³⁰ Op basis van dit overzicht van het agrarische jaar en de agrarische activiteit heden ten dage in Israel/Palestina geeft Borowski volgende periodes in het jaar voor de zaai- en oogsttijd van de belangrijkste gewassen in Palestina in de IJzertijd: zowel gerst als tarwe werden gezaaid in november en december, maar doordat gerst sneller rijp was, werd dit gewas reeds in april geoogst, terwijl tarwe een maand later rijp was voor de oogst. Druiven werden geplukt tijdens de zomermaanden juni, juli, augustus en september en olijven werden van de bomen

³²⁷ Cf. hoofdstuk 2.

³²⁸ Borowski (1987), 31-44; Pardee (1997), 400-401 en Turkowski (1969), 27.

³²⁹ Borowski (1987), 38.

³³⁰ Pardee (1997), 400-401.

gehaald tussen september en november.³³¹ In de maanden tussen het zaaien en oosten van graangewassen kon de boer uiteraard niet luieren. Behalve de zorg voor andere gewassen, moest hij de grond verschillende malen omploegen om tot een goede graanoogst te komen. Dit omploegen gebeurde nadat het geregend had, omdat de grond dan makkelijker te bewerken was.³³² We dienen er tot slot ook rekening mee te houden dat de groei van gewassen afhankelijk was van lokale factoren als hoogte, neerslag en temperatuur. Bijgevolg zullen de zaai- en oogstperiodes in de verschillende gebieden van Palestina verschillen vertoond hebben en waren ook jaarlijkse fluctuaties in het groeiproces mogelijk door de grilligheid van het klimaat in het oostelijke Middellandse Zeebekken.³³³

3.3.3. Nederzettingsspatroon en vegetatie in de Palestijnse deelregio's

Nu is het moment aangebroken om te kijken naar de aard van het landschap in de verschillende gebiedsdelen van Romeins Palestina. Achtereenvolgens zullen we de kustregio, Boven-Galilea, Beneden-Galilea, de Jezreelvlakte, Samaria, de Shephelah, het Judeaanse bergland, de Woestijn van Judah, Idumea, de Jordaanvallei bezuiden het Meer van Tiberias, de Golan (althans de zuidelijke gebieden die een rol speelden in de Joodse Oorlog), het gebied van de Decapolissteden ten oosten van de Jordaan en Perea bespreken. We zullen oog hebben voor de aard en verspreiding van de bewoning, de teelt van landbouwgewassen en de natuurlijke vegetatie. Wat betreft de verspreiding van de bevolking over het landschap, dienen we een onderscheid te maken tussen stedelijke en plattelandsnederzettingen. Rabbijnse literatuur maakt aangaande de types nederzettingen onderscheid tussen *kerakh*, *'ir* en *kfr*.³³⁴ Dit eerste type was van stedelijke aard en vergelijkbaar met een *polis*, zij het dat zij niet noodzakelijk de waardigheid van *polis* toegewezen had gekregen. Deze stedelijke nederzettingen, die minstens enkele tientallen hectaren groot waren, werden beschermd door

³³¹ Borowski (1987), 34 en 37. Borowski geeft overigens nog een andere mogelijkheid om te bepalen wanneer de graangewassen geoogst werden. Hij bespreekt de koppeling van feestdagen aan belangrijke momenten in het agrarische jaar. Het Pesach-feest markeerde het begin van de oogstperiode, terwijl met het Massot-feest, dat zeven weken later plaatsvond, het einde van deze periode werd gevierd. Deze feesten, die qua datum ruwweg overeenkomen met de christelijke feesten Pasen en Pinksteren, vielen precies in april (einde maart) en mei (begin juni). Borowski (1987), 38-39.

³³² Turkowski (1969), 28-29.

³³³ Borowski (1987), 31 en Gallant (1989), 396.

³³⁴ Goodman (2000), 28 en Killebrew (2010), 194-195.

stadsmuren.³³⁵ Een *'ir* en een *kfr*' waren beide een soort dorpen. Het Nederlands heeft geen terminologie om het verschil tussen beide types goed weer te geven, maar in het Engels worden beide respectievelijk aangeduid met de termen *town* en *village*. Een *'ir* of ruraal stadje verschilde van een *kfr* of dorp in het opzicht dat zij municipale instellingen en communale voorzieningen zoals onderwijs en armenhulp herbergde, terwijl deze niet aanwezig waren in een *kfr*.³³⁶ Interessanter echter voor ons onderzoek is een opdeling van de rurale nederzettingen volgens hun omvang. We bespraken al dat het zeer moeilijk is om op basis van field surveys uitspraak te doen over de grootte van sites, maar de opgraving van nederzettingen op het platteland kan hier wel soelaas bieden. Ann Killebrew maakt een onderscheid tussen grote rurale nederzettingen met een omvang groter dan vijf hectaren, die volgens haar functioneerden als regionale economische centra, en dorpen kleiner dan vijf hectaren, die de meerderheid van de rurale bewoningseenheden uitmaakten.³³⁷ Ze'ev Safrai gaat voort op een schatting van Yeivin begin jaren 1970 op basis van luchtfoto's van de omvang van nederzettingen in Galilea en de Golan en ziet vier categorieën van plattelandsnederzettingen, met respectievelijk een omvang van 9 à 10 hectaren, 3 tot 4,5 hectaren, 0,5 à 0,8 hectare en minder dan een halve hectare. Nederzettingen van dit laatste type werden volgens hem beschouwd als "a village" (een *kfr*).³³⁸

Verder waren er in het Palestijnse landschap van de eerste eeuw nog twee andere soorten sites aanwezig die beschouwd kunnen worden als nederzettingen in de brede zin van het woord. Satellietdorpen waren dorpen waarvan de inwoners sociaal en economisch afhankelijk waren van een moedernederzetting. Doorgaans waren gebrek aan cultiveerbaar land, sociale onvrede of een gebrek aan gronden om huizen op te zetten de aanleiding voor enkele dorpelingen, doorgaans leden van eenzelfde uitgebreide familie, om een satellietnederzetting op te zetten.³³⁹ Ook individuele boerderijen en villa's maakten deel uit van het rurale landschap in Romeins Palestina. Villa's, doorgaans eigendom van rijke niet-Joden die zelf in een *polis* woonden, waren in Palestina veel minder talrijk aanwezig dan in Italië en de westelijke provincies.

³³⁵ Safrai (1994), 17 en 30-34.

³³⁶ Safrai (1994), 17-19, 46-55 en 64.

³³⁷ Killebrew (2010), 195-196.

³³⁸ Safrai (1994), 41-42. Safrai stelt hierbij echter ook dat ander archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de rurale nederzettingen in Galilea zo'n 25% groter waren dan in de rest van Romeins Palestina. Goodman wijst erop dat opgravingen in Galilea wijzen in de richting van dorpen met een grotere omvang dan in Yeivins schatting. Goodman (2000), 28.

³³⁹ Safrai (1994), 69-74.

Toch waren deze voornamelijk marktgerichte landgoederen (die niettegenstaande dit gegeven ook de thuis vormden van agrarische werkers en slaven die voor de productie moesten zorgen) niet geheel afwezig in de gebieden waar de Joodse Oorlog plaatsgreep. De meeste *villae* lagen in de vruchtbare vlaktes, maar ook in de heuvel- en berglanden zijn villa's geïdentificeerd.³⁴⁰ Deze regio's waren echter grotendeels bevolkt door Joden, wat mogelijk verklaart waarom hier minder villa's voorkwamen. Overigens dienen we ook rekening te houden met het tijdsaspect en moet opgemerkt worden dat, hoewel er een substantieel aantal *villae* opgegraven zijn uit de Vroeg-Romeinse periode, de doorbraak van de villa op het Palestijnse platteland in de Byzantijnse periode gesitueerd moet worden.³⁴¹

Hoe verhielden al deze types nederzettingen zich nu tot elkaar in het landschap van eerste-eeuws Palestina? Uiteraard had elke regio, afhankelijk van klimatologische, geologische en geografische karakteristieken, haar eigenheden; maar desondanks heeft Ze'ev Safrai toch een model kunnen opstellen waarin algemeen het spreidingspatroon van de nederzettingen binnen het territorium gecontroleerd door een *polis* wordt uiteengezet. Op de tekening in bijlage C zien we dat rondom de *polis*, de centrale stedelijke nederzetting die de dorpen in haar achterland politiek en sociaaleconomisch domineerde³⁴², een agrarische zone lag waaruit de stedelingen (gedeeltelijk) hun voedselbronnen onttrokken. In dit gebied lagen er kleine en grote dorpen. Daar rondom lagen dorpen en rurale steden van verschillende grootte die elk hun eigen territorium hadden waarin zij de centrale positie uitoefenden. In dit territorium lagen er ook kleinere dorpen, die wat betreft bepaalde sociale en economische voorzieningen een beroep moesten doen op het centrale dorp. Verspreid over het hele gebied afhankelijk van de *polis* lagen villa's. In Safrai's model zijn deze doorgaans gelegen aan belangrijke toegangswegen van de *polis*.³⁴³ Zoals gezegd waren er natuurlijk wezenlijke verschillen tussen de verschillende regio's in Romeins Palestina. Zo waren er in de vlaktes bijvoorbeeld meer *poleis* (en steden in het algemeen) en meer *villae* te

³⁴⁰ Killebrew (2010), 195; Safrai (1994), 82-99 en Sartre (2005), 225-226. Het dient echter opgemerkt te worden dat Safrai erop wijst dat de identificatie van *villae* niet altijd even eenvoudig is en er dus mogelijk meer van deze nederzettingen aanwezig waren op het Palestijnse platteland dan algemeen wordt aangenomen. Safrai (1994), 87 en 90.

³⁴¹ Safrai (1994), 97.

³⁴² Hopkins (1980), 19 en 25-26 en Safrai (1994), 30 en 32. De steden en de dorpen in hun achterland waren op mekaar aangewezen voor wat betreft hun bestaan. Zo leverde het platteland bijvoorbeeld voedsel voor de stedelijke bevolking, terwijl steden allerlei economische en sociale functies herbergden die in de dorpen niet aanwezig waren. El-Khoury (2009), 44-47.

³⁴³ Safrai (1994), 99-103. Cf. Hopkins (1980), 19-32.

vinden dan in de heuvellanden. Dit had als gevolg dat de *poleis* in vooral de kustvlakte kleinere achterlanden hadden dan de steden in de binnenlanden.³⁴⁴ Dat typische Grieks-Romeinse fenomenen als de *polis* en de villa vooral hier voorkwamen, was ook geen toeval: in de vlaktes in de kustregio, de Jezreelvlakte en de Decapolis leefde een aanzienlijke groep Grieken en Romeinen (precies door de stichting van *poleis* in deze regio). De binnenlanden van Galilea en Judea en in mindere mate de gebieden in Transjordanië die geen deel uitmaakten van de Decapolis en Idumea waren aan de vooravond van de Joodse Oorlog daarentegen nog bijna exclusief Joods.³⁴⁵ Deze culturele en etnische kaart van Palestina kon ook belangrijke implementaties hebben voor het verloop van de Joodse Oorlog. Gebieden met een overwegend Grieks-Romeinse bevolking waren hoogstwaarschijnlijk veel minder geneigd om de rebellie tegen Rome te steunen en konden bijgevolg belangrijke steunpillaren van het leger worden tijdens hun campagnes om het gehele land terug onder controle te krijgen.

De kustvlakte was de meest verstedelijkte regio in Romeins Palestina. Safrai onderscheidt voor de derde eeuw, de eeuw met de volgens hem hoogste verstedelijkingsgraad in deze provincie, 22 steden³⁴⁶ in geheel Palestina. Hiervan lagen er 16 in de kustvlakte (Ptolemais niet meegerekend). Sommige van de steden in de derde eeuw bestonden ten tijde van de Joodse Oorlog nog niet, maar de urbanisatiegraad was ook toen al vrij hoog in deze regio. Nederzettingen als Ptolemais, Dor, Caesarea Maritima, Appollonia, Ascalon, Anthedon, Jamnia, Azotus en Gaza hadden voor de vernietiging van de Tweede Tempel reeds de waardigheid van *polis* verkregen. Ook Joppa en Antipatris konden qua oppervlakte reeds gezien worden als steden hoewel ze pas in de periode tussen de twee Joodse opstanden tegen Rome officieel het statuut van stad kregen toegewezen van de Romeinse gezagvoerders.³⁴⁷ De meeste van deze steden, en zeker degene die als *poleis* gesticht waren tijdens de Hellenistische en Romeinse periode, hadden een overwegend Grieks-Romeinse

³⁴⁴ Safrai (1994), 100.

³⁴⁵ Goodman (2000), 31-32 en Hamel (1990), 140.

³⁴⁶ Safrai geeft in zijn boek over de economie van Romeins Palestina 10 criteria waaraan een nederzetting moest voldoen om een stad te zijn; de categorieën die hij hieromtrent definieert zijn: (1) Large population, (2) Institutional structure, (3) Control over the neighboring region, (4) Architecture, (5) Social stratification, (6) The city was larger than the rural settlement, (7) Sources of employment, (8) Local mercantile and economic center, (9) The level of services was relatively high en (10) Hellenistic population, whether in terms of the origins of the inhabitants or in terms of the outlook or culture. Safrai (1994), 30-32.

³⁴⁷ Safrai (1994), 19-23 en 100.

bevolking. Bijgevolg bleven de meeste van hen trouw aan de Romeinen tijdens de Joodse Opstand. Enkel Joppa, Jamnia en Azotus worden door Josephus vermeld als steden waar de Romeinse soldaten moesten optreden tegen de autochtone bevolking in de kustregio, terwijl in Ascalon in het zuiden van deze regio Grieks-Romeinse soldaten volgens de Joodse auteur weerstand boden tegen Joodse opstandelingen die de stad mee wilden trekken in de rebellie.³⁴⁸ Toch mogen we niet vergeten dat in deze steden ook Joden leefden, zoals de incidenten aan het begin van de opstand in Caesarea Maritima ons tonen. Deze steden hadden allemaal een ruraal achterland waarin dorpen en villa's van verschillende grootte gelegen waren.³⁴⁹ Doordat er zo veel steden op een niet al te grote oppervlakte lagen, hadden deze steden een kleiner achterland dan de steden in het binnenland. De steden lagen immers nooit meer dan 25 kilometer van elkaar verwijderd. Bijgevolg waren er hier verhoudingsgewijs dan ook minder dorpen dan in Galilea of Samaria.³⁵⁰

De bevoorrading van de Romeinse legers die deze streek aandeden, kwam echter nooit in gevaar. Zowel de bevolkingsspreiding als de omvang van de bevolking vormde hier geen probleem. Door de aanwezigheid van steden die hen trouw waren (en bleven) konden de Romeinen beroep doen op de voedsel- en watervoorraden van de stedelingen. De bevolking in deze regio was ook veel meer op handel gericht dan de Joden in de binnenlanden en dus was ook de nodige infrastructuur en ervaring aanwezig om noodzakelijkheden van buiten Palestina naar deze regio aan te voeren.³⁵¹ De meeste steden lagen immers, hoewel goede aanmeerplaatsen zeldzaam waren zoals we reeds zagen, ofwel aan de kust ofwel aan de internationale Via Maris. Wat betreft de dorpen in dit gebied, kunnen we stellen dat zeker in het noorden van de kustregio deze voornamelijk (maar niet uitsluitend) gelegen waren aan de voet van de kalksteenheuvels die oprezen naar het binnenland, net boven de vlakte.³⁵² Hiervoor

³⁴⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 507-510, 3. 9-28 en 4. 130.

³⁴⁹ *Ayalon en Gophna* (1998); *Barda en Berman* (2005); *Barda, Berman en Stark* (2004); *Barda, Berman en Stark* (2005); *Barda en Zbenovich* (2012); *Beith-Arieh en Kochavi* (1991); *Beith-Arieh en Kochavi* (1997); *Frankel en Getzov* (1997); *Frankel en Getzov* (2012); *Lehmann en Peilstöcker* (2012); *Ne'eman* (1990); *Olami, Oren en Sender* (2005a); *Olami, Oren en Sender* (2005b) en *Olami, Romano en Ronen* (2003). Bijvoorbeeld de vondst van marmerfragmenten en architecturale versieringen op het platteland van Gedera, ten oosten van Ashdod, lijkt erop te wijzen dat er in deze regio's nederzettingen met een hogere materiële welstand te vinden zijn; wat doet denken aan Romeinse villa's. In de regio van Rosh Ha-ʿAyim, in het achterland van Antipatris, zijn een groot aantal losse boerderijen gevonden, bij de welke veelal agrarische installaties gevonden zijn.

³⁵⁰ Safrai (1994), 20 en 100-103.

³⁵¹ Goodman (2000), 17 en 19.

³⁵² *Ayalon en Gophna* (1998); *Barda en Berman* (2005); *Barda, Berman en Stark* (2004); *Barda, Berman en Stark* (2005); *Barda en Zbenovich* (2012); *Beith-Arieh en Kochavi* (1997); *Frankel en*

waren twee redenen. Ten eerste zou het verspilling van vruchtbare grond betekenen indien men de vruchtbare bodem van de vlaktes zou bebouwen met nederzettingen. Ten tweede hadden veel van de vlaktes en valleien in Palestina de neiging tot moerasvorming.³⁵³

Veel van de onderdelen van de kustvlakte bezaten een vruchtbare en door de lage watertafel vochtige bodem, die, mits op sommige plaatsen de nodige voorbereiding omwille van de moerassen en de kurkarduinen, zeer geschikt kon zijn voor de teelt van gewassen. In de heuvelzone aan de rand van de vlakte kweekte men vooral druiven, in de vlaktes graan en gewassen die veel water vereisten, zoals groenten en fruit. De vele bronnen en het gebruik van irrigatielandbouw maakten dit mogelijk.³⁵⁴ Sommige vlaktes waren ondanks hun vruchtbaarheid niet te bewerken, doordat de moerassigheid er te groot was. In deze zompige vlaktes, zoals het merendeel van de Sharonvlakte, groeide een natuurlijke vegetatie aan bomen, die het leger kon voorzien van hout.³⁵⁵ Ook op Mons Carmel groeiden heel veel bomen, maar op deze heuvel teelden de landbouwers ook olijven en druiven.³⁵⁶

Alles bij elkaar genomen was in deze regio alles aanwezig om een vlotte doortocht en zelfs een vlot verblijf van de Romeinen mogelijk te maken. De bevolking was vrij omvangrijk (anders zouden er niet zoveel steden zijn), de nederzettingen lagen niet al te verspreid en doordat het merendeel van de bevolking hen goed gezind was, konden de Romeinse legers gebruik maken van de voorzieningen van de stedelingen om zich te voorzien in hun onderhoud. Verder was de regio heel vruchtbaar, waardoor ze veel landbouwgewassen voortbracht en waren water- en houtvoorziening hier geen probleem. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze regio uitgekozen werd als hoofdkwartier voor de Romeinse heroveringstocht tijdens de Joodse Oorlog.

Galilea stond in de Oudheid bekend als een land van dorpen en in de periode onder discussie waren in deze regio slechts twee echt stedelijke nederzettingen

Getzov (1997); Frankel en Getzov (2012); Lehmann en Peilstöcker (2012); Ne'eman (1990); Olami, Oren en Sender (2005a); Olami, Oren en Sender (2005b) en Olami, Romano en Ronen (2003).

³⁵³ *Ayalon en Gophna (1998); Frankel en Getzov (1997); Lehmann en Peilstöcker (2012); Ne'eman (1990); Ne'eman, Oren en Sender (2000) en Olami, Oren en Sender (2005b).*

³⁵⁴ *Ayalon en Gophna (1998); Barda en Berman (2005); Barda, Berman en Stark (2004); Barda, Berman en Stark (2005); Barda en Zhenovich (2012); Beith-Arieh en Kochavi (1991); Beith-Arieh en Kochavi (1997); Frankel en Getzov (1997); Frankel en Getzov (2012); Lehmann en Peilstöcker (2012); Ne'eman (1990); Olami, Oren en Sender (2005a); Olami, Oren en Sender (2005b) en Olami, Romano en Ronen (2003).*

³⁵⁵ *Ne'eman (1990).*

³⁵⁶ *Olami (1981); Olami, Oren en Sender (2004) en Olami, Romano en Ronen (2003).*

gelegen: Sepphoris en het in de eerste eeuw als stad gestichte Tiberias aan het gelijknamige meer.³⁵⁷ Beide, niet al te grote, steden lagen in Beneden-Galilea. In de Jezreelvlakte, die beschouwd kan worden als het zuidelijke deel van Galilea, was er wat betreft het nederzettingspatroon invloed van Scythopolis, dat de overgang tussen de Grote Vlakte en de Jordaanvallei vormde.³⁵⁸ De weinige field surveys van de *Archaeological survey of Israel* in Beneden-Galilea en de Jezreelvlakte tonen dat de omgeving van deze stedelijke nederzettingen een stimulans vormden voor de ontwikkeling van rurale nederzettingen en losse boerderijen.³⁵⁹ Desondanks zullen vele dorpen, vooral in het niet-urbane Boven-Galilea, sterk op zichzelf en op de grootste rurale nederzettingen in de buurt hebben gesteund. De aanwezigheid van een vrij uitgebreid ruraal netwerk van dorpen ging in de regio ten westen van het Meer van Tiberias bijvoorbeeld ook grotendeels vooraf aan de stichting van de stad Tiberias.³⁶⁰ Dat de regio's in Galilea in grote mate bestonden uit een dicht en uitgebreid netwerk van dorpen wordt ook meer en meer bevestigd door archeologisch onderzoek. Flavius Josephus vermeldt in zijn *Vita* dat er in Galilea 204 nederzettingen waren (zoals we reeds vermelden waren slechts twee van deze nederzettingen stedelijk van aard).³⁶¹ Archeologen hebben ongeveer een zelfde aantal nederzettingen geïdentificeerd voor de periode waarin de Joodse Oorlog zich afspeelde. Deze dorpen lagen ook niet al te ver van elkaar (soms lag er slechts een kilometer tussen twee buurdorpen).³⁶² De geografie van beide Galilea's, en dan vooral van het noordelijkste en qua reliëf meest grillige van de twee, leende zich ook eerder voor de uitbouw van een nederzettingspatroon gebaseerd op dorpen dan tot de uitbouw van steden. Het grillige reliëf van Boven-Galilea maakte verder ook dat er hier minder bewoning was dan in Beneden-Galilea, dat meer brede valleien en vlaktes telde, dewelke voordeel boden voor landbouwactiviteiten en bewoning.³⁶³ De dorpen in de heuvellanden van Galilea waren voor 74 bijna exclusief Joods.³⁶⁴ Toch moet opgemerkt worden dat de Romeinen ook hier een belangrijke bondgenoot hadden tijdens de Joodse Oorlog: de stad Sepphoris. Deze stad vormde samen met

³⁵⁷ Goodman (2000), 27 en Safrai (1994), 22.

³⁵⁸ *Gal* (1991)

³⁵⁹ *Gal* (1998); *Raban* (1982) en *Raban* (1999).

³⁶⁰ Goodman (2000), 27 en Leibner (2009), 332 en 333.

³⁶¹ Flavius Josephus, *Vita* 235.

³⁶² Aviam en Richardson (2001), 181 en Goodman (2000), 29.

³⁶³ *Roth* (1991).

³⁶⁴ Goodman (2000), 31-32.

haar agrarische ommeland een strategisch zeer welkom eiland voor het Romeinse leger in het verder door de opstandelingen gecontroleerde Galilea. Sepphoris had zich vanaf het begin van de opstand aan de kant van Rome geschaard en de Romeinse opperbevelhebber ten tijde van de campagnezoeenen in Galilea, Vespasianus, beseftte maar al te goed de strategische waarde van deze stad voor de bevoorrading van het leger.³⁶⁵

De dorpen in Beneden- en Boven-Galilea bedekten dus zowat het hele grondgebied. Traditioneel waren ze, net als in de rest van Palestina, gelegen op heuveltoppen omwille van de veiligheid. Vanaf de Romeinse periode kwam hierin echter verandering en werden dorpen ook lager op de heuvel, maar wel steeds boven de vallei, gebouwd. De vruchtbare valleibodem was immers te kostbaar om bebouwd te worden met woningen.³⁶⁶ Idealiter lagen deze dorpen aan een waterbron, maar de field survey van Uri Leibner in het oosten van Palestina (de regio ten westen van het Meer van Tiberias) laat zien dat veel nieuwe nederzettingen vanaf het begin van de Romeinse periode niet meer konden beschikken over een directe toegang tot water, tenzij de inwoners cisternen bouwden om het regenwater dat in de wintermaanden viel op te vangen.³⁶⁷ De bouw van dorpen zonder permanente³⁶⁸ toegang tot water wijst ook in de richting van een zeer dichte bewoning, zeker in een gebied als Palestina dat een vrij hoog aantal bronnen per km² telde.³⁶⁹ Goodman bespreekt in zijn doctoraat dat na de Bar Kockhba Revolutie de instroom aan Joodse immigranten in Galilea aanleiding gaf tot een intensievere olijfteelt, doordat deze nieuwkomers geen gebruik meer konden maken van de vruchtbare valleien en bijgevolg hun bestaan moesten verzekeren door de teelt van gewassen op meer marginale gronden.³⁷⁰ Ook dit toont ons dat Galilea een grote bevolking had en doordat deze primair terug te vinden was in dorpen, dienen we te concluderen dat het Romeinse leger hier in seizoenen zonder gewassen op de velden kon overleven in het landschap door van nederzetting tot

³⁶⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 29-34.

³⁶⁶ Goodman (2000), 28-29.

³⁶⁷ Leibner (2009), 333.

³⁶⁸ We dienen natuurlijk in herinnering te houden dat de bronnen in Palestina ook niet noodzakelijk het hele jaar door water leverden. Toch moet de toegang tot een bron een mate van zekerheid hebben gegeven die een locatie aan een dergelijke bron het voordeel moet hebben opgeleverd op een locatie waar een dergelijk gevoel van zekerheid niet aanwezig was.

³⁶⁹ Cf. supra. Bovendien zorgden de basalten ondergrond en de aanwezigheid van het Meer van Tiberias in Oost-Galilea ervoor dat er hier relatief veel bronnen waren. Shoder (2003), 5-7.

³⁷⁰ Goodman (2000), 23.

nederzetting³⁷¹ te trekken en daar de voedselvoorraden aan te slaan. De rurale nederzettingen in deze regio waren volgens archeologen ook aanzienlijk groter dan in andere regio's van Romeins Palestina; een punt dat we al eerder aanhaalden.³⁷² Bijgevolg moet hier in absolute cijfers ook meer voedsel aanwezig geweest zijn dan in dorpen in andere gebieden.

De field survey van Uri Leibner in het oosten van Beneden-Galilea laat ook zien dat het rurale landschap vanaf de Vroeg-Romeinse periode bezaaid was met kleine en grote nederzettingen die voorheen niet-bewoonde en minder vruchtbare gebieden in cultuur brachten. Hierdoor werd ook dit gebied, dat door haar basalten ondergrond geologisch verschilde van de rest van Galilea, een regio met een egaal en dichtverspreid nederzettingspatroon.³⁷³

Wanneer we de vegetatie in Romeins Galilea bekijken, kunnen we opmerken dat de vruchtbare valleien ideaal waren voor de teelt van graangewassen; terwijl de Galileïsche heuvels hun natuurlijke vegetatie tijdens de Romeinse en Byzantijnse periode inruilde voor olijfbomen. De teelt van olijven was zeer belangrijk voor de economie van Galilea; de olijf was het exportproduct bij uitstek voor deze regio.³⁷⁴ Flavius Josephus, hoewel hij de situatie overdreef, had dus waarschijnlijk gelijk toen hij schreef dat Galilea een zeer groene en vruchtbare streek was.³⁷⁵ Ondanks de opkomst van de olijfteelt, bleven veel bergflanken in dit gebied overigens bedekt met andere bomen, zoals eiken, en het gegeven dat Josephus anders dan in zijn verslag van de belegering van Jeruzalem nooit onomwonden spreekt over een houttekort tijdens het beleg van Jotapata, doet mij geloven dat hout in deze regio geen probleem vormde voor het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog.³⁷⁶ In de Jezreelvallei waren de vlaktes die niet moerassig werden of tijdens de Tweede Tempelperiode al gedraineerd waren uitermate geschikt voor het verbouwen van graangewassen. De vondst van

³⁷¹ We moeten er natuurlijk rekening mee houden dat niet elk type nederzetting voldoende graanvoorraden had om een langskomend leger te voorzien van de nodige levensmiddelen om zich te voeden. Wanneer ik het heb over legers die zich voedden door van nederzetting naar nederzetting te trekken, dan bedoel ik grotere nederzettingen, die voldoende voorraden hadden om het mobiele leger te voeden voor de korte periode waarin ze in het gebied van deze nederzetting verbleef.

³⁷² Cf. supra.

³⁷³ Leibner (2009), 333.

³⁷⁴ Aviam en Richardson (2001), 178; *Gal en Olami* (2003); Goodman (2000), 22-23 en Goodman (2007), 187-188. De aanwezigheid van bredere vlaktes en valleien zorgde ervoor dat Beneden-Galilea meer graan kon produceren dan Boven-Galilea, maar ook in deze laatste regio teelden de boeren, die door het moeilijker te overbruggen reliëf in Boven-Galilea meer op eigen productie waren aangewezen dan hun collega's in het zuiden, graan. Roth (1991).

³⁷⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 41-44.

³⁷⁶ Aviam en Richardson (2001), 177-178; *Gal* (1998) en *Gal en Olami* (2003). Voor de bespreking van het beleg van Jotapata, zie hoofdstuk 5.

minstens een tiental sites met Romeinse overblijfselen in elk van de door de medewerkers aan de *Archaeological survey of Israel* gesurveyde gebieden van 100 km² in de Jezreelvallei, die tijdens de Joodse Oorlog vooral diende als verbinding tussen het westen en het oosten van Palestina, laat zien dat het voor de Romeinse soldaten mogelijk was om in deze regio ook in periodes zonder gewassen op de velden aanwezig te zijn.³⁷⁷ Tot slot moeten we het ook nog hebben over de mogelijkheid voor de last- en cavaleriedieren van het leger om te grazen. Op stukken land die niet in cultuur waren gebracht, en deze waren in de Tweede Tempelperiode lang niet zo uitzonderlijk dan misschien uit bovenstaande exposé zou kunnen blijken (heuvels en moeraslanden waren immers talrijk in respectievelijk Galilea en de Jezreelvlakte en deze waren lang niet altijd geschikt gemaakt voor de cultivatie van gewassen), groeiden er grassen die dienst deden als voer voor kuddes schapen, geiten of koeien.³⁷⁸ Deze gebieden waren, zeker door de controle over Sepphoris en omgeving, zonder al te grote moeite aan te doen door de Romeinse legers tijdens de Joodse Oorlog.

Samaria kunnen we opdelen in twee delen; het Land van Manasseh of noordelijk Samaritaans heuvelland in het noorden en het Land van Ephraim of zuidelijk Samaritaans heuvelland in het zuiden. Het noordelijke Samaritaanse heuvelland was in vele opzichten veel geschikter voor bewoning dan het zuidelijke gebied.³⁷⁹ De zes valleien van dit gebied, dat iets ten zuiden van het Bijbelse Sechem begon in noordelijke richting, hadden een rijke en vruchtbare bodem. Het was dan ook in deze valleien, die het centrale gebied van het noordelijke Samaritaanse heuvelland vormden, dat de bewoning zich concentreerde. In het westen van deze valleien lag een minder cultiveerbare heuvellandstrook bestaande uit harde kalksteen en dolomiet en hier kan tot op vandaag een natuurlijk bos bestaande uit onder andere eiken teruggevonden worden. In het oosten werd het Land van Manasseh begrensd door een woestijnzone die afdaalde tot aan de loop van de Jordaan.³⁸⁰ Voor wat betreft de Vroeg-Romeinse periode zijn er in deze regio in een gebied van 1800 km² 146

³⁷⁷ Raban (1982) en Raban (1999).

³⁷⁸ Gal (1991) en Gal en Olami (2003). Galilea wordt veelal gezien als een gebied dat niet veel werd aangedaan door nomadische herders met hun kuddes, omwille van het verstorende effect voor de zeer uitgebreide landbouw die een groot deel van het landschap uitmaakte in deze regio. Dit betekent natuurlijk niet dat hier geen kuddes graasden. Boeren hielden zelf een aantal dieren en het vinden van koeienbellen uit de Romeinse periode bewijst dat deze dieren hier aanwezig waren. Goodman (2000), 23 en Safrai (2010), 256-257.

³⁷⁹ Finkelstein (1993), 1313-1314 en Zertal (1993), 1311-1312.

³⁸⁰ Zertal (1993), 1311.

nederzettingen³⁸¹ gevonden. Dit was een lichte toename ten opzichte van de Hellenistische periode en vooral in het noordwesten, in het achterland van Nabata, werden er nieuwe rurale woonkernen gesticht.³⁸²

Het landschap in het zuidelijke gedeelte van Samaria nodigde minder uit tot bewoning, maar voor de periode tussen de verovering van Palestina door Pompeius en de opstand van Bar Kochba zijn er in dit gebied meer nederzettingen gevonden dan in het Land van Manasseh. De leefomstandigheden werden bemoeilijkt door de harde ondergrond en de dichte natuurlijke vegetatie. Bovendien lagen hier geen grote valleien zoals in het noorden van het Samaritaanse heuvelland en waren er hier ook geen egale hooglanden te vinden. Finkelstein, die de field survey van zuidelijk Samaria coördineerde en het artikel hierover in *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land* heeft geschreven, onderscheidt in het Land van Ephraïm zes gebieden (zie bijlage D). In het westen steeg het heuvelland op uit de kustvlakte, werden graangewassen verbouwd en lagen er grasvlaktes die gebruikt konden worden om dieren te laten grazen. Het gebied ten oosten hiervan, waarin de heuvelflanken verder stegen, kon worden opgedeeld in een noordelijk deel, waar vruchten en graanproductie de agrarische opbrengst uitmaakten, en een zuidelijke regio, die niet uitnodigde tot bewoning. In de Romeinse periode echter was het precies in deze regio dat het aantal nederzettingen het sterkst steeg. Hier bestond de agrarische vegetatie voornamelijk uit vruchtenbomen. Ten oosten van deze regio's bereikte het heuvelland haar hoogste toppen en hier kende het Land van Ephraïm haar meest optimale condities voor bewoning. Kleine valleien en plateaus maakten hier de teelt van graan mogelijk. Ook begrazing behoorde in dit gebied tot de mogelijkheden. Finkelsteins survey registreerde ongeveer 215 nederzettingen³⁸³, waarvan 45 grote³⁸⁴, in een regio van om en bij de 1050 km². Deze grote nederzettingen lagen egaal verspreid over het surveygebied en bijgevolg zullen alle regio's in beide delen van Samaria geen probleem gevormd hebben voor de bevoorrading van het Romeinse leger tijdens de Joodse Oorlog.³⁸⁵ Wat betreft urbane nederzettingen, had enkel Samaria (Sebaste) reeds het statuut van stad verkregen voor het uitbreken van de Joodse Oorlog.³⁸⁶

³⁸¹ Het artikel preciseert de term 'settlement' niet.

³⁸² Zertal (1993), 1312.

³⁸³ Het artikel preciseert de term 'settlement' niet.

³⁸⁴ Finkelstein (1993), 1314 rekent 2,5 *acres* (ongeveer 1 hectare) voor een grote nederzetting in Samaria.

³⁸⁵ Finkelstein (1993), 1313-1314.

³⁸⁶ Safrai (1994), 31.

Applebaum stelde zich zo'n dertig jaar geleden de vraag in hoeverre Samaria betrokken was in de Joodse Oorlog, omwille van haar etnisch-culturele karakter.³⁸⁷ De aanwezigheid van opstandelingen op de berg Gerizim in Samaria en het gegeven dat Vespasianus hun aanwezigheid dreigend genoeg vond om tijdens het beleg van Jotapata troepen naar hier te sturen, lijkt er op te wijzen dat ook in deze regio de gemoederen hoog opliepen tijdens de late jaren zestig van de eerste eeuw.³⁸⁸

In het binnenland van Judea vallen drie afzonderlijke regio's te onderscheiden. Van west naar oost waren dit de Shephelah, het Judeaanse bergland (inclusief Jeruzalem en omgeving) en de Woestijn van Judah. Deze gebieden kenden geen al te groot aantal permanente nederzettingen.³⁸⁹ De natuurlijke vegetatie, grassen en bomen in de twee meest westelijke gebieden waren hier dan ook nog in grotere mate aanwezig dan in Galilea en bepaalden mee de economie van de regio's. Judea was in de Oudheid een regio die veel wijndruiven produceerde. Vooral de vruchtbare bodems in de Shephelah waren hiervoor uitermate geschikt, maar, mits de aanleg van terrassen, kon men ook graan produceren in Judea.³⁹⁰

Archeologisch onderzoek wijst uit dat in de Romeinse periode het nederzettingspatroon zich uitstreckte over het hele grondgebied van de Shephelah en hoewel het aantal nederzettingen in de gebieden van 100 km² die onderzocht zijn in het kader van de *Archaeological survey of Israel* nooit de kaap van de tien nederzettingen per gebied overschreden, moet het dus niet zoveel problemen hebben gegeven voor een mobiel leger om hier militair te opereren.³⁹¹

Wanneer we het rurale nederzettingspatroon in de omgeving van Jeruzalem bekijken, dan valt op dat hier vooral veel kleine nederzettingen en losse boerderijtjes voorkwamen. Deze nederzettingen, waarvan de inwoners betrokken waren in landbouw- en industriële activiteiten, waren op zo'n vier tot zes kilometer van de stadsmuren van Jeruzalem gelegen. De field surveys van de *Archaeological survey of Israel* laten verder ook zien dat in de onderzochte gebieden rondom de enige echte stad van Judea slechts één tot vier dorpen per eenheid van 100 km² voorkwamen

³⁸⁷ Applebaum (1986), 262.

³⁸⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 307-316.

³⁸⁹ Dagan (1991); Dagan (2006); Feldstein (2013); Hirschfeld (1985); Ofer (1993), 815-816; Patrich (1994); Shavit (2013); Sion (2013a); Sion (2013b) en Solimany, Weiss en Zissu (2004).

³⁹⁰ Dagan (1991); Dagan (2006); Shavit (2013); en Solimany, Weiss en Zissu (2004).

³⁹¹ Dagan (1991); Dagan (2006) en Shavit (2013).

tijdens de Vroeg-Romeinse periode.³⁹² Ten noorden van de heilige stad van de Joden vond men een uitgestrekt bos, dat brand- en constructiehout kon leveren tijdens het beleg van de stad.³⁹³ De surveyresultaten voor de delen van het Judeaanse bergland ten zuiden van Jeruzalem en omgeving tonen voor de Herodiaanse periode 87 nederzettingen in een gebied van 900 km². Vooral in het oosten van het onderzochte gebied waren er aanzienlijke gebieden die weinig tot geen bewoning kenden.³⁹⁴ In het bergland kwam men ook nomadische herders tegen die met hun kuddes naar de minder in cultuur gebrachte gronden trokken tijdens het regenseizoen. Tijdens de droge wintermaanden vertoefden zij in de meer permanent bewoonde gebieden waar hun dieren een rol speelden in de bemesting van de landbouwarealen.³⁹⁵

De Woestijn van Judah was, behalve in de woestijnranden in het westen, niet geschikt voor de teelt van gewassen. Bijgevolg waren hier ook niet veel permanente nederzettingen, behalve enkele militaire forten zoals Herodium. De woestijnen werden vooral in de wintermaanden bevolkt, toen herders er hun kuddes lieten grazen.³⁹⁶ In en meteen na deze natte maanden was het dus niet zo moeilijk om in de gebieden ten oosten van de Judeaanse bergtoppen aan voer voor last- en cavaleriedieren te komen. Wanneer de grassen en struiken in het landschap relatief snel na het vallen van de laatste regendruppels dor werden, werd dit door de vrij sterke afwezigheid van permanente nederzettingen echter veel moeilijker. In Judea, dat in deze periode nog in overgrote mate Joods was³⁹⁷, moest het leger haar campagnes in de oostelijke gebieden zorgvuldig plannen, terwijl de Shephelah en grote delen van het centrale bergland minder problemen opleverden voor een leger dat niet voor langere tijd in het landschap aanwezig bleef. De situatie lijkt echter problematischer te zijn geweest wanneer men Jeruzalem via een maandenlange belegering op de knieën probeerde te dwingen. We zagen immers dat de stad omringd was door kleine nederzettinkjes en boerderijtjes, waardoor het leger al snel grote afstanden zou moeten afleggen om aan haar dagdagelijkse behoeften te geraken. Bovendien wijst Jonathan Price er in zijn bespreking van de voedselbronnen van Jeruzalem ten tijde van de Joodse Oorlog op dat de omgeving van Jeruzalem nooit in staat was om de stadsbevolking te

³⁹² *Feldstein (2013)* en *Solimany, Weiss en Zissu (2004)*.

³⁹³ *Applebaum (1976)*, 640 en *Roth (1991)*.

³⁹⁴ *Ofer (1993)*, 815-816.

³⁹⁵ *Hamel (1990)*, 118; *Ofer (1993)*, 816 en *Safrai (2010)*, 256-257.

³⁹⁶ *Hirschfeld (1985)*; *Patrich (1994)*; *Sion (2013a)* en *Sion (2013b)*.

³⁹⁷ *Hamel (1990)*, 140.

voeden.³⁹⁸ Het mag dan ook aangenomen worden dat een langere bezetting van de gebieden rondom de heilige stad van de Joden problemen opleverde voor een leger dat moest leven, zelfs al was het maar alleen voor wat betreft het voedsel voor de dieren, van wat er in dit achterland te vinden was.

Ook in Idumea kon men niet het hele jaar door overal militair actief zijn zonder de nodige bevoorradingslijnen aan te leggen. Archeologische opgravingen en field surveys hebben aangetoond dat de Negev-woestijn, waarvan Idumea het meest noordelijke deel vormde, in de Laat-Romeinse en Byzantijnse periodes permanente nederzettingen van een relatief grote omvang herbergde.³⁹⁹ Rehav Rubin wijst er echter op dat omzeggens geen permanente structuren gevonden zijn die dateren van voor de tweede eeuw. Veel van de sites waren halteplaatsen voor karavanen of tijdelijke nederzettingen van nomadische herders.⁴⁰⁰ De surveys in het kader van de *Archaeological survey of Israel* wijzen er echter op dat in Idumea in de Vroeg-Romeinse periode toch enkele, vrij dichtbevolkte, nederzettingen voorkwamen, die omgeven waren door enkele kleinere dorpjes en losse boerderijen. Ook deze nederzettingen waren waarschijnlijk slechts tijdens een deel van het jaar bewoond.⁴⁰¹ Mogelijk was Vespasianus' campagne in Idumea in 68 er dan ook op gericht om de aanvoer van levensmiddelen vanuit het zuiden via de karavaanroutes te hinderen. Josephus schrijft immers over de instelling van garnizoenen in Idumea.⁴⁰² Het hoge aantal slachtoffers dat er volgens hem viel in de dorpen van Idumea is waarschijnlijk overdreven (zoals de andere dodenaantallen in *Bellum Iudaicum*⁴⁰³). De woestijn ten zuiden van Judea kende slechts een beperkte woestijnvegetatie.⁴⁰⁴ Aan de oevers van de Dode Zee lagen er echter enkele oases, zoals En Gedi, in dewelke veel weelderigere natuurlijke en landbouwvegetatie aanwezig was en er ook permanente nederzettingen gelegen waren.⁴⁰⁵ In de rest van Idumea tonen field surveys dat de (waarschijnlijk)

³⁹⁸ Price (1992), 125.

³⁹⁹ Rubin (1996), 49-50. De zes grootste nederzettingen in de Negev-woestijn in de Laat-Romeinse en Byzantijnse periodes waren allen minstens 3,5 hectare groot.

⁴⁰⁰ Rubin (1996), 51.

⁴⁰¹ *Beith-Arieh* (2003).

⁴⁰² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 445-448. Price wijst er immers op dat Jeruzalem via deze routes bevoorrad werd. Price (1992), 127.

⁴⁰³ Zie hoofdstuk 4.

⁴⁰⁴ Lev-Yadun, Liphschitz en Waisel (1981), 230.

⁴⁰⁵ *Hadas* (2012).

niet-permanente nederzettingen vrij verspreid voorkwamen in het landschap.⁴⁰⁶ Bijgevolg moet het niet eenvoudig geweest zijn om in het woestijnlandschap van Idumea militaire operaties op te zetten. Roth heeft waarschijnlijk gelijk wanneer hij stelt dat de bevoorrading tijdens de campagne in dit gebied van buitenaf gebeurde.⁴⁰⁷ Desalniettemin moeten vooral de afwezigheid van water en voer voor de dieren hier de grootste uitdaging hebben gevormd.

Over de oevers van de Jordaanvallei tussen het Meer van Tiberias en de Dode Zee kunnen we kort zijn. Enkel de twee grootste nederzettingen in dit gebied, de *polis* Scythopolis die deel uitmaakte van de Decapolis en de stad Jericho, worden vermeld in *Bellum Iudaicum*. Bovendien bespraken we al eerder de vegetatie in dit gebied en volstaat het hier dus door in herinnering te brengen dat Scythopolis ongeveer de grens vormde in de vallei tussen het noordelijke deel van de Jordaanvallei, waarin natuurlijke vegetatie weelderig groeide en er mogelijkheid was om gewassen en vruchten te telen door de aanwezigheid van rivierwater voor irrigatielandbouw, en het zuidelijke gedeelte, dat drogere en meer verzilte gronden kende die een minder weelderige natuurlijke vegetatie toelieten en waar enkel in oases als Jericho landbouw mogelijk was.⁴⁰⁸ Scythopolis was zoals gezegd een deel van de Decapolis, een groep van Griekse *poleis* die behalve Scythopolis ten oosten van de Jordaan gelegen waren. Deze stad, die door de Romeinen als winterkamp werd gebruikt, had een vruchtbaar achterland, waarin kleine dorpjes en losse boerderijen gelegen waren die sociaaleconomisch afhingen van de *polis*.⁴⁰⁹ Jericho was een eeuwenoude Joodse stad die gelegen was in een oase enkele kilometers benoorden de plaats waar de Jordaan de Dode Zee binnenstroomde. De stad was in de Oudheid bekend om haar tropische vegetatie en vooral omwille van haar dadelproductie.⁴¹⁰ In het achterland van de stad lagen er een aantal nederzettingen.⁴¹¹

⁴⁰⁶ *Beith-Arieh* (2003); *Beith-Arieh* (2011a); *Beith-Arieh* (2011b) en *Govrin* (2002).

⁴⁰⁷ *Roth* (1991).

⁴⁰⁸ *Gal* (1991); Hayes en Miller (1986), 47; Kennedy (2007), 67; *Kohn-Tavor* (2012); Negenman (1982), 57-60 en *Sion* (2013a).

⁴⁰⁹ *Gal* (1991) en *Kohn-Tavor* (2012).

⁴¹⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 138 en 4. 452-474; Strabo, *Geographica* 16.2.41 en Plinius Maior, *Naturalis Historia* 5.15.70.

⁴¹¹ *Sion* (2013a).

Tot slot dienen we ook te kijken naar het regionale landschap in de gebieden in Transjordanië. Ten noorden van de rivier Yarmuk (Hieromyces) strekte zich het bergland van de Golan uit tot aan Mons Hermon. Net als Oost-Galilea bestond dit gebied uit een basaltstenen ondergrond. Het bergland kende een weelderige natuurlijke bosvegetatie, waardoor ze hout kon leveren aan legers die in de buurt opereerden en de regio werd ook gebruikt om kuddes te laten grazen en om olijven te telen.⁴¹² De economie van de nederzettingen van allerlei grootte die vooral in het zuiden van de Golan gelegen waren, was hoofdzakelijk gericht op het produceren van olijven en Gamala vormde de centrale commerciële marktplaats in deze regio waar de landbouwers hun olijfoogst konden verkopen.⁴¹³ Gamala en de nederzettingen in de Golan waren de enige delen in het koninkrijk van Agrippa die tijdens de Joodse Oorlog in opstand kwamen. Het vrij dichte nederzettingenspatroon in de omgeving van Gamala maakte dat de legers van eerst Agrippa en vervolgens Vespasianus hier onder normale omstandigheden wel het nodige voedsel voor hun dieren vonden, terwijl ze het voedsel voor de soldaten via bevoorradingslijnen konden aanvoeren.⁴¹⁴ Het feit dat Gamala meer dan een half jaar lang belegerd werd, zorgde er mogelijk echter voor dat het landschap rondom de stad na verloop van tijd leeg was betreffende voer. De nabijheid van gebieden die Agrippa nog steeds onder controle had, kon dan weer tot gevolg hebben dat de Joodse koning voer kon laten aanvoeren vanuit deze delen van zijn koninkrijk. De steden van de Decapolis lagen aan de andere oever van de Yarmuk en heel ver moest men dus niet gaan om noodzakelijkheden te vinden in geallieerd gebied.

Aan de overkant van de Yarmuk lag inderdaad het hartland van de Decapolis, met steden als Gadara, Gerasa, Capitolias, Abila en Pella als belangrijkste nederzettingen.⁴¹⁵ Lamia El-Khoury heeft onderzoek gedaan naar dit gebied, waarbij hij als noord- en zuidgrens voor deze centrale regio van Transjordanië respectievelijk de rivieren Yarmuk en az-Zarqa (Iabakchos) gebruikt heeft. Dit was een erg vruchtbare regio waar naast tarwe, gerst, olijven en druiven ook allerhande andere groenten en fruit gekweekt werden.⁴¹⁶ Bijgevolg was dit gebied niet enkel de thuis van een groot aantal steden, maar lag de hele regio bezaaid met grote en kleine

⁴¹² Epstein, Goren-Inbar en Ma'oz (1993), 525.

⁴¹³ Epstein, Goren-Inbar en Ma'oz (1993), 536.

⁴¹⁴ Epstein, Goren-Inbar en Ma'oz (1993), 536. Zie ook hoofdstuk 5.

⁴¹⁵ Voor meer informatie over de Decapolis, zie El-Khoury (2009), 20-23.

⁴¹⁶ El-Khoury (2009), 59-60. Voor wat betreft de begrenzing van El-Khoury's onderzoek: El-Khoury (2009), 13-14.

nederzettingen. El-Khouri merkt hier eenzelfde patroon op als Safrai voor de bewoningsspreiding in Cisjordanië: in het achterland van de steden lagen dorpen die wat betreft voedselvoorziening, watervoorziening, commerciële situatie, veiligheidsvoorzieningen, sociale en religieuze noden en transport verbonden waren met de *poleis*. In het ommeland van deze dorpen lagen op hun beurt dan weer kleinere nederzettingen en boerderijen die op verschillende manieren verbonden waren met de grotere nederzettingen.⁴¹⁷ Dit gebied, dat overigens nooit zelf het toneel was van de Joodse Oorlog, kon bijgevolg een belangrijke rol spelen als bondgenoot en leverancier van dagdagelijkse benodigdheden voor het Romeinse leger.

Een gebied dat wel mee het strijdtoneel vormde van het conflict onder bespreking was Perea, de regio ten zuiden van het hartland van de Decapolis. Het probleem met Perea is dat deze regio nooit echt systematisch onderworpen is aan field surveyonderzoek (toch niet voor zover ik kan nagaan). Bijgevolg kunnen we niet al te veel zeggen over het nederzettingpatroon in deze regio. Volgens Josephus was Gadara⁴¹⁸ de belangrijkste nederzetting in Perea. Verder vermeldt hij ook dat de opstandelingen de nederzetting verlieten toen de Romeinen in aantocht waren omdat zij de minderheid vormden in de nederzetting ten opzichte van de medestanders van Rome.⁴¹⁹ Josephus geeft in boek III van *Bellum Iudaicum* een bespreking van Perea, die net als zijn overige besprekingen van het land in Palestina mogelijk iets te optimistisch is, maar hoe dan ook een interessant inzicht geeft in hoe dit ietwat onbekende gebied eruit moet hebben gezien⁴²⁰:

“(…) Galilea is volledig in cultuur gebracht en overal zeer vruchtbaar, terwijl Perea wel veel groter is, maar grotendeels bestaat uit rotsige woestijn; het is veel te woest om edele vruchten voort te brengen. Alleen daar waar het land een vriendelijker aanblik biedt, gedijen allerlei vruchten. In de vlakte zijn vele soorten bomen te vinden; het meest geplant worden de olijfboom, de wijnstruik en de palm. Het land wordt bevoeid door beken die zich van de bergen naar beneden storten, en door bronnen die nooit opdrogen en voldoende water geven wanneer de beken in de hete hondsdagen droogstaan.”⁴²¹

⁴¹⁷ El-Khouri (2009), 32-47.

⁴¹⁸ Josephus zelf heeft het over Gadara; een andere spellingsvariant die verwarring met Gadara in de Decapolis kan doen ontstaan. Cf. hoofdstuk 5.

⁴¹⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 413-416.

⁴²⁰ Cf. hoofdstuk 4.

⁴²¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 44-45.

Uit deze uiteenzetting kunnen we besluiten dat er landbouw mogelijk was in deze regio. Bovendien stelt Gildas Hamel dat deze regio, die eveneens op de rand tussen de woestijn en bewerkbare landbouwbodems lag, dat Perea in zeker zin te vergelijken was met Idumea en dat de aanvoer van lössgronden landbouw in deze gebieden mogelijk maakte.⁴²² Hamel wijst er wel op dat deze gebieden door hun ligging op de grens tussen landbouwgebied en woestijn kwetsbaar waren voor de minste klimatologische schommeling. Bijgevolg waren de investeringen in de teelt van graan en peulvruchten, de twee types gewassen die in dergelijke gebieden het vaakst voorkwamen, hier volgens hem kleiner dan elders in Palestina.⁴²³ Verder is er nog Roths schatting dat in Perea ongeveer 35 mensen per km² woonden.⁴²⁴ Wanneer we al deze puzzelstukjes in overschouw nemen, kunnen we, met de nodige voorzichtigheid in acht genomen, aannemen dat er in Perea permanente bewoning was ten tijde van de Joodse Oorlog en dat hier verschillende landbouwgewassen groeiden naast een woestijnvegetatie die vrij gelijkend was met die in Idumea en de Woestijn van Judah. De ligging op de grens tussen twee klimatologische gebieden en de aanwijzingen dat de bevolking niet al te omvangrijk was, wijzen in de richting van een gebied waar, zoals eigenlijk het geval in geheel Romeins Palestina⁴²⁵, nederzettingen gebouwd werden op de meest optimale stukken land en bijgevolg de weinige nederzettingen niet egaal over het grondgebied verspreid lagen.

We kunnen dus concluderen dat vegetatie en nederzettingspatroon bepaalden of en in welke seizoenen er militair geopereerd kon worden in een regio en dat dit in Palestina enkele beperkingen oplegde aan het Romeinse leger. Zo zorgden het niet-permanente nederzettingspatroon in de oostelijke gebieden van Judea en in Idumea en de vermoedelijk verspreide bewoning in Perea ervoor dat wanneer de bodemvegetatie verdord was niet lang na het einde van het regenseizoen, het hier onmogelijk werd om

⁴²² Hamel (1990), 116 en Kennedy (2007), 64. We dienen er hier op te wijzen dat de afwezigheid van permanente en vrij grootschalige landbouwnederzettingen in de noordelijke Negev-woestijn niet betekende dat er hier geen landbouw mogelijk was. We zagen al dat later in de Romeinse en Byzantijnse periodes grote nederzettingen bestonden in dit gebied waartoe Idumea behoorde en in deze periodes vond men in de Negev-woestijn een bloeiende landbouwsamenleving, die door het toepassen van bepaalde technieken er voor gezorgd had dat gewassen geteeld konden worden in deze woestijncontext. Rubin (1996), 49-55. Bijgevolg is het niet onlogisch dat er in delen van Perea ook permanente bewoning en landbouw mogelijk was.

⁴²³ Hamel (1990), 116.

⁴²⁴ Roth (1991).

⁴²⁵ Gabba (1999), 113. Gabba stelt in zijn overzichtsartikel over de politieke, economische en sociale toestand in Palestina in de eerste eeuw voor en de eerste eeuw na Christus overigens ook dat Perea het minst bevolkte gebied van deze regio was.

nog voldoende voer te vinden om mobiele legers in deze gebieden te ondersteunen. Het gevolg hiervan was dat men zijn campagnes moest verplaatsen naar periodes waarin grassen en struiken wel nog groen waren, maar dit kon andere problemen met zich meebrengen. Verder was het zo dat een landschap, hoe vruchtbaar en bevolkt het ook was, niet eeuwig kon instaan voor de bevoorrading van een groot leger dat ter plaatse bleef om een beleg op te trekken. Dit gegeven zullen we duidelijk geïllustreerd zien wanneer we straks het houttekort tijdens de belegering van Jeruzalem in 70 bespreken. We zagen dat in de buurt van Jeruzalem een grote hoeveelheid hout voor handen was, maar na verloop van tijd raakte ook deze uitgeput.⁴²⁶ Bijgevolg moeten we er rekening mee houden dat een gebied, hoewel geschikt om een doortrekkend leger te onderhouden, dat niet noodzakelijk ook was om dit leger van dagdagelijkse noodzakelijkheden te voorzien voor een langere periode.

3.4. Transport en communicatie in Romeins Palestina

Voor een leger was het van groot belang te kunnen beschikken over de nodige infrastructuur om zichzelf en haar behoeften te kunnen verplaatsen en om communicatie met de operatiebasis te verzekeren.⁴²⁷ We bekijken nu even de mogelijkheden die er in Palestina waren voor land- en watertransport door kort in te gaan op de haveninfrastructuur, bevaarbare waterwegen, het wegennet en de ‘transporteurs’ die in de eerste eeuw aanwezig waren. De bedoeling is zeker niet een totaaloverzicht te bieden van transport- en communicatie-infrastructuur in vroeg-Romeins Palestina⁴²⁸, maar te onderzoeken hoe deze uitrusting invloed kon hebben op de bevoorrading tijdens de Joodse Oorlog en hoe het verloop ervan hierdoor werd beïnvloed.

Eerder bespraken we al het probleem van de egale Palestijnse kustlijn. Bezuiden Ptolemais vond men lang enkel ankerplaatsen, waar in tijden van storm de schepen die er aangemeerd lagen niet veilig waren.⁴²⁹ Tegen het uitbreken van de Joodse Oorlog was dit probleem echter opgelost: schepen konden nu zowel in Ptolemais als in de nieuwe havenstad Caesarea Maritima veilig aanmeren. Op de

⁴²⁶ Cf. hoofdstuk 5.

⁴²⁷ Speidel (2009), 501.

⁴²⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld Isaac (2010), 145-164.

⁴²⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 409. Cf. supra.

plaats van het vroegere Strato's Toren verrees immers een enorme haven die van de woeste zee gescheiden werd door een zeventig meter lange golfbreker.⁴³⁰ Daarnaast maakten de Romeinen de stad tot administratief centrum van Palestina.⁴³¹ Zoals eerder al beargumenteerd werd, is het zeer waarschijnlijk dat in deze stad dus ook grote opslagcapaciteit was. Via Caesarea Maritima konden soldaten en benodigdheden vlot Palestina binnen geraken.

Verder was ook het transport van over land naar Palestina niet zo moeilijk. Vanuit het noorden kon men Palestina betreden langs de Fenicische kust en vanuit Egypte kon men de Sinaï oversteken via de Via Maris.⁴³² Dit was de route die Titus en zijn elitetroepen waarschijnlijk hebben genomen om Caesarea Maritima te bereiken vanuit Alexandrië.⁴³³ Het moet voor de Romeinen dus niet al te moeilijk geweest zijn om troepenmacht naar de grenzen van het gebied waarin de Joodse Oorlog zich afspeelde te brengen.

Transport en communicatie binnen Palestina vormden op het eerste zicht, en in grote mate klopte deze eerste indruk ook, een grotere uitdaging. Allereerst was het zo dat er behalve de Jordaan en enkele riviertjes in Transjordanië geen permanente waterwegen in het gebied van de Joodse Oorlog aanwezig waren. Bovendien lagen deze voor transport van over de Middellandse Zee naar het binnenland compleet verkeerd, daar de Jordaan uitmondde in de Dode Zee. De Jordaan zelf was overigens niet of nauwelijks bevaarbaar.⁴³⁴ Wanneer de rivieren en wadi's die dan wel gunstig gelegen waren voor aanvoer vanop de Middellandse Zee wel water bevatten, waren ze te nauw, te kronkelig en/of te kolkend om bevaarbaar te zijn. Watertransport, dat merkkelijk sneller was dan vervoer over land, was in Romeins Palestina dus uitgesloten.⁴³⁵ Alle noodzakelijkheden moesten bijgevolg over land vervoerd worden.

Het reliëf in Palestina vormde echter verschillende belemmeringen voor de aanleg van transport- en communicatiewegen. Het wegennet had de tendens om zo weinig mogelijk hoogtemeters te proberen te overbruggen. Bijgevolg liepen veel wegen in de binnenlanden doorheen bergpassen of langs vlaktes. Deze laatste wegen

⁴³⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 411-414; Hachlili (1988), 54 en Levine (1975), 11.

⁴³¹ Levine (1975), 19.

⁴³² Birger (1989), 4 en Negenman (1982), 109-114. De benaming Via Maris werd in de Oudheid waarschijnlijk niet gebruikt voor dit deel van deze internationale weg. Voor de discussie hieromtrent, zie Rainey (1981), 146-148.

⁴³³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 658-663.

⁴³⁴ Negenman (1982), 54-60.

⁴³⁵ De Geus (2003), 119 en Negenman (1982), 90-91.

liepen vaak aan de randen van de laaglanden, om de zompige valleibodems te vermijden. Wanneer dan toch hoogteverschil moest worden overwonnen, volgde men de loop van bergkammen of verplaatste men zich langs de waterscheidingslijnen.⁴³⁶ Vooral de overgang van Boven- naar Beneden-Galilea (of terug) vormde een in de Oudheid bijna onoverbrugbaar obstakel. Door de aanwezigheid van natuurlijke kloven was het moeilijk tot niet mogelijk om dit gebied in noord-zuidrichting over te steken, wat zich reflecteerde in het ontbreken van grote wegen tussen beide gebieden.⁴³⁷ Het wegennet aan de vooravond van de Joodse Oorlog bestond ook bijna exclusief uit onverharde wegen. Het Romeinse heirbanennetwerk, dat troepentransport, bevoorrading en communicatie voor het leger vergemakkelijkte, had de provincies ten oosten van Anatolië pas onder keizer Claudius bereikt.⁴³⁸ Voor 66 lag enkel tussen Antiochië en Ptolemais een verharde weg in het gebied dat een directe rol speelde tijdens de Joodse Oorlog.⁴³⁹ Wel was er in Palestina sinds Bijbelse tijden een onverhard wegennetwerk, dat redelijk dicht geweest moet zijn. Onderzoekers maken een onderscheid tussen drie verschillende types wegen die in eerste-eeuws Palestina aanwezig waren: internationale, interregionale en regionale wegen. Er liepen twee internationale wegen door antiek Palestina die ook in de Romeinse periode van belang waren: de Via Maris en de zogenaamde Koningsweg.⁴⁴⁰ Deze eerste was een weg die enkele kilometers van de kustlijn verwijderd was. Vanuit Egypte volgde hij de kust tot aan Mons Carmel, waar men langs het binnenland rond moest. Vanaf deze berg kon men opnieuw naar de kust gaan en richting Syrië trekken, of men kon de Jezreelvallei oversteken en ten noorden van het Meer van Tiberias de Jordaan overtrekken. De ‘Koningsweg’ liep doorheen Transjordanië en verbond Mesopotamië met de Golf van Akaba.⁴⁴¹ Interregionale wegen verbonden de verschillende regio’s van Palestina via een wegennetwerk met knooppunten in de belangrijkste steden, terwijl regionale wegen verbindingen vormden tussen steden en de dorpen in hun achterland en tussen dorpen onderling.⁴⁴² Het wegennetwerk op het

⁴³⁶ Dorsey (1991), 41.

⁴³⁷ Negenman (1982), 36-37 en Safrai (1994), 275.

⁴³⁸ Dorsey (1997), 432; Roll (1994), 21 en Roth (2002), 389.

⁴³⁹ Avi-Yonah (1950-1951), 54-55; Isaac en Roll (1982), 8 en Isaac (2010), 150. We hebben voor deze weg een mijlpaal met datering 56. Onderzoekers gaan ervan uit dat deze weg is aangelegd in verband met spanningen tussen Joden en Samaritanen in de periode, die ook aan de basis liggen van de instelling van een veteranenkolonie in Ptolemais tussen 52 en 54.

⁴⁴⁰ Chevallier (1972), 160; Hezser (2011), 54-56 en Negenman (1982), 109.

⁴⁴¹ Negenman (1982), 109-121.

⁴⁴² Dorsey (1991), 41 en Negenman (1982), 109.

einde van de Tweede Tempelperiode moet vrij dens geweest zijn.⁴⁴³ De grote steden werden verbonden met interregionale wegen, die toen nog wel onverhard waren, en door het zeer uitgebreide netwerk, vooral in de heuvel- en bergachtige binnenlanden, van kleine wegen die zowat elk dorp verbond met haar buurdorpen en met de stad of het grote rurale dorp waarvan het in zekere mate afhankelijk was.⁴⁴⁴ Bijgevolg waren er meer mogelijkheden voor transport en communicatie in Romeins Palestina dan men op het eerste zicht zou verwachten. En wanneer het leger dan toch werd geconfronteerd met een campagne in een gebied met een zwak of onbestaand wegennet, betekende dit nog niet dat transport en communicatie hier effectief moeilijk zouden verlopen. Het leger had zelf mensen in dienst die wanneer mogelijk een weg konden aanleggen of verbeteren, zoals blijkt uit volgend fragment van Josephus:

“Na hen kwamen de stratenmakers, die de taak hadden bochten uit de wegen te halen, moeilijk begaanbaar terrein te egaliseren en bossen te kappen die een doortocht belemmerden. Zo werden het leger de vermoeienissen van een lastige tocht bespaard.”⁴⁴⁵

Natuurlijk mogen we de situatie ook niet te rooskleurig zien. Veel van de weggetjes tussen dorpen waren waarschijnlijk niet al te breed en bijgevolg moeilijk bruikbaar voor een grote legercolonne. Daarnaast droegen de onverharde wegen een seizoensgebonden karakter in zich. Tijdens de hevige winterregens spoelden deze weg en werden transport en communicatie ernstig verstoord.⁴⁴⁶ Aanvoer van noodzakelijkheden zou onder deze condities zeer moeilijk tot onmogelijk geweest zijn. Dit zal zeker meegespeeld hebben als reden voor de aanleg van een verharde weg tussen de winterkampen Caesarea Maritima en Scythopolis.⁴⁴⁷ Transport van dagdagelijkse noodzakelijkheden zal in Palestina dus beperkt geweest zijn tot zomers landtransport.

Ook belangrijk is natuurlijk om te weten welke ‘transporteurs’ het leger gebruikte voor haar transport. In de legercolonne zelf zullen karren waarschijnlijk

⁴⁴³ Over hoe dens dit wegennetwerk nu precies was is er discussie. Dorsey, die methodologisch uitgaat van geschreven bronnenmateriaal, ziet een heel dens wegennetwerk in het Heilige Land sinds Bijbelse tijden. Zijn methodologie is echter nogal controversieel. Zie Hezser (2010), 56.

⁴⁴⁴ Dar (1993), 1316; El-Khoury (2009), 47 en Safrai (1994), 57 en 274-277.

⁴⁴⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 118. Zie ook de aanleg van de weg tussen Gabara en Jotapata die we eerder bespraken.

⁴⁴⁶ Dorsey (1991), 32-33 vertelt dat informatie uit de Mishna en de Talmud erop wijst dat wegen in Palestina elk voorjaar hersteld moesten worden.

⁴⁴⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 141-142. Cf. supra.

enkel gebruikt zijn voor de zwaarste zaken, daar wagens minder flexibel ingezet konden worden dan lastdieren die op meer terreinen inzetbaar waren.⁴⁴⁸ Voor het leger in Palestina zal de ezel waarschijnlijk het belangrijkste lastdier geweest zijn. In theorie verkoos men muilezels, omdat deze meer gewicht konden torsen (ca. 135 kg versus ca. 100 kg).⁴⁴⁹ In het begin van de oorlog maakte men wel degelijk gebruik van muilezels⁴⁵⁰, maar de manier waarop men nieuwe lastdieren tijdens een militair conflict vergaarde, zorgde er waarschijnlijk voor dat ezels muilezels steeds meer verdrongen als lastdier. Veelal werden deze immers opgevorderd in de oorlogszone en dus was wat men lokaal aan lastdieren vond bepalend.⁴⁵¹ In Palestina hadden de subsistentieboeren vaak slechts voldoende middelen om één ezel te kopen en te onderhouden. De kweek van muilezels vereiste paarden, dewelke duurder waren en in de regio onder discussie minder voorkwamen.⁴⁵² We herinneren hier ook aan de passage in *Bellum Iudaicum* waar het leger in Perea onder andere ezels en kamelen ‘veroverde’.⁴⁵³ Deze laatste waren vooral interessant in woestijngebied en werden mogelijk ook gebruikt als lastdier tijdens de Joodse Oorlog.⁴⁵⁴

3.5. Deelconclusie

Het citaat uit *Deuteronomium* waarmee dit hoofdstuk opende, vat de geografische situatie in eerste-eeuws Palestina goed samen. Van west naar oost bestond het gebied uit een (soms smalle) kustzone; een heuvelachtig binnenland, bestaande uit steile toppen, plateaus en valleien en doorsneden door de Jezreelvlakte; de diepe Jordaanvallei en het geaccidenteerde landschap van Transjordanië. In deze geografische regio’s was de watervoorziening één van de grootste problemen. De doorlaatbaarheid van de veelal kalkstenen ondergrond zorgde voor een diepe grondwatertafel en mensen leefden daarom wanneer mogelijk bij voorkeur in de nabijheid van bronnen en rivieren. Behalve de Jordaan, zowat de enige permanente

⁴⁴⁸ Erdkamp (2001), 139: “Een wagentros is erg kwetsbaar tijdens de strijd, kan een opstomend leger tijdens een geforceerde mars niet bijhouden en is gebonden aan goede wegen, wat een grote belemmering is tijdens militaire operaties.”

⁴⁴⁹ Schattingen komen uit Roth (1999), 205-206. Zie ook Hyland (1990), 71-72.

⁴⁵⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 546:“(…) των τε ὄρεων (...)”.

⁴⁵¹ Davies (1969), 431; Goldsworthy (1996), 294 en Kolb (2002), 161-162.

⁴⁵² Dorsey (1991), 13-14 en Hezser (2011), 131 en 148.

⁴⁵³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 436. Cf. supra.

⁴⁵⁴ Hezser (2011), 155 en Roth (1999), 207-208.

rivier in het gebied onder discussie, werden deze echter gevoed door regenwater, een zeer schaars goed in de droge zomermaanden. Daar we op basis van verschillende proxidata kunnen aannemen dat het klimaat in het oostelijke Middellandse Zeebekken de afgelopen 2000 jaar geen grote veranderingen ondergaan heeft, stelde ook de instabiliteit van de jaarlijkse gemiddelde neerslag een niet te onderschatten uitdaging voor wie in Palestina aan voldoende levensmiddelen wilde geraken.

Dit klimaat, dat mogelijk wel iets kouder en natter was dan vandaag, verschilde verder van regio tot regio. Gelijkaardige verschillen zijn ook op te merken in de vegetatie en het nederzettingspatroon in de verschillende delen van eerste-eeuws Palestina. Algemeen genomen leefde hier een boerenpopulatie die door de aard van de landbouw en de transportmogelijkheden veelal tegen de subsistentiegrens aan leefde en zelfvoorzienend was. Graan, olijfolie en wijn maakten de bulk uit van het dieet van de gewone Joodse landbouwer, maar door de klimatologische en geologische eigenheden van de verschillende delen van Palestina kunnen we toch verschillen opmerken tussen de landbouwproductie in deze gebieden. Zo waren olijfbomen de typische vegetatie op de Galileïsche heuvel- en bergtoppen en stond Judea bijvoorbeeld bekend om haar druivenproductie. Granen groeiden in de grote vlaktes (indien ze niet te moerassig waren) en in de vele valleien die gevormd werden tussen de vele heuvels en bergen van het Cis- en Transjordaanse binnenland. In de kustvlakte zorgden de aanwezigheid van de Middellandse Zee, de Via Maris en het hoge aantal *poleis* voor een meer op export gerichte samenleving, terwijl de droge gebieden in het zuidoosten van Romeins Palestina gebruikt werden als graasland voor de kuddes van nomadische herders (al lijkt er in de regio's in het grensgebied met de woestijn ook een zekere vorm van landbouw mogelijk te zijn geweest). De graaslanden in de woestijn werden alleen in het regenseizoen (november tot februari) en onmiddellijk daarna gebruikt, omdat het warme en droge klimaat in Palestina hier, en elders in het land, de natuurlijke bodembegroeiing snel na het vallen van de laatste regendruppels deed verdorren. Wanneer we de natuurlijke vegetatie in het gebied waar de Joodse Oorlog zich afspeelde verder bekijken, dan kunnen we stellen dat onder normale omstandigheden voldoende bomen en struiken aanwezig waren om een mobiel leger te onderhouden in haar behoefte aan brandhout en hout voor de constructie van aanvalstuigen.

Betreffende de bevolkingsspreiding in de verschillende regio's van Palestina kunnen we opmerken dat een mobiel leger zonder al te grote problemen in elk seizoen

aan voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden kon komen in de meeste delen van het gebied onder discussie. Enkel in het oosten van Judea, in Idumea en in Perea lag (mogelijk) een nederzettingsspatroon dat niet het hele jaar door toeliet om zonder externe proviandering militaire operaties te laten doorgaan in deze gebieden. In de woestijn van Judah en de Negev-woestijn was de bewoning grotendeels seizoensgebonden (afhankelijk van de mogelijkheid om dieren te laten grazen), terwijl we voor Perea aanwijzingen hebben die wijzen op een te verspreid liggend nederzettingsspatroon, waardoor legers in de zomer te grote afstanden moesten afleggen van het ene dorp naar het andere om de stro- en hooivoorraden van deze nederzettingen te plunderen. Wat betreft legers die langer in eenzelfde regio actief bleven, ligt de situatie natuurlijk anders. We zagen in het vorige hoofdstuk dat een grote troepenmacht elke dag opnieuw zeer grote hoeveelheden voedsel, voer, water en hout nodig had en zelfs de meest vruchtbare regio kon een langdurig verblijf van dergelijk grote legers als de Romeinse tijdens de Joodse Oorlog niet lang ondersteunen zonder aanvoer van buitenaf. De aanwezigheid van steden en bevriende regio's speelde ook een rol in de mogelijkheden van de Romeinse legers om hun proviandering lokaal te bekomen. Steden waren niet eenvoudig in te nemen en de voedselvoorraden die binnen hun muren bewaard werden, waren doorgaans niet bereikbaar voor een leger dat de controle over deze steden niet in handen had. Precies daarom was het zo belangrijk dat veel Grieks-Romeinse *poleis* in Palestina en de stad Sepphoris (met hun rurale achterlanden) zich achter Rome schaalden.

Het transport binnen Palestina was beperkt tot landtransport. Weinig waterwegen waren bevaarbaar en zij die dit wel waren lagen verkeerd ten opzichte van de Middellandse Zee. Goederen konden echter wel zonder al te grote problemen via transport over deze zee naar de operatiebases Ptolemais en Caesarea Maritima gevoerd worden. Het transport over land was seizoensgebonden bepaald: in het Palestina van de Joodse Oorlog waren de wegen op één uitzondering na allemaal onverhard. De densiteit van het wegennet zal waarschijnlijk niet zo een probleem geweest zijn, maar de hevige winterregens maakten het gebruik van de onverharde wegen in het regenseizoen extreem moeilijk. Ook dit zal een rol gespeeld hebben om 's winters geen campagne te voeren. Transport gebeurde vermoedelijk vooral door lastdieren en de vervanging van deze in Palestina zelf vormde geen al te groot probleem doordat de meeste boeren wel minstens één ezel hadden die hen hielp met het werk op het land en door de Romeinse soldaten kon worden meegenomen.

4. Bronkritiek: Flavius Josephus en *Bellum Iudaicum*

4.1. Inleiding

“Soms ook zijn het historici die weliswaar zelf de oorlog hebben meegemaakt, maar zich in hun weergave ervan te veel hebben laten leiden door hetzij hun behoefte om de Romeinen naar de ogen te zien, hetzij hun haat jegens de Joden. In hun verlangen om de eersten lof toe te zwaaien en de laatsten in staat van beschuldiging te stellen zijn zij ernstig te kort geschoten op het punt van historische objectiviteit en betrouwbaarheid.”⁴⁵⁵

Wie een element uit de Joodse Oorlog behandelt, moet aandacht besteden aan Flavius Josephus. Voor veel aspecten van dit militaire conflict (en van de Joodse geschiedenis in de gehele eerste eeuw) is hij onze enige bron. Zonder hem zou ons beeld van de gebeurtenissen tussen 66 en 74 veel beperkter zijn. En precies daarom moeten we wat hij vertelt zeer nauwkeurig en kritisch onder de loep nemen. Een onkritische houding tegenover zijn werken en zijn persoon kan ons begrip van de Joodse Oorlog immers zwaar corrumperen.

Daarom zal in dit hoofdstuk een historisch-kritische analyse gemaakt worden van Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* en in mindere mate ook van de *Vita* van Josephus.⁴⁵⁶ Eerst zal ingegaan worden op Josephus' leven en waar, wanneer, voor wie en waarom hij zijn oorlogsverslag geschreven heeft. Dit is van belang, omdat deze aspecten invloed hebben op welke feiten vermeld worden en welke tendensen in het werk te vinden zijn. Vervolgens zal precies gekeken worden naar welke gegevens en tendensen terug te vinden zijn in de *Bellum Iudaicum* en, belangrijker, hoe deze een invloed hebben op het bronnenmateriaal dat wij zullen gebruiken. Dit alles met als doel te achterhalen hoe het zit met Josephus' betrouwbaarheid aangaande zijn informatie omtrent het landschap en de logistiek tijdens de Joodse Oorlog.

⁴⁵⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 2. In dit hoofdstuk zullen we zien dat veel van de kritieken die Josephus in deze passage uit op anderen, (ook) van toepassing zijn op zijn eigen schrijven in *Bellum Iudaicum*.

⁴⁵⁶ De meeste aandacht wordt besteed aan *Bellum Iudaicum*, omdat dit de belangrijkste bron is voor ons onderzoek. Het is dan ook van belang te weten welke thema's en tendensen in dit werk terug te vinden zijn. *Vita* wordt bekeken in relatie tot het levensverhaal van Josephus.

4.2. Flavius Josephus en zijn context als geschiedschrijver

Josephus is niet alleen quasi onze enige bron voor de Joodse Oorlog, hij is ook zowat de enige die iets vertelt over zijn eigen levenswandel. Dit maakt het een delicate zaak om waarachtige informatie over de mens Josephus te verzamelen. Daar komt nog eens bij dat Josephus een dubieuze rol speelde in de Joodse Oorlog, het belangrijkste evenement in zijn leven, en dus zijn biografie kan hebben aangepast om er zelf beter uit te komen. Een dergelijke verdraaiing zou dan gebeurd moeten zijn in de context waarin hij leefde toen hij zijn werken schreef. Josephus' leven en werken worden tegenwoordig dan ook vaak onderzocht vanuit deze context.⁴⁵⁷ Een dergelijke benadering kan de tendensen in zijn boeken feller belichten. Want net zoals de Joodse Oorlog zich niet afspeelde in een lege omgeving, schreef Josephus niet in een vacuüm. Men zet als historicus iets op papier, omdat men wil dat anderen deze boodschap lezen. Of dit ook werkelijk gebeurt, doet er niet zoveel toe: vanuit de intentie om lezers te informeren, schrijft men zijn verhaal op een bepaalde manier op en vermeldt men bepaalde feiten wel of niet.⁴⁵⁸ Daarnaast is het ook belangrijk te weten waar en wanneer iemand zijn werk schrijft. De omgeving van waaruit iemand schrijft, bepaalt immers mee wat men mag of moet schrijven. Zoals we zullen zien, schreef Josephus zijn *Vita* bijvoorbeeld in hachelijke omstandigheden. De situatie aan het Flavische hof (het hof van zijn beschermheren) dwong hem er feitelijk toe zoveel mogelijk te verhullen dat hij ooit tegen Rome gestreden had.⁴⁵⁹ We zullen nu eerst bekijken wat Josephus over zijn eigen leven vertelt en dat zullen we vervolgens kritisch evalueren vanuit de context waarin hij schreef, om tot slot te achterhalen of Josephus betrouwbaar is in wat hij schrijft over landschap, logistiek en de aan –of afwezigheid van dagdagelijkse benodigdheden.

Josephus werd geboren als Joseef ben Matitjahoe⁴⁶⁰, Josef de zoon van Matthias, in 37 of 38. Hij kwam uit een vooraanstaande Joodse priesterfamilie. Langs moederszijde stamde hij, naar eigen zeggen, zelfs af van de Hasmoneeën.⁴⁶¹ De jonge Josephus zou een zeer slim iemand met een goed geheugen geweest zijn. Op basis van

⁴⁵⁷ Den Hollander (2014), 11-13 en Ools (2011), 77-78.

⁴⁵⁸ Mason (2007), 71 en 74-75 en Rappaport (2007), 68.

⁴⁵⁹ Meijer en Wes (2010), 42-43 en Rappaport (2007), 68.

⁴⁶⁰ Smelik (2011), 100. De schrijfwijze van Josephus' oorspronkelijke naam varieert naar gelang de transcriptie uit het semitische alfabet.

⁴⁶¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 3 en Flavius Josephus, *Vita* 1-5.

dit talent zouden priesters hem reeds op veertienjarige leeftijd geconsulteerd hebben aangaande de Joodse wetten.⁴⁶² Deze bolleboos was ook erg geïnteresseerd in filosofie en onderwierp zich, in zijn eigen woorden, “aan een intensieve opleiding en een harde training” bij de drie filosofische stromingen van zijn tijd: de Essenen, de Sadduceeën en de Farizeeën.⁴⁶³ Dit onderzoek vervulde zijn filosofische noden echter niet en gedurende de volgende drie jaren leefde hij als volgeling van de kluizenaar Bannus in de woestijn. Tot slot besloot hij als negentienjarige te gaan leven volgens de regels van de Farizeeën.⁴⁶⁴

Het volgende feit uit zijn leven waarover Josephus ons inlicht, is een missie naar Rome die hij ondernam op zesentwintigjarige leeftijd. Hij moest in de Urbs Aeterna gaan bemiddelen voor enkele Joodse priesters die door de procurator van Judea naar Nero gestuurd waren om daar te worden berecht. Hij deelt ons mede op weg naar Rome een schipbreuk te hebben geleden en, eenmaal aangekomen in de stad, goede contacten te hebben gehad met Poppaea Sabina.⁴⁶⁵

Enmaal terug uit Rome bevond Josephus zich in een Palestina dat aan de vooravond stond van de Joodse Oorlog. Vanaf dit moment hebben we twee bronnen die ons inlichten over Josephus' leven (*Bellum Iudaicum* en *Vita*), maar die elkaar echter niet altijd bevestigen en op sommige punten zelfs tegenspreken. Volgens *Vita* deed Josephus al het mogelijke om de oorlog te voorkomen en toen dit tevergeefs bleek, werd hij als een soort vredesgezant van de vredespartij naar Galilea gezonden.⁴⁶⁶ In zijn oorlogsverslag echter wordt hij door de rebellen naar Galilea gestuurd als commandant van de troepen aldaar.⁴⁶⁷ Volgens deze versie stelde hij alles in het werk om de Romeinen buiten Galilea te houden; met de Slag om Jotapata als heroïsch, maar tevergeefs, hoogtepunt.⁴⁶⁸ Het relaas in *Vita* wil de impressie wekken

⁴⁶² Flavius Josephus, *Vita* 8-9.

⁴⁶³ Flavius Josephus, *Vita* 10-11.

⁴⁶⁴ Flavius Josephus, *Vita* 11-12. De keuze voor een leven als Farizeeër is opmerkelijk, want Josephus is in zijn boeken alles behalve positief over deze religieuze strekking. Steve Mason wijst erop dat de Farizeeën het publieke leven in Palestina domineerden en dat zelfs hun grootste tegenstanders, de Sadduceeën, deden wat de Farizeeën vroegen wanneer ze een publiek ambt uitoefenden. Waarschijnlijk bekeerde Josephus zich dus niet tot de strekking van de Farizeeën, maar was hij verplicht hun leer te volgen wanneer hij een publieke carrière ambieerde. Mason (1991), 353-354.

⁴⁶⁵ Flavius Josephus, *Vita* 13-16.

⁴⁶⁶ Flavius Josephus, *Vita* 17-19 en 29.

⁴⁶⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 568.

⁴⁶⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 145-339.

dat Josephus alles eerder op zijn beloop liet en slechts deed alsof hij de Romeinen uit Galilea wilde buitenhouden.⁴⁶⁹

Welke politiek hij ook voerde, uiteindelijk viel hij na de Slag om Jotapata in handen van de Romeinen. Indien we Josephus mogen geloven, redde hij zichzelf hier het leven door eerst zijn Joodse medestanders te misleiden⁴⁷⁰ en vervolgens de Romeinse generaal Vespasianus mild te stemmen met de voorspelling dat deze op een dag keizer van het Romeinse Rijk zal worden.⁴⁷¹ Wanneer deze voorspelling in 69 werkelijkheid werd, werd Josephus uit zijn krijgsgevangenschap bevrijd en maakte hij samen met zijn beschermheer Titus (die de nieuwe opperbevelhebber in Judea is) de val van Jeruzalem van dichtbij mee.⁴⁷²

Vervolgens ging hij mee naar Rome en nam als gunsteling van de Flavii de naam Titus Flavius Josephus aan⁴⁷³, wanneer hem het Romeinse burgerrecht verleend werd. In Rome werd hij naar eigen zeggen beschermd door de Flavische dynastie zelf en hij kreeg vele gunsten zoals belastingvrijstelling en landgoederen.⁴⁷⁴ Hier kon hij dus in alle rust aan zijn boeken werken. Algemeen wordt er aangenomen dat de Joodse auteur circa 100 overleed.⁴⁷⁵

Wie deze levensloop aandachtig bekijkt, merkt enkele dubieuze elementen en manifeste onmogelijkheden op. Deze lijken echter verklaarbaar vanuit de context waarin de informatie over Josephus' leven tot stand gekomen is. Een eerste probleem stelt Josephus' zoektocht naar filosofische loutering. Tussen zijn zestiende en negentiende levensjaar zou hij de drie grote filosofische stromingen in de toenmalige Joodse wereld aan een grondig onderzoek onderworpen hebben en daarnaast ongeveer drie jaar doorgebracht hebben in de woestijn. Indien men weet dat men pas na drie jaar proefperiode mocht toetreden tot de Esseense strekking, dan is het des te duidelijker dat wat Josephus hier beweert, onmogelijk waar kan zijn.⁴⁷⁶ Toch schrijft hij dit op en vanuit de context waarin hij dit schreef, kunnen we hiervoor een aannemelijke verklaring produceren. Josephus schreef zijn *Vita* in 93 of 94 als reactie

⁴⁶⁹ Bilde (1988), 44 en Rappaport (2007), 78-79.

⁴⁷⁰ Dit is de fameuze grot-scène, waar Josephus op 'miraculeuze' wijze een zelfmoordpact overleeft. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 355-391.

⁴⁷¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 400-401.

⁴⁷² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 629 en Flavius Josephus, *Vita* 416.

⁴⁷³ Edmondson (2005), 3.

⁴⁷⁴ Flavius Josephus, *Vita* 417-429.

⁴⁷⁵ Meijer en Wes (2010), 10.

⁴⁷⁶ Vandenberghe (2011), 23.

op een aantal aantijgingen die stelden dat wat hij in *Bellum Iudaicum* geschreven had onwaar was.⁴⁷⁷ Door zichzelf voor te stellen als een kenner van de Joodse filosofische strekkingen, kon hij zichzelf voorstellen als een beleerd en betrouwbaar man.

Deze benadering lijkt ook nuttig te zijn om andere aspecten uit Josephus' leven juister te achterhalen. Zo waren het Joodse wonderkind en de schipbreuk twee populaire literaire motieven in de antieke literatuur.⁴⁷⁸ Waarmee ik niet a priori wil zeggen dat deze passages onjuist zijn⁴⁷⁹, maar door te kijken vanuit de context waarin ze geschreven zijn, zijn we wel bedachtzamer dat wat hier staat niet noodzakelijk aangenomen moet worden. Vermelden een wonderkind te zijn, helpt immers opnieuw om beleerd en betrouwbaar over te komen.

Een ander aspect in Josephus' leven dat nogal onduidelijk is, is zijn positie in het begin van de oorlog: was hij onmiddellijk pro-Romeins (zoals de *Vita* laat uitschijnen) of was hij tot de val van Jotapata een aanhanger van de onafhankelijkheid (zoals *Bellum Iudaicum* lijkt uit te wijzen)?⁴⁸⁰ Het is zeker niet de taak van deze paper om deze discussie op te lossen, maar zoals Meijer en Wes aantonen, kan het verhelderend zijn ook de context waarin Josephus schreef mee te nemen in de behandeling van dit probleem. Josephus schreef immers zijn *Vita* onder keizer Domitianus en deze zou nogal wispelturig geweest zijn. Bijgevolg kan Josephus de nood gevoeld hebben zich te verdedigen tegen het feit dat hij vroeger tegen Rome en een Flavische generaal gestreden had.⁴⁸¹ Er zullen in de jaren 90 trouwens ook heel wat minder mensen meer geleefd hebben die zijn versie konden tegenspreken dan toen hij de *Bellum Iudaicum* schreef. Bovendien blijkt uit Josephus' reactie op de aantijgingen van onjuist relaas dat de Joodse generaal er door zijn critici van werd beschuldigd een prominente rol gespeeld te hebben in de rebellie tegen het Romeinse

⁴⁷⁷ Flavius Josephus, *Vita* 65.

⁴⁷⁸ Bilde (1988), 30-31; Jonquière (2009), 21 en Meijer en Wes (2010), 11.

⁴⁷⁹ Het is zeker niet onmogelijk dat Josephus een wonderkind was of dat hij een schipbreuk overleefde. Al zouden Meijer en Wes wel eens gelijk kunnen hebben wanneer ze stellen dat Josephus uitgebreider zou ingaan op de schipbreuk wanneer hij die echt zou hebben meegemaakt. Meijer en Wes (2010), 598. Anderzijds wil Josephus in zijn *Vita* vooral zijn positie in Galilea verantwoorden en daarvoor is het niet van belang in te gaan op de schipbreuk.

⁴⁸⁰ Dit debat is zeker nog niet beslecht. Aan de ene kant vindt men historici als Bilde en Rappaport die Josephus zien als pro-Romeins van bij de start. Zij hechten meer waarde aan *Vita* en stellen dat *Bellum Iudaicum* eigenlijk geen tegenstelling vormt met *Vita*: Bilde (1988), 44 en Rappaport (2007), 68-81. Aan de andere zijde van het spectrum vindt men onderzoekers als Meijer en Wes, die wijzen op het apologetisch karakter van *Vita* en op de context waarin Josephus dit werk schreef. Volgens hen was Josephus initieel voorstander van Joods zelfbestuur en is de informatie in *Bellum Iudaicum* accurater: Meijer en Wes (2010), 42-43.

⁴⁸¹ Meijer en Wes (2010), 42-43.

gezag.⁴⁸² Bijgevolg lijkt Josephus, hoewel niets zegt dat deze beschuldigingen juist waren, in mijn optiek dichter bij het effectief gebeurde aan te sluiten met zijn verhaal in *Bellum Iudaicum* dan met het relaas in zijn *Vita*.

Ik hoop met deze kritische behandeling van Josephus afdoende duidelijk gemaakt te hebben dat het nuttig en leerrijk kan zijn om zijn werken te benaderen in hun context. Dan kunnen we nu de context schetsen waarin Josephus zijn *Bellum Iudaicum* schreef, om daarna vanuit deze context te analyseren hoe betrouwbaar Josephus' informatie voor ons onderzoek is.

Zoals eerder terloops al werd vermeld, schreef Josephus zijn werken in Rome. De precieze datum wanneer hij dat deed is minder zeker, daar hij zijn boeken niet dateerde. Overigens dient opgemerkt te worden dat de Griekse versie die wij nog steeds ter beschikking hebben niet de eerste versie van Josephus' oorlogsverslag was. De auteur vermeldt zelf in zijn proloog dat hij eerder een Aramese versie schreef.⁴⁸³ De Griekse versie is waarschijnlijk geen vertaling van de eerdere versie, maar een losse bewerking.⁴⁸⁴ Voor de Griekse versie kreeg Josephus trouwens de hulp van assistenten, daar zijn Grieks niet optimaal was.⁴⁸⁵

Wanneer hij dit werk nu precies af had is een punt van discussie. Vroeger werd aangenomen dat Josephus het volledige werk voltooide tussen 75 en 79.⁴⁸⁶ Cohen, echter, opteert ervoor dat laatste jaartal te veranderen in 81, althans wat betreft de eerste zes boeken. Boek VII zou volgens hem onder Domitianus voltooid zijn.⁴⁸⁷

Voor welk publiek en waarom Josephus *Bellum Iudaicum* schreef is de volgende vraag die ons bezighoudt. Aan het begin van het hoofdstuk werd gezegd dat

⁴⁸² Flavius Josephus, *Vita* 65.

⁴⁸³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 3. Deze is helaas verloren geraakt.

⁴⁸⁴ Grant (1970), 253 en Thackeray (1967), IX-X.

⁴⁸⁵ Flavius Josephus, *Contra Apionem* 1.9 en Rajak (2002), 233-236.

⁴⁸⁶ Cohen (1979), 84. 75 is het laatste dateerbare feit in *Bellum Iudaicum*, namelijk de bouw van de Vredestempel in Rome door Vespasianus. 79 is het jaar waarin Vespasianus stierf en aangezien Josephus vermeldt dat Vespasianus zijn boeken gelezen heeft (*Vita* 65), ging men er vroeger vanuit dat het hele werk voltooid moest zijn voor dit overlijden.

⁴⁸⁷ Cohen (1979), 84-90. Cohen beargumenteert dat Vespasianus niet noodzakelijk alle boeken moet gezien hebben, wanneer Josephus vermeldt boeken voorgelegd te hebben aan de keizer. Hij wijst er ook op dat Titus de enige is die vernoemd wordt in de inleiding en dat kennelijk enkel Titus zijn handtekening op de manuscripten geplaatst heeft als teken van zegening. Daarnaast is er ook het donkere beeld van Aulus Caecina Alienus, een trouwe medewerker van Vespasianus, die onder Titus uit de gratie gevallen is. Dit alles samen resulteert volgens Cohen in 81 als terminus ante quem voor het voltooien van *Bellum Iudaicum*.

Cohen wijst ook op het positieve beeld van Domitianus in boek VII, wat hem doet vermoeden dat dit boek een latere toevoeging is. Een vermoeden dat versterkt wordt door statistisch onderzoek naar de stijl van Josephus in zijn werken Feldman (1999), 904.

een auteur die zijn lezer wil informeren, zijn tekst zal aanpassen aan dat lezerspubliek. Wat we lezen is dus niet alleen het gevolg van wat de auteur wil vertellen, maar ook wat hij verwacht dat de lezer zal willen weten én moet weten.⁴⁸⁸ Omdat een auteur niet alles kan vertellen wat hij weet over een complexe en lange gebeurtenis als de Joodse Oorlog, moet hij selecteren.⁴⁸⁹ Het aspect ‘wat wil de beoogde lezer weten’ of ook ‘wat moet de beoogde lezer weten’ is een cruciaal element in dit selectieproces. Om dus te weten waarom bepaalde zaken niet in het verhaal voorkomen, is het van belang de motieven en het beoogde lezerspubliek⁴⁹⁰ van Josephus bij het schrijven van zijn oorlogsverslag te kennen.

Wanneer we gaan kijken naar wat Josephus zelf zegt over zijn motieven en beoogde lezerspubliek, dan lezen we dat hij de Grieken en Romeinen een accurate voorstelling van de Joodse Oorlog wil geven. En dit ter vervanging van de vele werken van Griekstalige auteurs die volgens Josephus niet voldeden aan de regels van de historische kritiek.⁴⁹¹ Als we echter nagaan welke motieven naar voren komen uit de tekst zelf, dan krijgen we toch een iets ander beeld. Enerzijds wil Josephus duidelijk maken dat slechts een deel van de Joden verantwoordelijk was voor de opstand tegen de Romeinen. De rest van de Joden (en ook hijzelf) wil hij aan de Romeinen voorstellen als trouwe onderdanen van Rome, die door de schuld van de *lestai* betrokken werden in de troebelen.⁴⁹² Anderzijds lijkt hij zich ook te richten tot de Joden. De boodschap die uit zijn werk naar voren komt is namelijk: kom niet in opstand tegen de Romeinen, want dit is zinloos. Zij hebben namelijk God achter zich.⁴⁹³ Op basis van zijn motieven, gezien het eloquente Grieks in zijn boeken⁴⁹⁴ en de aard van het verspreiden van boekrollen in de Oudheid⁴⁹⁵, lijkt Josephus zich te hebben gericht op de Griekse en Romeinse elite in Rome en de Joden die aldaar in de diaspora leefden.⁴⁹⁶

Bellum Iudaicum is mijns inziens ook niet initieel bedoeld als propaganda voor de Flavii. Zoals gezegd, lijkt volgens mij de primaire boodschap van Josephus te

⁴⁸⁸ Mason (2007), 74-75 en 95-96.

⁴⁸⁹ Jonquière (2009), 91-92.

⁴⁹⁰ Het maakt niet echt uit of de auteur dit publiek ook effectief weet te bereiken. Hij schrijft met een bepaald publiek in zijn achterhoofd en het is met hun verwachtingen dat hij rekening houdt.

⁴⁹¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 1-4 en 6.

⁴⁹² Voorbeelden: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 86, 5. 53 en 355.

⁴⁹³ Feldman (1999), 904 en Vandenberghe (2009), 38. Voorbeelden: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 108 en 354, 5. 410 en 6. 411.

⁴⁹⁴ Mason (2007), 75-76.

⁴⁹⁵ Mason (2007), 78.

⁴⁹⁶ Dit is ook de visie van Mason (2007).

zijn dat men niet in opstand moet komen tegen Rome. Dit niet omdat Rome en de Flavii zo machtig zijn op zichzelf, maar omdat God aan hun kant staat. De Flavii worden wel opgehemeld, maar deze tendens domineert het verhaal niet. De ophemeling van Vespasianus en zijn zonen is ook niet voldoende om te spreken van propaganda.⁴⁹⁷ Josephus had veel te danken aan de keizerlijke dynastie en dus is het normaal dat hij hen positief belichtte. Zij kregen zijn werk trouwens ook te lezen en dus moest hij wel positief zijn over hen. Maar dit betekent nog niet dat zij hem de opdracht gaven een oorlogsverslag te schrijven. En overigens, zij waren niet de enigen bij wie Josephus goedkeuring voor zijn werk ging halen.⁴⁹⁸

We hebben nu bekeken wie *Bellum Iudaicum* heeft geschreven, waar, wanneer, voor wie en waarom. In overeenstemming met de doelstelling die we aan het begin van dit onderdeel formuleerden, moeten we enkel nog bekijken of Josephus de kennis had om over de Joodse Oorlog te schrijven, alvorens zijn betrouwbaarheid voor ons onderzoek uitgemaakt kan worden.

Om Josephus kennis om te rapporteren over de oorlog vast te stellen, moeten we eerst bekijken of hij ooggetuige was of vertrouwde op bronnen. Wanneer bronnen gebruikt werden, moeten we bekijken of deze handelden met kennis van zake.⁴⁹⁹ Josephus was ooggetuige voor wat gebeurde in Jeruzalem bij het uitbreken van de oorlog, voor de gebeurtenissen in Galilea tot de val van Jopatapa en voor wat gebeurde tijdens de belegering van Jeruzalem, zij het vanuit een toeschouwerspositie.⁵⁰⁰ Vanuit zijn positie als krijgsgevangene had hij een bevoorrechte ooggetuigenpositie bij de veldslagen tussen de val van Jopatapa en het beleg van Jeruzalem.⁵⁰¹ Ook aangaande het landschap en de infrastructuur in het grootste deel van Palestina was hij ooggetuige. De vraag is dan nog of hij capabel was om te begrijpen wat er gebeurde?

⁴⁹⁷ Vandenberghe (2009), 38 neemt te gemakkelijk aan dat het ophemelen van de Flavii een argument is om *Bellum Iudaicum* te klasseren als propaganda.

⁴⁹⁸ Den Hollander (2014), 108. Zo kreeg bijvoorbeeld ook koning Agrippa II kopieën van Josephus' werk toegestuurd. Flavius Josephus, *Vita* 365-366.

⁴⁹⁹ Boone (2011), 121-125.

⁵⁰⁰ Voor wat zich in Jeruzalem zelf afspeelde was hij geen ooggetuige, voor de veldslagen buiten de stad wel.

⁵⁰¹ Shahar (2004), 194-202. Shahar toont aan de hand van Josephus' beschrijvingen van de oorlogsscènes overtuigend aan dat Josephus als krijgsgevangene aanwezig was op deze sites en dus ooggetuige was van de veldslagen.

Als lid van de elite zal hij de politieke en sociale aspecten van de oorlog wel begrepen hebben, maar wat ons aanbelangt, is of hij ook de militaire aspecten van de oorlog afdoende kon registreren en beschrijven. Hoewel hij zelf beweert, in *Bellum Iudaicum*, een generaal te zijn geweest, heeft Uriel Rappaport een punt wanneer hij zich vragen stelt bij de militaire ervaring van Josephus. Welke ervaring had een amper dertig jaar oude Jood uit een priesterfamilie op militair vlak?⁵⁰² Deze vraag lijkt echter geen fundamentele problemen te stellen. Onze interesse gaat uit naar de troepen die de Romeinen inzetten en hun logistieke planning; zaken waarover Josephus zijn kennis haalde uit bronnen.⁵⁰³ Hij kon immers onmogelijk op het moment zelf weten welke logistieke tactiek Vespasianus voerde bij bijvoorbeeld de inname van Gamala; want het zou wel heel vreemd zijn geweest mocht een krijgsgevangen generaal van het andere kamp aanwezig zijn geweest bij de strategische besprekingen van de Romeinse militaire leiding.

Deze bronnen vormen echter een probleem: Josephus zelf vermeldt geen bronnen in *Bellum Iudaicum* en ook in latere werken zegt hij weinig over zijn bronnen.⁵⁰⁴ De enige bronnen die hij vermeldt zijn de *Commentarii* van Vespasianus en Titus⁵⁰⁵ en we kunnen er vanuit gaan dat hij nog andere veldverslagen van Romeinse soldaten gezien heeft.⁵⁰⁶ Deze mensen waren uiteraard goed geïnformeerd wanneer ze spraken over de troepenverplaatsingen en de logistiek. We kunnen dus stellen dat Josephus de elementen in handen had om betrouwbaar te schrijven over de aspecten van de oorlog die ons aanbelangen. Of hij ook werkelijk betrouwbaar geschreven heeft over deze elementen zullen we nu onderzoeken.

4.3. De aard en geloofwaardigheid van Josephus' informatie voor het onderzoek naar de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog

We komen nu bij de kern van onze kritische analyse van Flavius Josephus' informatie voor het onderzoek naar de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog: hoe betrouwbaar is de gegeven informatie? Om dat te weten te

⁵⁰² Rappaport (2007), 72-74.

⁵⁰³ Vandenberghe (2009), 24-25.

⁵⁰⁴ Thackeray (1967), XIX.

⁵⁰⁵ Dit waren verslagen van de commandanten van het Romeinse leger, die op het slagveld zelf opgesteld werden; te vergelijken met Caesars *Commentarii de bello Gallico*. Thackeray (1967), XXI.

⁵⁰⁶ Bilde (1988), 78; Feldman (1999), 904 en Thackeray (1967), XIX-XXII. Voor het stuk over de voorgeschiedenis van de Joodse Oorlog, deed Josephus waarschijnlijk beroep op een kroniek van Nicolas van Damascus: Thackeray (1967), XXII-XXIII.

komen, moeten we bekijken waarom Josephus deze elementen vermeldt. Zijn boeken zijn immers niet geschreven met als doel dat wij op basis van deze geschriften het landschap en de logistieke context waarin de Joodse Oorlog plaatsvond zouden kunnen reconstrueren en dan de invloed zouden kunnen bekijken op de oorlogsvoering. Josephus is, zoals Steve Mason terecht opmerkt⁵⁰⁷, geen onderzoeksassistent die ons de data aanreikt die wij nodig hebben. Hij schreef zijn werken vanuit eigen doelstellingen en selecteerde op basis daarvan de elementen die hij wilde vermelden.⁵⁰⁸ De informatie die wij willen halen uit *Bellum Iudaicum* is dus geschreven in het kader van wat Josephus wilde meedelen. We weten uit zijn inleiding dat het er hem in de eerste plaats om te doen was een historisch correct verslag van de Joodse Oorlog te leveren aan Griekstalige (elitaire) lezers.⁵⁰⁹

Bellum Iudaicum is dus initieel een oorlogsverslag dat het verloop van de oorlog wil schetsen door een opeenvolging van militaire gebeurtenissen te bespreken. Andere gegevens worden ook vermeld, wanneer ze iets toevoegen voor de lezers hun begrip van de oorlogsvoering.⁵¹⁰ Het is in deze context dat we de informatie over landschap en logistiek moeten zien: als informatie die aan bod komt wanneer dit past in het grotere verhaal van de oorlog. Dit blijkt ook uit Josephus' proloog:

“Daarna is aan de orde hoe zij de steden in de buurt versterkten en hoe Nero uit angst voor de ineenstorting van zijn macht als gevolg van de nederlagen van Cestius het commando in de oorlog in handen legde van Vespasianus. Vervolgens hoe deze samen met zijn oudste zoon Judea binnenviel en met wat voor troepenmacht – legioenen en hulptroepen – hij doordrong tot in geheel Galilea; welke steden hij daar met geweld overmeesterde en welke hij door onderhandelingen aan zijn zijde bracht. In dat verband zal ik ook aandacht schenken aan de militaire discipline van de Romeinen te velde en aan de manier waarop zij hun legereenheden trainen, alsmede aan de afstanden en de geografische gesteldheid van de beide Galilea's en aan de grenzen van Judea en zijn landschappelijke geardeheid met haar meren en bronnen. Ik zal aan de hand van mijn waarnemingen en ervaringen een nauwkeurige beschrijving geven van de ellende die de krijgsgevangenen in elke afzonderlijke stad is overkomen. Ik zal ook niets achterwege laten van

⁵⁰⁷ Mason (2011), 167-171.

⁵⁰⁸ Jonquière (2009), 191-192.

⁵⁰⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 3 en 6. We bespraken eerder al dat de man echter ook andere bijbedoelingen had.

⁵¹⁰ Naast deze doelstelling wilde Josephus, zoals gezegd, ook zichzelf en de Joden pardonneren voor hun rol in de opstand (de welke hij ook minimaliseerde) en duidelijk maken aan de Joden dat opstand en verzet tegen Rome zinloos waren. De informatie die hij in dit kader geeft hangt natuurlijk niet noodzakelijk af van de vooropgestelde doelstelling, maar zorgt op haar beurt voor selectie van de te vermelden gegevens.

hetgeen mijzelf is overkomen, want ik ben me er wel van bewust dat ik dat voor mijn lezers toch niet kan verzwijgen.”⁵¹¹

Josephus spreekt bijgevolg dus enkel over de landbouw, de aanwezigheid van gewassen, de verplaatsing van troepen en dergelijke wanneer dit past in zijn uiteenzetting over het verloop van de oorlog. Dit is inderdaad zo, maar we moeten dit breed zien. Josephus geeft vaak weinig ter zake doende details, die niets toevoegen aan hoe de veldslagen verliepen, maar ons op deze manier informeren over zaken die anders verborgen zouden blijven. Mogelijk geeft Josephus deze details om geloofwaardiger over te komen.⁵¹² Dit is heel aannemelijk. De Joodse auteur wil immers beter doen dan zijn voorgangers en een betrouwbaar relaas over de Joodse Oorlog geven. Verschillende andere antieke auteurs zouden deze techniek ook hebben toegepast.⁵¹³

In dit verband moeten we ons de vraag stellen of Josephus slaagt in zijn opzet om zelf wel ‘objectief’ en ‘niet-tendentieus’ verslag uit te brengen van de gebeurtenissen in het kader van de Joodse opstand. Het antwoord hierop is neen. Josephus is zelf veelvuldig beschuldigd van vooringenomenheid en tendentieuze schrijven⁵¹⁴, zelfs nog tijdens zijn eigen leven.⁵¹⁵ En dit niet onterecht: vanuit zijn wil om het Joodse volk en de Joodse elite te zuiveren van schuld aan de oorlog heeft hij bepaalde opstandelingen zeer negatief voorgesteld⁵¹⁶; om medelijden met de Joden op te roepen heeft hij ongeloofwaardige taferelen geschilderd⁵¹⁷; om de Flavii op te hemelen heeft hij een te positief beeld van Titus opgehangen⁵¹⁸ en zo kunnen we nog wel even doorgaan.

We kunnen ons echter beter de vraag stellen of deze tendensen geleid hebben tot de vervorming van de informatie die voor ons van belang is. Het is immers niet omdat Josephus de waarheid vervormde of verhulde over bepaalde zaken, dat hij dit systematisch deed. Meer nog, dit is onmogelijk: wil Josephus zijn boodschap

⁵¹¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 1. 21-22.

⁵¹² Vandenberghe noemt dit geloofwaardigheid door detaillisme. Vandenberghe (2009), 33-34.

⁵¹³ Vandenberghe (2011), 33. Een voorbeeld van deze details is Josephus uitgebreide beschrijving van het landschap in Palestina. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3.35-58

⁵¹⁴ Feldman (1999), 904.

⁵¹⁵ Denken we maar aan Justus van Tiberias, die Josephus met zijn kritiek dwong *Vita* te schrijven om zich te verdedigen tegen deze aantijgingen.

⁵¹⁶ Voorbeelden: Simon bar Giora en Johannes van Gischala worden als bijna-duivels voorgesteld.

⁵¹⁷ Een voorbeeld hiervan is de scène waarbij een moeder haar eigen kind opeet: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 6. 201-213.

⁵¹⁸ Grant (1970), 255-256. Voorbeelden: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 54-65, 450 en 7. 113.

geloofwaardig laten overkomen, dan moet zijn informatie gegeven worden in een betrouwbaar kader.⁵¹⁹

Aangezien Josephus, blijkens zijn inleiding en de boodschappen die hij wil brengen, *Bellum Iudaicum* wil presenteren als een accurate weergave van de oorlog, kunnen we aannemen dat Josephus betrouwbaar is voor die elementen die niet onderhevig zijn aan de tendensen in zijn werk. Dit is de visie die de meeste onderzoekers van *Bellum Iudaicum* naar voor brengen.⁵²⁰

Dus moeten we ons nu afvragen: welke redenen heeft Josephus om de informatie over landschap en logistiek te verdraaien of te verhullen? In de meeste gevallen lijkt hij geen redenen te hebben om dit te doen. Welke gewassen ergens groeiden, wanneer een veldslag plaats vond of van waar de Romeinen hun voedsel haalden, heeft geen aanwijsbaar verband met het ophemelen van Titus, het minimaliseren van de rol van het volk in de oorlog of de onmogelijkheid van de Joden om de oorlog te winnen. Mij lijkt het dat enkel het voldoende aanwezig zijn van eten en drinken bij de Romeinen vervormd of verhuld kan zijn om te voldoen aan wat Josephus wilde zeggen. Price wijst er immers op dat Cassius Dio watertekort meldt bij de Romeinen tijdens de belegering van Jeruzalem, terwijl Josephus enkel spreekt over watertekort bij de Joden.⁵²¹ Zonder het relaas van Cassius Dio boven dat van Josephus te willen verkiezen, moet opgemerkt worden dat er een zeker hongermotief te vinden is in *Bellum Iudaicum*. Josephus benadrukt dikwijls dat de Joden zonder voedsel zitten en de Romeinen er voldoende hebben.⁵²² Bovendien schrijft hij dit soms toe aan de hulp van God aan de Romeinen of aan de slechtheid van de rebellen. We moeten dus opletten wanneer we geen vermelding vinden van honger (en vooral dorst) bij de Romeinen tijdens de campagnes en meer specifiek tijdens de belegeringen van steden: Josephus kan dit element verhuld hebben om zijn lezers te tonen dat God en de natuur achter de Romeinen stonden. Zelfs op momenten dat hun tegenstanders af te rekenen hebben met grote hongersnood, hebben de

⁵¹⁹ Price (1992), 181-182.

⁵²⁰ O.a. Bilde (1988), 199-200; Grant (1970), 258-259 en Vandenberghe (2011), 50-52.

⁵²¹ Price (1992), 194.

⁵²² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 520 als voorbeeld van een passage waarin vermeld wordt dat de Romeinen voldoende voedsel hebben en de Joden af te rekenen hebben met voedseltekort. Andere voorbeelden van voedseltekort bij de Joden: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 348, 374, 424-437 en 512-518.

onoverwinnelijke Romeinen voldoende doordat zij God (voor de Romeinen Fortuna) aan hun zijde hebben.

Verder zouden enkel aantallen en andere getallen een probleem kunnen vormen: zowel omdat ze op het moment zelf niet altijd gemakkelijk in te schatten zijn als omdat ze bij de overlevering veranderd kunnen zijn (bewust of onbewust).⁵²³ En vooral ook omdat Josephus de impact van de Joodse Oorlog en de rampspoed die in opstand komen tegen de Romeinen met zich meebracht wil benadrukken en bijgevolg overdreven hoge slachtoffercijfers geeft.⁵²⁴ Voor de rest zijn er geen landschappelijke en logistieke elementen waarvoor Josephus reden kan hebben om ze aan te passen. Deze elementen vallen buiten de tendensen en buiten de rode lijn van het verhaal, dus had Josephus er geen belang bij hen te verdraaien of te verzwijgen en had hij er voor zijn geloofwaardigheid dan weer alle belang bij om hierover de waarheid te spreken. Eerder onderzoek naar wat Josephus schreef over de Romeinen heeft overigens ook aangetoond dat hij voor deze informatie strikt zijn bronnen heeft gevolgd.⁵²⁵ En deze officiële veldverslagen hadden geen reden om de waarheid geweld aan te doen.

4.4. Deelconclusie

We kunnen dus stellen dat Josephus betrouwbaar is wanneer hij niet schrijft over zijn eigen positie en die van de Joodse fracties in de oorlog of over de onoverwinnelijkheid van de Romeinen en de grootsheid van de Flavii. Het merendeel van de informatie die wij zullen gebruiken is dus waarschijnlijk zonder verdraaiing of verhulling overgeleverd, zij het vanuit de context waarin het opgenomen is in *Bellum Iudaicum*: ondersteunend materiaal om het verloop van de oorlog beter te begrijpen of om de betrouwbaarheid van Josephus' verslag te bevestigen. Het materiaal is dus niet overgeleverd om de invloed van landschap en logistiek op de Joodse Oorlog te onderzoeken en dit moeten we in ons achterhoofd houden. Enkel voor wat betreft het lijden van honger en dorst bij zowel de Romeinen als de Joden moeten we meer dan een gewone kritische houding aannemen ten overstaan van de informatie in *Bellum Iudaicum*. Deze elementen konden immers respectievelijk problematisch zijn voor het

⁵²³ Price (1992), 205

⁵²⁴ Alon (1984), 56-57.

⁵²⁵ Price (1992), 191.

idee dat de Romeinen onoverwinnelijk waren of een middel om het lijden van de Joden te benadrukken.

5. Bronnenanalyse: de invloed van landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog

5.1. Inleiding

“Vespasianus had allang medelijden met hen en dus ging hij op weg, naar het leek om Jeruzalem te belegeren, maar in werkelijkheid om de belegerde stad te ontzetten. Maar hij moest eerst alle nog overgebleven plaatsen onderwerpen, zodat niets van buitenaf het beleg kon bemoeilijken. (...)”⁵²⁶

We komen nu tot de kern van ons onderzoek: de eigenlijke analyse van de bronnen om te achterhalen welke invloed landschap en logistiek hadden op het verloop van de Joodse Oorlog. Om dit te onderzoeken zullen de opeenvolgende campagnes na elkaar worden besproken. Telkens zal eerst een overzicht gegeven worden van wat er tijdens een campagne is gebeurd (voor zover we hiervan op de hoogte zijn), vervolgens zal ingegaan worden op hoe dit verloop mee gevormd is door het landschap waarin de campagne plaatsvond en het logistieke systeem dat hiervoor werd gebruikt.

Zoals uiteengezet in hoofdstuk 1, onderzoeken we de invloed van landschap en logistiek op het verloop van het krijgsgeschiedenis aan de hand van drie elementen die een rol speelden in de strategische keuzes die een generaal nam met betrekking tot de bevoorrading van het leger. Deze drie elementen, die we ontleen aan Paul Erdkamps *Hunger and the sword*, zijn de locatie waar een campagne kon doorgaan, de seizoengebondenheid van een campagneperiode en de druk die men kon uitoefenen op de tegenstander.⁵²⁷ We bespraken deze elementen al eerder en dus volstaat het hier om hen in herinnering te brengen en te verwijzen naar de bespreking ervan eerder in deze Masterproef.⁵²⁸ De ruimte in dit hoofdstuk zullen we gebruiken om te kijken hoe deze elementen concreet een rol speelden in de vormgeving van het verloop van de Joodse Oorlog.

We moeten hier voor de volledigheid ook opmerken dat de krijgsvormingen tijdens de Joodse Oorlog vanzelfsprekend ook impact hadden op het landschap en het leven in Palestina na de herovering van dit gebied door de Romeinen. Deze gevolgen

⁵²⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 413.

⁵²⁷ Erdkamp (1998), 141-155.

⁵²⁸ Deze elementen zijn uitgebreid uiteengezet in deel 1.3. *Methodologie, bronnen en structuur van de Masterproef*.

zijn onlosmakelijk verbonden met wat er gebeurd is tijdens de Joodse Oorlog, maar de analyse van deze impact valt buiten het kader van dit onderzoek. Het is echter een interessante piste waarin nog veel werk gedaan kan worden en die interessante nieuwe inzichten kan opleveren. Wij houden ons echter in dit hoofdstuk, zoals gezegd, enkel bezig met wat er op militair vlak gebeurde tussen 66 en 74.

5.2. (66) De nederlaag van Cestius Gallus

Nadat de offergave voor de Romeinse keizer was stilgelegd, escaleerde de gespannen sfeer in Palestina tot een soort burgeroorlog.⁵²⁹ In vele steden in dit gebied, maar ook in Syria en Alexandrië, kwamen de Joden en niet-Joden lijnrecht tegenover elkaar te staan. De eerstgenoemden vielen Hellenistische steden aan, terwijl de niet-Joden op vele plaatsen hun Joodse medeburgers uitmoordden. Joodse opstandelingen namen ook burchten als Masada en Antonia, in Jeruzalem, in en slachtten de Romeinse garnizoenen die hier gelegerd waren veelal af.⁵³⁰ De gouverneur van Syrië, Cestius Gallus werd hiervan op de hoogte gebracht en besloot actie te ondernemen. In Antiochië verzamelde hij volgende troepeneenheid:

“(...) het twaalfde legioen op volle sterkte, tweeduizend elitesoldaten uit de overige legioenen en bovendien nog zes cohorten van zwaargewapende soldaten en vier ruiterafdelingen; ook had hij de beschikking over de hulptroepen die door de koningen waren gezonden: tweeduizend ruiters en drieduizend man infanterie van Antiochus, allen bewapend met pijl en boog, en eenzelfde aantal soldaten en bijna tweeduizend ruiters van Agrippa: Soaemus volgde persoonlijk met vierduizend man, van wie een derde deel ruiters was en de rest boogschutters. (...)”⁵³¹

Hiermee trok hij Ptolemais binnen, alwaar een niet-gespecificeerde militie van strijders uit de buurt zich bij het leger voegde.⁵³² In de onmiddellijke omgeving van

⁵²⁹ We sluiten hier aan bij het verhaal in het begin van hoofdstuk 1.

⁵³⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 408-498.

⁵³¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 500-501.

⁵³² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 499-502. Een deel van de ongeïdentificeerde strijders kwam waarschijnlijk uit Berytus, zoals blijkt uit Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 506. Cf. Roth (1991). Traditioneel wordt aangenomen dat het leger uit Antiochië over land naar Ptolemais is gekomen, maar

Ptolemais viel het leger Chabulon aan en legde het, samen met de omliggende dorpen, in de as. Daarna trok hij verder naar Caesarea Maritima, van waaruit men een gelijkaardige actie uitvoerde tegen Narbatene en omgeving. Ook hier werd het land geplunderd en de huizen afgebrand en doordat hier in tegenstelling tot in Chabulon ook Joodse inwoners aanwezig waren, moesten ook deze eraan geloven.⁵³³ Eerder had Cestius al een deel van het leger vooruitgestuurd naar Joppa. Van over land en zee werd de stad ingenomen.⁵³⁴ Caesennius Gallus, commandant van het twaalfde legioen werd vervolgens naar Galilea gezonden met een troepenmacht van “noodzakelijk geachte” grootte. Veel werk had hij er echter niet, want naar het voorbeeld van de belangrijkste stad Sepphoris bevestigden alle steden in Galilea hun trouw aan Rome. De rebellen die hier niet mee konden leven, verzamelden zich echter op de berg Asamon en werden pas verslagen nadat ze ongeveer 200 soldaten van de Romeinse zijde de dood hadden ingejaagd.⁵³⁵

Cestius besloot nu koers te zetten naar Jeruzalem.⁵³⁶ Onderweg hier naartoe werden nog enkele steden en Joodse forten geplunderd en vernietigd. De Joden in Jeruzalem werden hierdoor gealarmeerd en vielen het naderende leger aan, dat volgens Josephus 525 manschappen en vele lastdieren verloor. Toch bereikten de Romeinen Beth-Horon, in de buurt van Jeruzalem, maar hier werden ze omsingeld door Joodse strijders die de toegangswegen controleerden.⁵³⁷ Vervolgens werd, indien we Josephus mogen geloven, een vredesponging ondernomen vanuit Romeinse hoek, maar hier werd niet op ingegaan. Cestius verplaatste dan zijn kamp dichterbij Jeruzalem toe, naar de berg Scopus, en wachtte daar drie dagen, tijdens dewelke hij een groot deel van zijn troepen liet foerageren in de dorpen in de omgeving. Op de 30^{ste} van de maand Hyperberetaeus trok hij echter met zijn leger naar Jeruzalem en belegerde de stad gedurende zes dagen.⁵³⁸ Vervolgens beval Cestius, schijnbaar vanuit het niets, de aftocht te blazen. Josephus claimt immers, al dan niet terecht, dat

Goldsworthy (1996), 86 wijst erop dat Cestius Gallus en (een deel van) zijn troepen ook van over zee Palestina kunnen zijn binnenkomen. Op basis van Josephus' tekst is deze mogelijkheid niet uit te sluiten.

⁵³³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 503-509.

⁵³⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 507-508. Op één of andere manier zijn de Romeinen de stad echter opnieuw kwijtgeraakt, want Vespasianus moet hier een jaar later opnieuw orde op zaken stellen. Cf. *Infra*.

⁵³⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 510-512.

⁵³⁶ Volgens de chronologie van Gichon was dit 32 dagen na het vertrek uit Antiochië. Gichon (1981), 49.

⁵³⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 513-522.

⁵³⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 523-537.

Jeruzalem elk moment kon vallen. Van overal werd het leger, tijdens z'n aftocht, aangevallen door Joodse strijders, die in de smalle Beth-Horonpas in het voordeel waren op de trage legercolonne. Uiteindelijk haalden ze, na veel verliezen te hebben geleden, het kamp in Gabao, waar ze op weg naar Jeruzalem ook al waren geweest. Na twee dagen niets te hebben ondernomen, besloot Cestius dat het leger verder moest gaan richting Caesarea Maritima. Uit snelheidsoverwegingen werd enkel het hoogst noodzakelijke meegenomen. De lastdieren die overbodig waren geworden, werden gedood. Daarop vertrok het leger, maar de Joden bleven hen dicht op de hielen zitten. Cestius bedacht nu een list en hij liet 400 soldaten achter in het legerkamp van Beth-Horon, om te simuleren dat het hele leger daar nog aanwezig was. Toen de Joden dit beseften, werden de 400 achtergeblevenen allemaal afgeslacht, maar was de Romeinse hoofdmacht al ver genoeg gevorderd om veilig Caesarea te bereiken. Ze hadden evenwel een 5780-tal soldaten en heel wat belegeringsmateriaal en lastdieren verloren.⁵³⁹ Oorlog tussen Rome en de Joden was nu onafwendbaar.

Het eerste wat we moeten bekijken is hoeveel leden de legercolonne van Cestius Gallus ongeveer telde. Daarvoor moeten we aantallen verbinden aan de militaire termen die Josephus gebruikte in de opsomming die we zonet tegenkwamen. Het probleem is echter dat we, vreemd genoeg, geen enkele bron hebben die toelaat om met zekerheid de omvang van de gevechtseenheden te kennen voor het vroege Principaat, laat staan dat we weten hoeveel non-combattanten en lastdieren aan de legers in Palestina tijdens de Joodse Oorlog waren verbonden.⁵⁴⁰ De volgende cijfers zijn dus gebaseerd op schattingen. Dit is echter geen probleem: het is belangrijker voor deze studie om voor de hoeveelheid mensen en dieren in de legercolonne een ietwat losse orde-grootte te bepalen, dan om het exact aantal leden te kennen. We zullen hiervoor de aantallen gebruiken die Jonathan Roth heeft berekend voor de verschillende campagnes van de Joodse Oorlog. Voor de campagne van 66 telt hij 29.450 of 36.430 strijdkrachten, 7310 of 9150 non-combattanten, 7830 of 9950 paarden en 12.170 of 13.860 lastdieren.⁵⁴¹ Dat steeds twee cijfers worden gegeven,

⁵³⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 540-555.

⁵⁴⁰ Keppie (1984), 173.

⁵⁴¹ Roth (1991).

heeft te maken met het feit dat het niet zeker is of het leger van Cestius Gallus *alae* en *cohortes quingenariae* of *milliariae* bevatte.⁵⁴²

Een tweede probleem dat we tegenkomen, en dat voor alle campagnes van belang is, is de datering die Josephus in *Bellum Iudaicum* gebruikt. Allereerst dient opgemerkt, dat Josephus' data, los van de kalender die hij gebruikt, zeer aannemelijk zijn en doorgaans geen contradicties opleveren. Ze worden dan ook algemeen als betrouwbaar beschouwd.⁵⁴³ Meer discussie is er over het kalendersysteem waarnaar Josephus verwees. Hij gebruikte de Macedonische maandnamen om zijn datums uit te schrijven, maar het is lang niet zeker of hij ook daadwerkelijk naar dit kalendersysteem verwees.⁵⁴⁴ Dit vormt een probleem voor ons onderzoek, want afhankelijk van de tijd van het jaar was het wel of niet mogelijk om op bepaalde plaatsen oorlog te voeren. Wat zeker is, is dat Joodse religieuze feestdagen corresponderen met de Joodse lunisolaire kalender en dat bepaalde data, die verwijzen naar zaken die in Rome gebeurden, Juliaans zijn.⁵⁴⁵ Voor de meeste data echter, is het onzeker of ze corresponderen met de Joodse kalender, die van Tyrus, de Juliaanse kalender of toch de Macedonische. Onder specialisten is er, na meer dan 100 jaar discussie, nog geen overeenstemming en het is zeker niet aan mij om als niet-specialist uitspraak te doen over deze materie.⁵⁴⁶ Het systeem van Tyrus, hoewel lange tijd dominant in de discussie, lijkt echter weinig waarschijnlijk. Het leidt tot een noemenswaardig aantal contradicties met de tekst.⁵⁴⁷ Ook het Macedonische kalendersysteem wordt veelal niet als waarschijnlijk beschouwd, al kan voor geen enkele van de onzekere datums uitgesloten worden dat dit systeem werd gebruikt.⁵⁴⁸ Ik durf echter geen uitspraak te doen over het Joodse en Juliaanse systeem, omdat voorstanders van beide goede argumenten voor en tegen hebben.⁵⁴⁹ Het voordeel van

⁵⁴² Roth (1991) en van Daele (2006), 85. De introductie van de *cohortes milliariae* in het Romeinse leger gebeurde in de loop van de eerste eeuw, maar er is discussie over wanneer precies deze innovatie plaatsvond en of *cohortes milliariae* operationeel waren tijdens de Joodse Oorlog. Roth (1991).

⁵⁴³ Nicols (1978), 43.

⁵⁴⁴ Price (1992), 210 en Roth (1991). Waarschijnlijk was dit niet het geval.

⁵⁴⁵ Nicols (1978), 44 en Price (1992), 210-213.

⁵⁴⁶ Voor een overzicht van de discussie zie Price (1992), 210-213.

⁵⁴⁷ Nicols (1978), 45.

⁵⁴⁸ Nicols (1978), 45.

⁵⁴⁹ Price countert bijvoorbeeld het argument van voorstanders van de Juliaanse kalender dat Josephus veelal gebruik maakte van Romeinse bronnen, door op te merken dat de Joodse auteur ook zelf aantekeningen maakte en zo op eigen data kon terugvallen. Nicols wijst de Joodse kalender af omdat deze verwarrend zou zijn geweest voor het Grieks-Romeinse lezerspubliek van Josephus. Zie Nicols (1978), 44-45 en Price (1992), 210-213 voor alle argumenten van beide zijden.

de Juliaanse kalender was dat dit een systeem was dat gebaseerd was op de rotatie van de aarde rond de zon, terwijl de Joodse kalender lunisolair was. Dit betekent dat in het tweede geval geen exacte data te geven zijn.⁵⁵⁰ Dit mag echter geen reden zijn om dit systeem te negeren. Hoe dan ook, exacte data zullen we niet kunnen geven, en dus zal er steeds tot op een halve maand nauwkeurigheid moeten worden afgerond.⁵⁵¹

Het opmerkelijkste aan deze campagne is dat een uitzonderlijk grote troepenmacht⁵⁵² er niet in slaagde om de onrust in Jeruzalem meteen in de kiem te smoren. De eigenlijke campagne begon met de beslissing van Cestius Gallus om naar Jeruzalem op te trekken. Volgens Mordechai Gichon was Cestius ten vroegste op 23 Lōis op de hoogte van de situatie in Palestina. Hierdoor zou hij ongeveer 18 dagen hebben gehad om de campagne voor te bereiden en al de troepen te verzamelen, wat geen overbodige luxe was.⁵⁵³ Soms is de gouverneur dan ook bekritiseerd voor het feit dat hij de voedselbevoorrading niet voldoende had georganiseerd.⁵⁵⁴ Er zijn echter een aantal passages die erop wijzen dat dit niet zozeer het geval was. De techniek die Cestius gebruikte om Palestina te kalmeren, is reeds vaak besproken in relatie tot de nederlaag die de Syrische gouverneur leed. Enerzijds lijkt hij de opstandelingen tot overgave te hebben willen dwingen door hen angst in te boezemen. Dit verklaart zijn zeer grote troepenmacht van om en bij de 30.000 strijdklare soldaten. Ook de vernietiging van een aantal dorpen als Chabulon en Narbatene was waarschijnlijk ten dele ingegeven door deze klassieke koloniale tactiek om opstandige gebieden snel te ontmoedigen in hun verzet tegen Rome.⁵⁵⁵ Het verleden had immers uitgewezen dat opstanden in de provincies snel de kop moesten worden ingedrukt door met veel machtsvertoon op te rukken naar het centrum van de brandhaard.⁵⁵⁶ Initieel had Cestius Gallus ook succes met deze tactiek, want Galilea onderwierp zich aan hem.⁵⁵⁷ Wanneer een zo snel en gewelddadig mogelijk oprukken naar Jeruzalem om de stad geweldloos tot overgave te dwingen de bedoeling was, dan zou het inderdaad goed mogelijk zijn geweest dat hij maar weinig aandacht besteedde aan eventuele

⁵⁵⁰ Roth (1991).

⁵⁵¹ Zie bijlage E voor de mogelijke varianten van de kalender door Josephus gebruikt.

⁵⁵² Sorek (2008), VII.

⁵⁵³ Gichon (1981), 41-42.

⁵⁵⁴ Roth (1991).

⁵⁵⁵ Gichon (1981), 39; Goldsworthy (1996), 86-88 en Sorek (2008), 55-57.

⁵⁵⁶ Goodman (1987), 175. Gelijkaardige interventies vanuit Syria hadden in 4 v. C. en 44 wel geleid tot een snelle onderdrukking van opstoten van verzet in Jeruzalem.

⁵⁵⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 510-511.

bevoorrading vanuit Syria. De aard van de mars naar Jeruzalem bevat echter nog een tweede component. Cestius liet ook Joppa aanvallen en de Joodse opstandelingen in Galilea achtervolgen tot op de berg Asamon. Beide acties vallen moeilijk te rijmen met een zo snel mogelijk optrekken naar de heilige stad van de Joden, daar ze toch op enige afstand lagen van de route die de Romeinen volgden.⁵⁵⁸ Hun onderwerping wijst erop dat Cestius wel degelijk begaan was met een continue en veilige communicatielijn met Syria⁵⁵⁹, waardoor het veel minder overtuigend is te beargumenteren dat de Romeinen niet rekenden op bevoorrading van achter uit. Dat Cestius niet voorbereid was op een eventuele (korte) belegering is ook heel onzeker. Blijkbaar had hij belegeringswapens mee die hij uit de handen van de Joden wilde houden.⁵⁶⁰ We kunnen dan ook niet zomaar aannemen dat de Romeinen geen aandacht hadden besteed aan de bevoorrading van noodzakelijkheden tijdens de campagne.

Josephus zelf wijtte de nederlaag van de Romeinen aan omkoping en de wil van God om de Joden te straffen met een lange, bloederige oorlog.⁵⁶¹ Een echte verklaring voor de beslissing die de Romeinen zoveel manschappen kostte, de schijnbaar onverklaarbare terugtrekking van de Romeinse troepenmacht, kon hij echter niet geven en ook moderne historici komen niet tot een eenduidige verklaring. Soms wordt gesteld dat Cestius bang was voor aanvallen van de Joden die hem omsingelden. Anderen gaan er van uit dat hij vreesde te weinig troepen te hebben, en zoals gezegd wordt ook beargumenteerd dat Cestius niet over de middelen beschikte om een beleg uit te voeren. Ook logistieke overwegingen worden vaak genoemd.⁵⁶² Mogelijk speelden meerdere van deze verklaringen een rol, maar de nood om aan noodzakelijkheden als voedsel en voer te komen, was zeker één van de dringendste. Afhankelijk van de kalender die Josephus gebruikte, was het, toen men besloot terug te trekken, al laat in oktober of zelfs november. De koude deed dus zijn intrede en de

⁵⁵⁸ Voor een uitgebreide bespreking van deze route zie Gichon (1981), 39-62. Zie ook de kaart in bijlage F.

⁵⁵⁹ Freyne (1980), 80; Goldsworthy (1996), 86-88 en Smallwood (1976), 296. Deze acties verhinderden immers dat de Joden vanuit deze gebieden langs de communicatielijn met Syria de rechtstreekse verbinding met dit gebied zouden belemmeren.

⁵⁶⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 546. Verder in *Bellum Iudaicum* lezen we dat de Joden in Jeruzalem de belegeringstoestellen die ze wel buitgemaakt hadden op Cestius zelf gebruikten tegen de Romeinen; Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 267.

⁵⁶¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 531-532 en 539. De Joodse Oorlog als goddelijke straf is een wederkerend thema in *Bellum Iudaicum*, terwijl omkoping een klassieke verklaring was voor feiten die men niet anders kon verklaren. Goodman (2007), 14.

⁵⁶² Gichon (1981), 54-55; Goldsworthy (1996), 86-88; Roth (1991); Schürer (1973), 488; Smallwood (1976), 297 en Sorek (2008), 57.

eerste regens zouden niet lang meer op zich laten wachten. Op het land was naar alle waarschijnlijkheid niets meer te vinden, wat bevestigd wordt doordat Josephus expliciet stelt dat de foeragerende troepen van Cestius hun benodigdheden in de dorpen zochten:

“(…) Intussen stuurde hij een groot aantal soldaten naar de dorpen in de omgeving om te foerageren. (…)”⁵⁶³

Hoe langer de Romeinen buiten Jeruzalem opgesteld bleven, hoe verder van het basiskamp ze zouden moeten gaan om dorpen te ontdoen van hun voorraden en hoe kwetsbaarder ze zouden zijn voor vijandige aanvallen, doordat ze meer verspreid zouden zijn over het landschap. Dit zou de druk die ze konden uitoefenen sterk reduceren. Josephus beklemtoont ook dat “grote aantallen soldaten” ingezet werden voor de bevoorrading, hetgeen ongetwijfeld nodig was, gezien het feit dat een leger bestaande uit meer dan 35.000 mensen en meer dan 7500 paarden en ongeveer 12.500 lastdieren dagelijks om en bij de 29.050 kilogram graan, 43.750 kilogram graanvoer, 242.500 kilogram groenvoer of 121.250 kilogram droog voer en 545.000 liter water nodig had.⁵⁶⁴ De nakende regen zou daarnaast communicatie en de mogelijkheid om zich te bevoorraden vanuit Caesarea Maritima zeer sterk hinderen doordat de onverharde Palestijnse wegen moeilijker begaanbaar zouden worden. Of Cestius al dan niet voorbereid was op een beleg, de naderende winter zorgde er bijgevolg voor dat het leger in de omgeving van Jeruzalem al haar benodigdheden zou moeten vinden om de effectieve situatie, een Jeruzalem dat veroverd of uitgehongerd moest worden, het hoofd te bieden. Ook de aanwezigheid van rebellen rondom de operatiebasis van Cestius' leger maakte het bijzonder moeilijk en onzeker om te steunen op aanvoer van buiten de oorlogszone. De opstandelingen konden de aanvoerlijnen immers onderbreken. Het is maar zeer de vraag of het achterland van de heilige stad der Joden toeliet om hier gedurende lange tijd te overleven van wat er lokaal te vinden was. We zagen immers dat het nederzettingspatroon rondom de stad vooral kleine dorpen en losse boerderijtjes herbergde en de concentratie wooneenheden hier dan wel dicht genoeg was om een leger voor korte tijd te ondersteunen, maar dat men al snel

⁵⁶³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 528.

⁵⁶⁴ Op basis van de cijfers gegeven in hoofdstuk 2 zijn hier volgende berekeningen gemaakt: graan (35.000x0,830kg), graanvoer ((7500x2,5kg)+(12.500x2kg)), groenvoer ((7500x14kg)+(12.500x11kg)), droog voer ((7500x7kg)+(12.500x5,5kg)) en water ((35.000x2l)+(7500x3l)+(12.500x2l)).

onmogelijk grote afstanden zou moeten afleggen om in dit gebied aan voldoende noodzakelijkheden te komen. Het is niet mogelijk om exact te berekenen hoeveel mensen er in de rurale omgeving van Jeruzalem leefden, laat staan om te achterhalen hoeveel graan zij in voorraad hadden in oktober of november 66, maar een simpele berekening toont de moeilijkheid waarmee Cestius Gallus en zijn leger geconfronteerd werden. Indien we, op basis van schattingen van Ze'ev Safrai aangaande het inwonertal van een kleine nederzetting⁵⁶⁵, uitgaan van 1000 inwoners per kleine nederzetting, dan kunnen we voor een oppervlakte van 100 km² een inwonersaantal van ongeveer 3000 mensen poneren.⁵⁶⁶ Rekenend met een dagelijkse graanconsumptie van 900 gram komen we tot een noodzakelijke jaarlijkse graanproductie voor een dergelijk gebied van 985.500 kilogram plus 197.100 kilogram zaaigoed.⁵⁶⁷ Rekening houdend met het gegeven dat in oktober één vierde van het te verorberen graan al geconsumeerd was, komen we afgerond tot een kleine 1 miljoen kilogram graan die de Romeinen in een dergelijk gebied konden plunderen en zelf opeten (en dan moeten we er ook nog rekening mee houden dat ze waarschijnlijk nooit de gehele hoeveelheid graan in handen zouden krijgen). Dit lijkt een enorme hoeveelheid, maar wanneer men geen graan van elders kan aanvoeren, verorberde het leger en haar dieren dit graan in 13 dagen tijd.⁵⁶⁸ Natuurlijk kon men een groter gebied dan 100 km² gebruiken als foeragegebied, maar we moeten er rekening mee houden dat het leger van Cestius Gallus permanent onder vuur lag door de aanwezigheid van Joodse opstandelingen rondom hun basiskamp. Verder lijkt Cestius, anders dan Titus vier jaar later, zijn leger niet te hebben verspreid over de oorlogszone. Dit is begrijpelijk, precies door de aanwezigheid van de rebellen, maar hierdoor kon men moeilijker zijn noodzakelijkheden betrekken uit een groter gebied. Bovendien moet Cestius Gallus mars richting Jeruzalem sterk de aandacht hebben getrokken (indien onze eerdere veronderstelling juist is, was dit ook zijn bedoeling

⁵⁶⁵ Safrai rekent voor een nederzetting van 0,5 tot 1 hectare 100 tot 250 families. Safrai (1994), 42.

⁵⁶⁶ We zagen in hoofdstuk 3 dat in de omgeving van Jeruzalem per eenheid van 100 km² twee tot vier nederzettingen gelegen waren, daarom nemen we hier een gemiddelde van drie nederzettingen per 100 km². Cf. hoofdstuk 3.

⁵⁶⁷ Voor de graanconsumptie van de Joodse boeren, die niet bekend is, gaan we uit van een verhoogde schatting van de graanhoeveelheid die Romeinse soldaten op campagne kregen. Gildas Hamel schat de hoeveelheid zaaigoed die men nodig had op één vijfde van de zaaiopbrengst. Hamel (1990), 138.

⁵⁶⁸ Graan voor de mensen + graanvoer voor de dieren = 72.800 kilogram per dag. Al de aantallen die hier gegeven worden zijn uiteraard slechts schattingen op basis van veronderstellingen, maar desondanks kunnen we hen toch gebruiken omdat we niet geïnteresseerd zijn in exacte getallen maar in ordegroottes die aantonen dat de logistieke inspanning voor deze campagne enorm was, doordat men al zijn dagdagelijkse noodzakelijkheden uit het lokale landschap moest halen.

om zo de Joden af te schrikken verder te gaan met hun opstand), waardoor mensen in de omgeving hun voorraden mogelijk naar Jeruzalem hadden verplaatst omwille van de veiligheid die de stadsmuren van de Heilige Stad boden. Reeds snel zou het leger bijgevolg meer bezig zijn geweest met het verzamelen van voedsel dan met het onder druk zetten van de stad. Deze druk lijkt ook niet echt groot te kunnen zijn geweest, daar Cestius' troepen geconcentreerd waren op één plek en de inwoners van Jeruzalem via alle andere flanken dan de noordwestelijke levensmiddelen konden aanvoeren. Het zou bijgevolg niet verwonderlijk zijn geweest mocht de Syrische gouverneur al snel door hebben gehad dat een beleg enkel veel logistieke moeite zou kosten en geen militaire resultaten zou opleveren doordat de Romeinen moeilijker aan voedsel konden komen dan de Joden. De seizoengebondenheid van de momenten waarop men voldoende bevoorraad kon worden, had hier dus grote invloed op het verloop van de campagne. Hierdoor kon Cestius geen beroep doen op meerdere provianderingsgebieden. Aanvoer vanuit Caesarea werd immers waarschijnlijk bemoeilijkt door het beginnende regenseizoen. En zelfs indien dit regenseizoen nog niet was ingezet, kon de gouverneur ongetwijfeld reeds voorzien dat wanneer de regen zou inzetten en de wegen zouden wegspoelen, hij zijn communicatie- en provianderingslijn met de operatiebasis zou verliezen en bijgevolg geconfronteerd zou worden met een situatie waarbij zijn troepen zuiver van wat het lokale landschap bood zouden moeten overleven. Gezien onze eerdere opmerkingen aangaande het ondersteunen van een lang beleg door enkel het rurale achterland van Jeruzalem, lijkt terugtrekken in een dergelijke situatie niet zo een onlogische keuze.

Overigens is het te betwijfelen dat Cestius het idee zou hebben gehad Jeruzalem lange tijd te belegeren in het najaar. Goodman wees recent op de mogelijkheid dat Cestius zich misschien terugtrok omdat hij vond voldoende te hebben aangetoond dat Rome te sterk was voor Jeruzalem. Volgens deze theorie zocht Cestius vervolgens een veilig onderkomen van waaruit hij vredesgesprekken kon voeren en makkelijker bevoorraad worden.⁵⁶⁹ Mogelijk speelde dit idee al van bij het begin in zijn hoofd: wanneer plan A, het dwingen tot overgave door intimidatie niet lukte, zou hij ter plekke de intimidatie voortzetten. Hij had immers belegeringstuig mee en voerde hevig strijd tegen Jeruzalem alvorens de aftocht te blazen. Ook in dit geval speelde de seizoengebondenheid ten gevolge van de komende winter een rol.

⁵⁶⁹ Goodman (2007), 14.

De mogelijkheid om te intimideren was beperkt tot aan het moment waarop benodigdheden te schaars werden, omdat ze niet meer via de weggespoelde onverharde wegen konden worden aangevoerd.

5.3. (67) Vespasianus en de onderwerping van Galilea.

In de wintermaanden na de verrassende nederlaag van zijn leger, nabij Jeruzalem, overleed Cestius Gallus. Nero besloot hem te laten opvolgen door Vespasianus als aanvoerder van de troepen die Palestina moesten terugwinnen voor het Romeinse Rijk. Vespasianus kreeg hiervoor de beschikking over drie legioenen: het vijfde, tiende en vijftiende. Deze eerste twee verzamelde hij samen met de andere soldaten die onder zijn bevel stonden in Antiochië, alvorens richting Ptolemais op te rukken.⁵⁷⁰ Nadat Titus zijn vader verwoegde met het vijftiende legioen, bestond Vespasianus' leger uit volgende troepen:

“Hier ontmoette hij zijn vader en zijn twee legioenen, het befaamde vijfde legioen en het tiende. Het vijftiende legioen, dat hijzelf had meegebracht, sloot zich hierbij aan. Bij deze legioenen hoorden ook nog achttien cohorten. Hierbij hadden zich nog eens vijf cohorten en een ruiteregiment uit Caesarea en vijf ruiteregimenten uit Syrië gevoegd. Tien van de drieëntwintig cohorten bestonden uit duizend man infanterie, de overige dertien elk uit zeshonderd voetsoldaten en honderdtwintig ruiters. Door de koningen Antiochus, Agrippa en Soaemus werden nog vele hulpstroepen geleverd. Elk van hen stuurde tweeduizend boogschutters en duizend ruiters. De Arabier Malchus zond duizend ruiters en vijfduizend man infanterie, voornamelijk boogschutters. Met inbegrip van de manschappen van de koningen kwam de totale legersterkte, infanterie en cavalerie, uit op zestigduizend man. Hierbij is niet gerekend het ondersteunend personeel, dat in groten getale volgde. Op grond van de gemeenschappelijke militaire training mogen die manschappen niet van de soldaten worden gescheiden. In vreedstijd stonden zij steeds aan hun superieuren voor ieder karwei ter

⁵⁷⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 1-4, 7-8 en 65 en Goodman (2007), 16.

beschikking, in oorlogstijd deelden zij hun gevaren, zodat zij in ervaring en strijd lust voor niemand anders dan voor hen onderdeden.”⁵⁷¹

De totale omvang van zijn leger bedroeg volgens de berekeningen van Jonathan Roth 56.670 tot 59.850 soldaten, 15.500 à 16.460 non-combattanten, 11.250 tot 14.850 paarden en 20.705 tot 22.295 lastdieren.⁵⁷² Dit grote leger kwam ergens in het voorjaar in Ptolemais aan, dat als uitvalsbasis voor de onderwerping van Galilea zou dienen. In deze stad was een delegatie van Sepphoris aanwezig die de Romeinse generaal de loyaleit van hun stad toezegde en, volgens Josephus, vroeg om troepen die Sepphoris moesten beschermen. Vespasianus, die een belangrijke rol weggelegd zag voor Sepphoris in de onderwerping van Galilea, vervulde hun verzoek.⁵⁷³ Placidus werd met 1000 ruiters en 6000 voetsoldaten richting deze stad gezonden. Deze troepen verdedigden Sepphoris tegen het leger van Josephus en plunderden de omgeving. Het kwam ook tot kleine veldslagen met Josephus' mannen, zoals die er al eerder in het jaar waren geweest tussen Joodse troepen en soldaten van de Romeinse bondgenoot Agrippa II.⁵⁷⁴

Terwijl Placidus' troepen moordend en plunderend het platteland van Galilea afschuimden, organiseerden de Flavii hun leger in Ptolemais.⁵⁷⁵ Toen Placidus er niet in slaagde Jotapata, één der belangrijkste steden van Galilea, in te nemen, vertrok Vespasianus met zijn mastodontleger richting deze plaats. Alvorens Jotapata te belegeren, brandde Vespasianus' leger eerst nog Gabara en omgeving af en ontvolkte dit gebied.⁵⁷⁶ Vervolgens liet Vespasianus een weg naar Jotapata verbeteren, mogelijk om bevoorrading te vergemakkelijken. De werken aan deze weg duurden vier dagen en nog eens twee dagen later, de 22^{ste} Artemisius, begon het beleg van Jotapata. Hout en stenen die nodig waren voor de belegering werden uit de omgeving gehaald, net als water en voer voor de dieren.⁵⁷⁷ Aangezien we hier met een beleg van 47 dagen te maken hebben, zal graan aangevoerd geweest zijn vanuit Ptolemais, eventueel via Gabara of Sepphoris. Een leger als dat van Vespasianus, dat meer dan 70.000 monden

⁵⁷¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 65-69.

⁵⁷² Roth (1991).

⁵⁷³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 29-34.

⁵⁷⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 59-63 en Flavius Josephus, *Vita* 114-121 en 399-406.

⁵⁷⁵ Onder het organiseren van het leger dienen we hoogstwaarschijnlijk ook het organiseren van de bevoorrading van noodzakelijkheden te verstaan. Zoals in de inleiding gezegd, werd hier zelden of nooit iets over geschreven in de bronnen, zeker niet als er niets misliep.

⁵⁷⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 110-115 en 132-134.

⁵⁷⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 141-162.

moest voeden (de dieren uitgezonderd), had dagelijks minstens 59.900 kg graan nodig, en daarnaast nog eens zeker 26.000 kg andere voedingsstoffen. En dan hebben we het alleen maar over het voedsel voor de mensen.⁵⁷⁸ Hoewel het nederzettingsspatroon in Beneden-Galilea⁵⁷⁹ zeker in staat was om een langstrekkend leger te ondersteunen, was dit zoals we al eerder aanhaalden veel problematischer voor een langdurig beleg.⁵⁸⁰ Vespasianus had, anders dan Cestius naar alle waarschijnlijkheid het jaar ervoor, echter het voordeel dat hij niet enkel moest steunen op de omgeving rond Jotapata, maar ook van elders noodzakelijkheden kon (laten) aanvoeren. Bevoorradinglijnen konden immers zonder veel problemen aangelegd worden vanuit Ptolemais, terwijl niet ver van Jotapata het gebied gecontroleerd door Sepphoris lag, dat aan de kant van de Romeinen stond en dus makkelijk graan, maar ook voer, water en hout kon leveren via foerage. Vespasianus kon de proviandering van dagdagelijkse noodzakelijkheden voor zijn leger dus meer spreiden en hierdoor putte hij de noodzakelijkheden in de directe omgeving van Jotapata minder snel uit. In het oorlogsverslag van Josephus wordt letterlijk gezegd dat Vespasianus de stad via uithongering tot overgave wilde dwingen:

“Tenslotte riep Vespasianus zijn troepen terug uit het gevecht en besloot hij tot een blokkade van de stad om haar door uithongering tot overgave te dwingen. Hij ging ervan uit dat de bewoners, gedwongen door gebrek aan voedsel, om genade zouden smeken of van honger zouden omkomen als zij het tot het einde toe zouden volhouden. Hij rekende erop dat hij hen in een eventueel gevecht gemakkelijker kon verslaan, wanneer hij enige tijd voorbij liet gaan en een nieuwe aanval pas ondernam als zijn vijanden

⁵⁷⁸ Erdkamp (1998), 42; Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 406 en Roth (1999), 67.

⁵⁷⁹ Cf. hoofdstuk 3.

⁵⁸⁰ Alleen al om het graan voor de mensen in de legercolonne te verzorgen, moest men dezelfde hoeveelheid graan verzamelen als dewelke in een heel jaar gegeten werd door 8570 Joden. Wanneer hier ook nog eens het graanvoer voor de dieren bijkwam, moest men ongeveer 20.000 maal de jaarlijkse graanconsumptie van een Joodse boer verzamelen. Aangezien men voor de Slag om Jotapata ook beroep kon doen op aanvoer van graan, lijkt deze optie aannemelijker. Het leger moest zich immers ook bezighouden met het grazen van de lastdieren en cavaleriepaarden (we zagen in hoofdstuk 2 dat hiervoor enorm veel groenvoer nodig was), het zoeken naar hout en water en het bevechten van de Joodse opstandelingen die volgens Josephus vele malen de aanval inzetten op hun belegeraars. Zelfs indien dit theoretisch mogelijk zou zijn geweest op basis van het benodigde graan, was lokale vergaring nog niet wenselijk. Het is immers niet zo dat het gegeven dat het nederzettingsspatroon in Beneden-Galilea in staat was om dergelijke hoeveelheden graan te leveren, maakte dat het graan ook effectief lokaal verzameld werd. Betreffende de omgeving in Jotapata is niet bekend of het lokale nederzettingsspatroon in staat was om dit leger 47 dagen lang van voedsel te voorzien, maar er waren volgens de *Archaeological Survey of Israel* wel rurale gebieden in Beneden-Galilea die een dergelijke hoeveelheid graan moesten voortbrengen om al de inwoners van dit gebied te voeden. Voorbeeld: kaart 24 van de *Archaeological Survey of Israel (Gal en Olami (2003))*.

waren uitgeput. Hij gaf daarom bevel alle stadsuitgangen goed te bewaken.⁵⁸¹

Om dat te kunnen doen, moesten de Romeinen uiteraard zelf over voldoende noodzakelijkheden beschikken. Anders zouden ze de druk op de stad niet kunnen volhouden hebben. Hoewel we hier te maken hebben met één van de meest twijfelachtige passages, door de persoonlijke betrokkenheid van Josephus, lijkt het toch correct deze passage voor waar aan te nemen. Josephus is eerder tendentius in de weergave van zijn eigen tactische beslissingen, dan in die van de Romeinen.⁵⁸² Uit de beschrijving van het beleg in *Bellum Iudaicum* blijkt alleszins dat de Romeinen voldoende benodigdheden konden vergaren en zo voldoende druk konden uitoefenen op de belegerden in Jotapata. De stad viel op de eerste dag van de maand Panemus.⁵⁸³ Tijdens het beleg van Jotapata stuurde Vespasianus ook tweemaal een kleinere troepenmacht naar andere plaatsen van verzet. Trajanus, bevelhebber van het tiende legioen, werd met 1000 ruiters en 2000 infanteristen naar Japha gestuurd. Hij loste de problemen snel op, volgens Josephus, en vroeg aan Vespasianus om Titus te sturen om de stad in te nemen. Deze kwam met 500 ruiters en 1000 infanteristen en nam de stad in op 25 Daesius.⁵⁸⁴ Cerealis, commandant van het vijfde legioen werd met 600 ruiters en 3000 infanteristen naar de berg Gerizim in Samaria gezonden om daar orde op zaken te stellen. Dit gebeurde op 27 Daesius.⁵⁸⁵

Vervolgens ging het leger op 4 Panemus naar Caesarea Maritima. Hoewel dit betekent dat het nog maar eind juni of begin juli was, stuurde Vespasianus zijn troepen al naar hun winterkwartier: het vijftiende legioen ging naar Scythopolis, de andere twee legioenen bleven in Caesarea Maritima.⁵⁸⁶ Toch betekende dit nog niet het einde van de campagne van 67. Allereerst werden de opstandelingen in Joppa aangepakt. Zij voerden piraterij-acties uit langsheen de kusten van Palestina en

⁵⁸¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 178-180.

⁵⁸² Cf. hoofdstuk 4.

⁵⁸³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 145-339.

⁵⁸⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 289-306. In hoeverre we de rol van Titus in de inname van Japha moeten evalueren is niet helemaal duidelijk. Enerzijds lijkt Josephus' beschrijving er op te wijzen dat Trajanus de situatie niet helemaal onder controle had gekregen. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 299. Anderzijds kon het ook zijn dat Titus helemaal nooit betrokken was en de inname zonder problemen verliep. Josephus vermeldde Titus dan om de latere keizer op te hemelen, iets wat wel vaker gebeurt in zijn werk. Zie hoofdstuk 4.

⁵⁸⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 307-316.

⁵⁸⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 409-413. Het is niet bekend waar de overige troepen ingekwartierd werden.

verstoorden zo “ de Syrische en Phoenicische wateren en de zeeweg naar Egypte”.⁵⁸⁷ De Romeinen maakten hieraan snel een einde en namen maatregelen om dergelijke acties in de toekomst te vermijden: de omgeving van Joppa werd geplunderd en verwoest en in de kustplaats zelf werd een garnizoen ingesteld.⁵⁸⁸ Verder maakte Vespasianus van de rustsituatie gebruik om op uitnodiging van Agrippa II diens koninkrijk te bezoeken. Agrippa’s uitnodiging was niet onschuldig, hij wilde de hulp van de Romeinen inschakelen om de opstanden in Tiberias, Tarichea en Gamala (die in zijn gebied lagen) de kop in te drukken. Na 20 dagen bij Agrippa te hebben verbleven, ging Vespasianus ook effectief over tot een aanval op deze steden. Hij liet troepen naar Scythopolis komen en van daar zette hij de aanval in op deze steden, die rondom het Meer van Tiberias lagen. De stad die haar naam aan dit meer gaf werd ingenomen doordat de rebellen haar ontvluchtten en ook Tarichea boog vrij vlot voor de Romeinse oorlogsmachine.⁵⁸⁹

Grotere moeilijkheden ondervonden de Romeinen en hun medestanders bij de aanval op Gamala. De belegering door Vespasianus’ troepen duurde ongeveer een maand⁵⁹⁰, maar het dient vermeld dat de soldaten van Agrippa de stad eerder al zeven maanden hadden belegerd.⁵⁹¹ Tijdens het beleg van Gamala werd er ook weer een kleiner leger naar een andere brandhaard gestuurd: 600 ruiters onder het bevel van Placidus versloegen de opstandelingen die zich verzameld hadden op Mons Tabor.⁵⁹² Ook na de val van Gamala was de campagne van 67 overigens nog niet voorbij. De meerderheid van de soldaten ging terug naar de winterkampen in Caesarea Maritima of Scythopolis, maar Titus en 1000 ruiters werden naar de laatste overgebleven brandhaard in Galilea gezonden: Gischala. Indien Josephus hier de waarheid spreekt, kwam deze stad zonder bloedvergieten in handen van de Romeinen. De rebellen namen immers de vlucht naar Jeruzalem.⁵⁹³ Tot slot deed Vespasianus, het moet

⁵⁸⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 416.

⁵⁸⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 414-431. Eerder had Cestius de stad al ingenomen en verwoest, dus de instelling van een garnizoen was geen overbodigheid. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 2. 507-501.

⁵⁸⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 443-542. Tarichea viel op 8 Gorpiaeus; Tiberias vermoedelijk enkele dagen eerder.

⁵⁹⁰ Van 24 Gorpiaeus tot 23 Hyperberetaeus. Afhankelijk van de kalender die Josephus gebruikte was dit ongeveer 30 dagen in september en oktober.

⁵⁹¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 2-83

⁵⁹² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 54-61.

⁵⁹³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 84-120. Bij de achtervolging op degenen die Gischala ontvlucht waren, doodden de Romeinen wel veel mensen.

intussen al november geweest zijn, nog een uitval naar Jamnia en Azotus en stelde hier garnizoenen in.⁵⁹⁴

Wilden de Romeinen Palestina terug onder controle krijgen, dan moest Jeruzalem ingenomen worden. Dit was het brandpunt van de opstand en van het Joodse leven. Viel deze stad hen in handen, dan zou de opstand in de rest van Palestina waarschijnlijk snel stilvallen.⁵⁹⁵ Een directe aanval op de heilige stad der Joden was echter zo goed als ondoenbaar. De stad had een sterke ommuring en kon veel voedsel en water opslaan.⁵⁹⁶ Een beleg zou hier lang duren en het was maar de vraag of de Romeinen niet eerder geconfronteerd zouden worden met een gebrek aan noodzakelijkheden dan de Joden.⁵⁹⁷ Later zullen we zien dat de Romeinen in 70, toen ze uiteindelijk besloten hadden Jeruzalem te belegeren, al snel in waternood kwamen. Toen was de stad al veel van haar voorraden verloren, dus zou een beleg in 67 waarschijnlijk nog langer hebben geduurd. Mogelijk zou watertekort er dan toe geleid hebben dat de Romeinen zo ver van Jeruzalem weg water zouden moeten zijn gaan zoeken dat dit zowat onmogelijk werd, waardoor ze geen druk meer zouden kunnen zetten om Jeruzalem op de knieën te krijgen.⁵⁹⁸ Verder was meteen oprukken naar het centrum van Palestina geen goed idee. Opstandelingen van elders zouden hen kunnen aanvallen van in de rug en hun noodzakelijke bevoorradingslijnen storen.⁵⁹⁹ De Romeinen zouden dus waarschijnlijk onvoldoende druk hebben kunnen uitoefenen op Jeruzalem, wanneer ze niet eerst zorgden dat ze veilig aan hun eigen noodzakelijkheden konden geraken en de voedselreserves in Jeruzalem konden doen krimpen. Vespasianus lijkt in zijn tactiek rekening te hebben gehouden met deze factoren. Hij heeft eerst alle omliggende gebieden veroverd en gepacificeerd, zodat hij niet van achteren kon worden aangevallen wanneer hij Jeruzalem belegerde. Ook sloot hij op die manier de voedseltoevoer van deze stad af.⁶⁰⁰

Zoals we kunnen lezen in *Bellum Iudaicum* was Galilea het eerste doel van de nieuwe Romeinse opperbevelhebber in Palestina. Placidus, die mogelijk bevoorrad

⁵⁹⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 130.

⁵⁹⁵ Levick (1999), 29.

⁵⁹⁶ Price (1992), 243-254. Cf. *Infra*.

⁵⁹⁷ Denken we maar aan de problemen die Cestius Gallus ondervond toen hij de stad tot overgave probeerde te dwingen.

⁵⁹⁸ In 70 was er ook een tekort aan hout voor belegeringstuigen, maar of dat probleem even erg zou zijn geweest in 67 is moeilijk te zeggen. We weten niet hoe erg de ontbossing was in de regio rond Jeruzalem in de drie jaren die hier tussen lagen.

⁵⁹⁹ Price (1992), 80.

⁶⁰⁰ Goodman (2007), 16 en Nicols (1978), 51-52. Het citaat aan het begin van dit hoofdstuk doet mijns inziens vermoeden dat Vespasianus inderdaad een dergelijke tactiek nastreefde.

werd vanuit Sepphoris, deed hier voorbereidend werk en vervolgens belegerde Vespasianus Jotapata.⁶⁰¹ De belegerende Romeinse troepen werden volgens Roth waarschijnlijk bevoorrad vanuit Ptolemais via Chabulon en Gabara. Zijn argumenten hiervoor zijn dat Vespasianus Gabara innam vlak voordat hij naar Jotapata trok, dat hij een weg liet aanleggen tussen deze laatstgenoemde plaatsen die enkel zinvol was vanuit logistiek oogpunt⁶⁰² en dat Gabara voldoende opslagplaats had om te dienen als schakel in de bevoorradingslijn.⁶⁰³ Bij dit laatste punt zou men kunnen opmerken dat Josephus vertelt dat Gabara en omstreken eerder platgebrand werden.⁶⁰⁴ Josephus kan dit echter overdreven hebben om het Joodse leed extra te benadrukken. Gezien de grote troepenmacht van de Romeinen lijkt externe bevoorrading onvermijdelijk geweest te zijn en Roth is hier over het algemeen overtuigend in zijn argumentatie. Hij geeft verder ook de mogelijkheid dat het leger voor haar actie tegen Jotapata beroep kon doen op bevoorradingslijnen vanuit Sepphoris.⁶⁰⁵

De lijnen die men aanlegde voor bevoorrading en communicatie moesten natuurlijk wel ononderbroken blijven, wilde men de nodige druk op de tegenstander kunnen plaatsen én houden. Ze waren dan ook het uitgelezen doelwit voor de Joodse guerrilla-aanvallen en de verzekering ervan kon bijgevolg het verloop van de oorlogsvoering beïnvloeden. Minstens vier en mogelijk vijf militaire acties in 67 lijken hun oorsprong te hebben in het verzekeren van de continuïteit van de bevoorrading en de druk die men via deze kon uitoefenen op de Joden. Het duidelijkste geval is Vespasianus aanval op Joppa. We zagen dat Josephus zelf aangeeft dat de ‘piraten’ uit die stad de kusten onveilig maakten.⁶⁰⁶ Dit betekende dat graanschepen uit Syria en Egypte⁶⁰⁷ gehinderd werden in hun tocht naar Caesarea

⁶⁰¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 110-114 en 132-149.

⁶⁰² Roth beargumenteert dit als volgt: “ Three possible explanations can be advanced for the building of the Gabara-Jotapata road: (1) Timber and construction materials had to be moved up. According to Josephus, however, timber was collected in the immediate area around the city, and there is no indication of a shortage. (2) Siege equipment such as battering rams had to be moved, and the road was built to facilitate this. While battering-rams were used in the siege, making this a possibility, building a road seems a great deal of work, considering it was certainly possible, if difficult, to man-handle siege equipment through the terrain. (3) Gabara had been set up as a supply depot, and the road was necessary to bring up wagons with provisions. Gabara was a toparchal capital, and thus would have had sufficient storage facilities to serve as a supply depot. Thus, the third explanation--logistical requirements--seems the most likely.” *Roth (1991)*.

⁶⁰³ *Roth (1991)*.

⁶⁰⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 134.

⁶⁰⁵ *Roth (1991)*.

⁶⁰⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 416.

⁶⁰⁷ De expliciete vermelding van Egypte wijst erop dat deze regio effectief graan leverde aan het leger in Palestina tijdens de Joodse Oorlog.

Maritima, de Romeinse operatiebasis op dat moment. Dergelijke acties konden de bevoorrading belemmeren en zo de druk reduceren die de Romeinen konden uitoefenen op de Joden. Vespasianus trad hiertegen op toen zijn troepen al naar hun winterkampen waren (ook al was het hoogzomer⁶⁰⁸) en dus was dit waarschijnlijk een niet-geplande aanval, ingegeven door logistieke overwegingen. De instelling van het garnizoen in Joppa en de vernietiging van de omgeving waren waarschijnlijk ook bedoeld om gelijkaardige problemen in de toekomst te voorkomen, zeker gezien het gegeven dat ook Cestius Gallus al had moeten optreden tegen Joppa. Andere gevallen van militaire acties om de bevoorradings- en communicatielijnen te verzekeren waren de uitvallen tegen Japha en Mons Gerizim enerzijds en Mons Tabor anderzijds tijdens de belegeringen van respectievelijk Jotapata en Gamala. Dat deze uitvallen gebeurden is opvallend, want het hele leger was bezig met de belegering van de laatstgenoemde steden en bovenal waren er nog opstandige steden in Galilea op dat moment, die wel ongemoeid gelaten werden.⁶⁰⁹ Dit wijst erop dat de opstandelingen in Japha en op de bergen Garizim en Tabor een gevaar vormden voor de Romeinen. De rebellen die hier samengekomen waren, waren wel met een aanzienlijk aantal⁶¹⁰, maar niet van die orde dat ze zuiver qua mankracht een gevaar konden vormen voor een leger van een kleine 60.000 getrainde soldaten. De reden van hun gevaar was hoogstwaarschijnlijk logistiek. Alle drie de plaatsen lagen immers aan de rand van de Jezreelvlakte, die voor de verbinding tussen de kust en Transjordanië van groot belang was. Bovendien bevonden Japha en Mons Tabor zich slechts 15 à 20 kilometer van de weg verwijderd die in 69 volledig verhard werd en liep tussen de winterkampen Caesarea Maritima en Scythopolis.⁶¹¹ Deze weg was waarschijnlijk in 67 al in gebruik en cruciaal voor de bevoorrading van Scythopolis en campagnes aan het Meer van Galilea en in Transjordanië. De bescherming ervan was dus van groot belang en eventuele bedreigingen moesten meteen in de kiem gesmoord worden, of er nu een lange

⁶⁰⁸ “Op de vierde van de maand Panemus trok Vespasianus met zijn troepen naar Caesarea aan Zee, (...)”. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 409.

⁶⁰⁹ Josephus schrijft: “De Galileeërs, die na de inname van Jotapata nog hadden doorgevochten, gaven zich nu, na de val van Tarichea, aan de Romeinen over. Alle forten en steden vielen in Romeinse handen, met uitzondering van Gischala en van hen die zich op de berg Tabor hadden verschanst.” Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4.1.

⁶¹⁰ Japha: 15000 doden en 2130 gewonden (Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 305); Gerizim: 11600 doden (Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 315). Voor Mons Tabor wordt geen aantal gegeven.

⁶¹¹ Dit is de weg die we eerder al in hoofdstuk 3 tegenkwamen.

belegering bezig was of niet.⁶¹² Roth wijst er ook op dat de opstand in Japha bedreigend kon zijn voor eventuele bevoorrading vanuit Sepphoris naar Jotapata.⁶¹³ Tot slot zou ook de actie tegen Azotus en Jamnia, aan het einde van 67, bedoeld kunnen zijn als verzekering van de logistieke aanvoerlijnen. Josephus zegt echter enkel dat Vespasianus deze plaatsen onder zijn gezag bracht en er garnizoenen instelde.⁶¹⁴ Dit is te weinig om zeker te zijn, maar de onderwerping van Azotus en Jamnia doet sterk denken aan die van Joppa. Beide lokaliteiten lagen aan of dicht tegen de zee⁶¹⁵ en werden ingenomen toen het leger eigenlijk al in haar winterkwartieren had plaats genomen. Mogelijk werden ook van hieruit piratenacties ondernomen.⁶¹⁶

Eén van de opmerkelijkste momenten in de Joodse Oorlog is de beslissing van Vespasianus om op 4 Panemus (juni-begin juli) de winterkampen reeds op te zoeken. Vanuit de problematiek van de dagelijkse nood aan water en voer is deze beslissing echter begrijpelijk. Jonathan Roth beargumenteerde in 1991 dat Vespasianus een pauze inlaste om zijn operatiebasis van Ptolemais naar Caesarea Maritima te verplaatsen.⁶¹⁷ Hoewel dit inderdaad tijd gekost moet hebben, gaat dit mijns inziens voorbij aan de echte reden om de campagne op te schorten: de landschappelijke realiteit in Palestina. Water was daar een schaars goed in de zomer en tegen het begin van juli zou het merendeel van de bodembedekking, dewelke essentieel was als deel van het dieet van de paarden en lastdieren, reeds verdord zijn.⁶¹⁸ Bovendien gaat Roth

⁶¹² Roth (1991), vermeldt ook dat de opstandelingen in Japha een gevaar waren voor de bevoorradinglijnen doorheen de Jezreelvallei, maar merkt dit niet op voor de andere twee militaire acties. Nochtans lijken ook deze hierdoor veroorzaakt te zijn, zoals net beargumenteerd is. Bovendien lag Mons Tabor strategisch veel gevaarlijker voor storing van de verbindingen doorheen de Jezreelvlakte dan Japha.

⁶¹³ Ook zegt hij dat de aanval op Japha mogelijk veroorzaakt werd doordat men oogsten wilde halen uit Japha's territorium om de belegering van Jotapata te ondersteunen. Dit was zeker een mooie bijkomstigheid, maar gezien er bevoorrading was vanuit Ptolemais lijkt dit niet meteen een afdoende hoofdrede te zijn om Japha aan te vallen.

⁶¹⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 130.

⁶¹⁵ Talbert (2000), 70.

⁶¹⁶ Mogelijk gebeurde deze aanval tegen de piraten vlak voor de winter; nadien zou er omzeggens geen scheepvaart meer mogelijk zijn. Cf. hoofdstuk 2.

⁶¹⁷ Roth (1991). Roth heeft het trouwens moeilijk met het gebruik van de term 'winterkamp' (χειμερινό; letterlijk: de winter doorbrengen) door Flavius Josephus bij de beschrijving van deze inkwartiering tijdens de zomer. In de uiteenzetting die volgt zal ik echter argumenteren dat Vespasianus inderdaad van plan was om zijn leger niet meer militair in te zetten alvorens het voorjaar van 68 was aangebroken, behalve voor enkele kleinere pacificatieopdrachten in de gebieden die hij al grotendeels onder controle had. Deze theorie is mijns inziens plausibeler dan te stellen dat Josephus hier een fout maakt betreffende terminologie (wat Roth indirect impliceert). De Joodse auteur maakt echter nergens anders dergelijke terminologiefouten en bijgevolg is het niet erg waarschijnlijk dat hij dat hier wel doet.

⁶¹⁸ Cf. Hoofdstukken 2 en 3.

er vanuit dat Vespasianus zijn operatiebasis verplaatste in het kader van de aanval op Tiberias, Tarichea en Gamala⁶¹⁹; terwijl er volgens mij voldoende bewijs is dat Vespasianus niet van plan was deze campagne te ondernemen toen hij zijn troepen inkwartierde. Vermoedelijk wilde hij enkel nog enkele kleinere aanvallen uitvoeren om Galilea helemaal te pacificeren. Vespasianus' tactiek was er immers, zoals we reeds zagen, op gebaseerd om Jeruzalem te isoleren door de omliggende gebieden te veroveren. Na de inname van Galilea kon hij dus de gebieden ten westen en ten zuiden van Jeruzalem innemen, Perea in het oosten of de opstandige steden rond het Meer van Tiberias. Wilde hij een dergelijke onderwerping degelijk uitvoeren, wat mag verondersteld worden, dan moest de Romeinse imperator een groot genoeg leger meenemen.⁶²⁰ Hierin lag nu precies het probleem. In Judea en Idumea lagen minder bronnen per km² dan in Galilea en ze kenden een slechtere verspreiding.⁶²¹ Het leger zou hier dus mogelijk in waternood kunnen raken. Het probleem van het verdorde gras en andere bodemgewassen speelde hier ook een rol: het graanvoer zou op dit moment van het jaar in Palestina al moeten worden aangevuld met droog voer, wat uit opslagplaatsen in nederzettingen moest worden gehaald. In dunbevolkte gebieden als Idumea en Perea zou het problematisch kunnen geweest zijn om voldoende nederzettingen te vinden in een gebied om de dieren dagelijks te voeden.⁶²² Het is dan ook weinig waarschijnlijk dat Vespasianus dergelijke risicovolle ondernemingen zou starten in het midden van de zomer. Dat hij plannen maakte om de steden rond het Meer van Tiberias aan te vallen, lijkt ook onwaarschijnlijk. Deze steden lagen in het koninkrijk van Agrippa II, wat mogelijk buiten het mandaat viel dat Vespasianus gekregen had om de oorlog te voeren.⁶²³ Daarnaast is het zo dat Agrippa zelf al maanden bezig was met de belegering van Gamala, op het moment dat Vespasianus hem bezocht in Caesarea Philippi.⁶²⁴ Dit wijst erop dat de Joodse koning initieel de bedoeling had de opstand in zijn gebied zelf neer te slaan. Anders zouden de Romeinen hem waarschijnlijk al eerder enkele troepen geleverd hebben; iets wat Josephus zeker zou hebben verteld. Wat Josephus wel vermeldt, is dat het Agrippa was die Vespasianus vroeg om in te grijpen in zijn koninkrijk toen deze hem bezocht:

⁶¹⁹ Roth (1991).

⁶²⁰ Voor de inname van versterkte steden was immers een zeker troepenaantal vereist.

⁶²¹ Abel (1933), 137. Cf. Hoofdstuk 2.

⁶²² Cf. Hoofdstuk 2 en 3.

⁶²³ Nicols (1978), 51.

⁶²⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 10.

“Vespasianus bracht op uitnodiging van Agrippa een bezoek aan zijn koninkrijk. De koning was van plan de opperbevelhebber en zijn leger een luxueus onthaal te geven in zijn paleis, maar wilde tegelijkertijd van hun diensten gebruik maken om de onlusten in zijn rijk te onderdrukken. Vespasianus vertrok uit Caesarea aan Zee en marcheerde naar Caesarea Philippi.”⁶²⁵

Het is dus zeer plausibel dat Agrippa de opstand in zijn rijk niet meer onder controle kon houden en daarom de steun van Vespasianus inriep. Deze laatste kon daarop ingaan, want hij had toch geen grote plannen meer voor de campagne van 67. De seizoengebondenheid van het voldoende voorkomen van water en bodemgewassen bepaalde dus in grote mate dat de Romeinen en hun bondgenoten in juni of juli reeds naar hun winterkampen trokken.

Dat het Romeinse leger dan toch nog kon opereren in Agrippa's koninkrijk had alles te maken met de locatie van dit gebied. Voedsel werd waarschijnlijk via Scythopolis naar de soldaten te velden vervoerd. Belangrijker was dat water hier geen probleem vormde: het Meer van Tiberias lag vlakbij de opstandige steden en Josephus vertelt ons dat het water ervan goed drinkbaar was.⁶²⁶ Bovendien lagen er rondom het meer bronnen; zoals Ammathus, waarnaast het Romeinse kamp voor de aanval op Tarichea gelegen was.⁶²⁷ Ook voer was hier mogelijk geen al te groot probleem, Agrippa kon als bondgenoot van Rome zijn 'vrienden' helpen door deze noodzakelijkheid te verzamelen in zijn koninkrijk en het te laten transporteren naar het Romeinse leger. De locatie zorgde er dus voor dat hier gevochten kon worden, terwijl dat elders veel problematischer zou zijn. Ook voor de uitval van Titus tegen Gischala speelde de locatie een rol. Het was intussen al herfst. Titus trok dan wel niet met een groot leger (1000 ruiters) naar de stad in Boven-Galilea, maar ook deze beperkte troepenmacht moest zich kunnen voeden. We merkten echter eerder al op dat het nederzettingsspatroon in Galilea (ook in het minder bevolkte noordelijke deel van deze regio) de mogelijkheid bood een mobiel leger te onderhouden door haar dichtheid.⁶²⁸ De verovering van Gischala gebeurde vlot, waardoor een beleg, dat meer problemen had kunnen opleveren, niet nodig was. Nu weten we wel niet of de

⁶²⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 443.

⁶²⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 3. 506.

⁶²⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 11.

⁶²⁸ Cf. hoofdstuk 3.

Romeinen konden voorspellen dat ze Gischala zo makkelijk zouden kunnen onderwerpen, maar deze plaats was uiteraard Jeruzalem of Jotapata niet. Verder was het zo dat niet ver van Gischala de Tyrijnse stad Cydasa lag, dewelke aan de kant van Rome stond en indien nodig kon instaan voor de bevoorrading van Titus troepenmacht.⁶²⁹

5.4. (68) Het sluiten van de isolatiecirkel rond Jeruzalem

De campagne van 68 begon extreem vroeg. Josephus vermeldt dat Vespasianus Gadora⁶³⁰ binnentrad op 4 Dystrus. Volgens de Joodse kalender was dit midden februari, volgens de Juliaanse begin maart. Uit Josephus' weergave van de feiten kunnen we besluiten dat het niet om een moeilijke inname ging; de rebellen zouden Gadora reeds ontvlucht zijn voor Vespasianus' leger aan de poorten van de stad stond.⁶³¹ De Romeinse opperbevelhebber besloot na de inname van laatstgenoemde stad terug te keren naar Caesarea Maritima. Placidus gaf hij het bevel om samen met een troepenaantal van 500 ruiters en 3000 infanteristen de vluchtelingen van Gadora te verslaan. Het leger van Placidus slaagde hier ook in en zij "maakte(n) van de gelegenheid gebruik en viel(en) de stadjes en dorpjes in de buurt aan."⁶³² Heel Perea, behalve de versterkte burcht Machaerus, werd terug onder Romeins gezag gebracht en in de nederzettingen in dit gebied richtte Placidus regimenten van Joodse overlopers in.⁶³³ Aanvoer van soldaten of voedsel vanuit Transjordanië of het verdere oosten werd zo onmogelijk gemaakt.

In Caesarea had Vespasianus ondertussen vernomen dat Vindex zijn opstand tegen Nero begonnen was. Volgens Josephus resulteerde dit in een intensifiëring van

⁶²⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 84-105. Het gegeven dat slechts 1000 ruiters werden meegenomen om Gischala te onderwerpen, lijkt erop te wijzen dat de Romeinen hier niet al te veel tegenstand verwachtten.

We moeten er echter wel op wijzen dat vroege regenbuien mogelijk bevoorrading vanuit Cydasa onmogelijk maakten.

⁶³⁰ In de manuscripten van *Bellum Iudaicum* wordt steeds gesproken over Γαδαραμ, maar er wordt veelal aangenomen dat Josephus hier verwijst naar Gadora. Gadara lag niet in Perea, maar was één van de Decapolissteden. En deze steden lijken trouw te zijn gebleven aan het Romeinse gezag. Verder is het weinig waarschijnlijk dat de rebellen die deze stad ontvluchtten naar Jericho zouden trekken: de afstand tussen beide steden bedroeg om en bij de 100 kilometer. Smith (1999), 537 en Thackeray (1968), 121 (volume II). Ook dient opgemerkt te worden dat Gadora wel vaker aangeduid werd als Gadara en bijgevolg kunnen we vrij zeker zijn dat Gadora in Perea bedoeld wordt.

⁶³¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 413-418.

⁶³² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 438.

⁶³³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 419-439.

de oorlog door Vespasianus. Hij plaatste garnizoenen in de gebieden die al onder zijn controle stonden, ongetwijfeld om die plaatsen te pacificeren en Jeruzalem te isoleren van haar 'voedselleveranciers'.⁶³⁴ Zodra de lente aanbrak, hervatte het Romeinse leger vervolgens haar heroveringstocht. Eerst trok de legercolonne in zuidelijke richting door westelijk Samaria en Judea naar het grensgebied van deze laatste regio met Idumea. In dit hele gebied werden nederzettingen ingenomen, troepengarnizoenen ingesteld en gebieden geplunderd en ontvolkt. Dit gebeurde ook met enkele nederzettingen diep in Idumea. Vervolgens gingen Vespasianus en de soldaten (en non-combattanten), die niet als garnizoen achtergelaten waren terug richting noorden. Ze maakten een omtrekkende beweging rondom Jeruzalem en op drie Daesius⁶³⁵ bereikten ze Jericho, ten oosten van Jeruzalem. Hier voegden zich Trajanus en zijn troepen bij hen.⁶³⁶ Om zijn isolatiepolitiek te voltooien legerde Vespasianus legionairs en hulptroupen in kampen in Adida, tussen Joppa en Jeruzalem, en in Jericho en hij liet Geresa, dat blijkbaar nog weerstand bood in Perea, stormenderhand innemen door Luccius Annius en een groep ruiters en voetsoldaten. Toen de isolerende cirkel rond Jeruzalem af was, keerde Vespasianus terug naar Caesarea. Hier bereidde hij de aanval op Jeruzalem voor, totdat hem het bericht bereikte dat Nero overleden was. Vespasianus besloot hierop zijn beslissende aanval uit te stellen en te bekijken hoe de situatie in Rome zou verlopen.⁶³⁷ Vanaf dat moment konden de ontwikkelingen in Palestina niet meer los gezien worden van die in het kader van de opvolgingsstrijd in het Vierkeizerjaar.

Waarom de campagne van 68 zo vroeg begon, is niet helemaal duidelijk. Roth geeft de mogelijkheid dat dit te maken had met de inname van Masada door de rebellen.⁶³⁸ Dit fort was echter al bij de uitbraak van de opstand in handen gevallen van de Sicarii, één van de fracties binnen het contingent rebellen. Wel was het zo dat

⁶³⁴ Voor een beknopt overzicht van wat de verschillende regio's in Palestina Jeruzalem leverden qua voedsel, zie Price (1992), 243-244.

⁶³⁵ Eind mei of begin juni.

⁶³⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 440-450. Josephus vermeldt dat Trajanus zich samen met het leger uit Perea bij Vespasianus' troepen voegde (Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 450), maar het was Placidus die aan het hoofd van de troepen in Perea stond. Mogelijk verwarde de Joodse auteur hier beide militairen. Trajanus was als aanvoerder van het tiende legioen ofwel meegegaan met Vespasianus op de laatst beschreven campagne, ofwel waren hij en zijn legioen in Scythopolis gebleven, dat niet in Perea was gelegen.

⁶³⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 486-491.

⁶³⁸ Roth (1991). Hij ziet zelf echter ook niet meteen een aanwijsbaar verband tussen de inname van Masada en de nood aan een vroege campagne in Perea.

deze rond dit moment hun aanvallen op het landschap van Judea intensifieerden. Dit lijkt echter eerder een probleem te zijn geweest voor de Joden en speelde in het voordeel van de Romeinse strategie om Jeruzalem te ontdoen van haar voedselleveranciers. Een andere mogelijkheid die Roth geeft is dat de Romeinen reden hadden om te vrezen voor een interventie in de oorlog vanuit Parthië.⁶³⁹ Dit is een plausibele theorie waartegen niet direct argumenten in te brengen zijn. Er zijn echter ook geen bewijzen die de theorie kunnen staven, daar het gevaar van een dergelijke interventie nergens in de bronnen terug te vinden is. Wat er ook van zij, de val van Gadora, hoofdstad van Perea, zal een dergelijke dreiging zeker weggenomen hebben. Voor de bevoorrading van de dagdagelijkse noodzakelijkheden aan het leger in Perea was de periode onmiddellijk na de regens van december-februari het meest optimale moment voor een campagne. We benadrukten immers al dat Perea naar alle waarschijnlijkheid dun bevolkt was en het daarom niet eenvoudig was om in de zomermaanden, wanneer het gras verdord was, voldoende nederzettingen met hooi- en strovoorraden te vinden om de dieren dagelijks te voeden. Begin maart echter, wanneer regens de bodem vochtig gemaakt hadden en de temperaturen in Transjordanië reeds boven de 10°C uitstegen, kleurde de bodem groen door de grassen en andere bodemgewassen die begonnen te groeien. In juni bleef van de groene kleur al niet veel meer over, de brandende zon deed bodemplanten in Palestina immers snel verdorren.⁶⁴⁰ Kort na het vallen van de laatste regendruppels vond een leger in Perea dus de meest ideale omstandigheden om een campagne op te starten. Dat op dit moment nog geen voedsel voor de soldaten en non-combattanten te vinden was op het land, was voor de Romeinen geen probleem. Placidus voerde de campagne met een voor de Joodse Oorlog betrekkelijk klein leger van 500 ruiters en 3000 voetsoldaten plus de nodige logistieke helpers.⁶⁴¹ Deze legercolonne kon ongetwijfeld gevoed worden met bevoorradinglijnen vanuit Scythopolis, mits men de wegen, die door de winterse stortbuien weggespoeld zullen zijn geweest, herstelde. Met de inname van Gadora hadden de Romeinen al snel een mogelijk depot in Transjordanië en de onderworpen dorpen konden dienen als verdere logistieke schakels tot bij Placidus en zijn manschappen. De seizoengebondenheid van de bodembedekking en de situatie in de locatie Perea zorgden er bijgevolg mee voor dat de campagne in dit

⁶³⁹ Roth (1991).

⁶⁴⁰ Cf. Hoofdstukken 2 en 3.

⁶⁴¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 419.

gebied precies in de vroege lente, voor de rijpwording van het graan, kon plaatsvinden. Ook het logistieke systeem van bevoorradingslijnen speelde een cruciale rol, anders zou het leger nooit én voldoende voedsel voor de mensen én voldoende voer voor de dieren ter haar beschikking hebben gehad.⁶⁴²

Dat een landschap gevuld met wat het leger dagelijks nodig had van groot belang was, toont ook het moment waarop Vespasianus zijn aanval op Samaria, Judea exclusief Jeruzalem en het noorden van Idumea inzette. Volgens Flavius Josephus vertrok hij met een leger van niet nader genoemde grootte op deze campagne zodra de lente aanbrak.⁶⁴³ Smith stelt hiervoor een datum op het einde van april voor, Roth plaatst het begin van deze campagne in mei.⁶⁴⁴ Welk moment het ook was, de start van deze campagne was ongetwijfeld gelinkt met de rijping van graan en de bloei van het groenvoer voor de dieren. Roth oppert ook de mogelijkheid dat Vespasianus de campagne precies toen liet beginnen om de oogst in de te veroveren gebieden in handen te krijgen.⁶⁴⁵ Dit past helemaal in de strategie om Jeruzalem uit te hongeren en is bijgevolg plausibel. Daarnaast legde hij ook forten aan op strategisch interessant gelegen plaatsen. Zo sloten de forten en garnizoenen in bijvoorbeeld Emmaeus en Adida de wegen naar Jeruzalem vanuit het westen af en zorgde het kamp in Jericho ervoor dat Jeruzalem niets meer kon betrekken vanuit haar oostkant. Roth wijst erop dat de kampen in het westen overigens ook dienst konden doen als bevoorradingsdepot voor het beleg van Jeruzalem. Ook voor de campagne in het dunbevolkte Idumea ondersteunden zij waarschijnlijk de voedselaanvoer van het leger reeds.⁶⁴⁶ Een opmerkelijk gegeven aan deze campagne is dat men, nadat Idumea was onderworpen, Jeruzalem opnieuw langs de westkant passeerde en via Samaria in het noorden naar Jericho trok, in plaats van vanuit Idumea de kortere weg rondom de Heilige Stad via het zuidoosten te nemen. Aangezien forten als Masada en Machaerus in het zuidoosten lagen, valt het moeilijk aan te nemen dat dit gebied niet hoefde te

⁶⁴²Smith (1999), 538 vindt het opmerkelijk dat Vespasianus zo ver van zijn operatiebasis in Caesarea Maritima kan opereren zonder dat zijn bevoorradingslijnen zouden zijn aangevallen. Roth (1991), reagerend op een eerdere versie van het artikel van Smith, wijst er echter terecht op dat Vespasianus de gebieden waar de bevoorradingslijnen door trokken reeds eerder gepacificeerd had.

⁶⁴³Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 442: “Bij het aanbreken van de lente rukte hij met de hoofdmacht op van Caesarea naar Antipatris. (...)”.

⁶⁴⁴Roth (1991) en Smith (1999), 538.

⁶⁴⁵Roth (1991).

⁶⁴⁶Roth (1991).

worden gepacificeerd.⁶⁴⁷ Mogelijk begaf het leger zich niet in het woestijngebied ten zuidoosten van Jeruzalem, omdat het landschap in dit gebied dit niet toeliet. Veel permanente bewoning was er niet in deze regio, net zo min als er landbouwactiviteit was. Bovendien zou in de maand mei reeds veel van het groenvoer dat hier tijdens de wintermaanden de kuddes van de herders voedde, opgegeten zijn door deze zelfde kuddes. Het aanbreken van de zomer was immers het moment waarop nomadische herders hun kuddes uit de woestijn weg leidden.⁶⁴⁸ Verder was er in dit minder gepacificeerde gebied ook meer kans dat Joodse rebellen, uit Masada of uit Jeruzalem, de bevoorradingslijnen van de Romeinen zouden aanvallen. Hoewel we uiteraard niet zeker kunnen weten of Vespasianus ooit het idee had om deze gebieden aan te doen tijdens de campagne van 68, kunnen we toch stellen dat de landschappelijke situatie in deze regio een campagne zeer moeilijk tot onmogelijk zou hebben gemaakt.

Toen Vespasianus ergens op het einde van mei of in de eerste helft van juni klaar was met de isolatie van Jeruzalem, begon hij niet meteen aan het beleg van laatstgenoemde stad. Hij trok wel naar Caesarea Maritima om dit voor te bereiden⁶⁴⁹, maar het is twijfelachtig of het jaar 68 een aanval op Jeruzalem te zien zou hebben gekregen. Het is zeker waar dat Nero's dood een dergelijke aanval helemaal onwaarschijnlijk had gemaakt, maar zou Vespasianus Jeruzalem in andere politieke omstandigheden wél hebben belegerd? Volgens Nicols is het mogelijk dat Vespasianus voor het einde van juni 68 op de hoogte was van Nero's dood.⁶⁵⁰ Zou de toekomstige keizer op dat moment in het jaar nog een aanval op een stad van de sterkte van Jeruzalem hebben ondernomen? Men kon immers verwachten dat dit tijd zou kosten. De duur van de belegering in 70 was naar antieke normen immers niet zo lang. Stel dat men deze duur ingecalculereerd zou hebben voor het jaar 68, dan zou het beleg tot eind november geduurd hebben. We hebben eerder al voldoende gewezen op de moeilijke omstandigheden voor een leger tijdens de Palestijnse zomer. Het is maar zeer de vraag of een voorzichtige generaal als Vespasianus een dergelijk risico zou hebben genomen, terwijl hij door te wachten op het volgende campagne seizoen zijn winstkansen verhoogde. De isolatiepolitiek zou nu immers pas echt haar vruchten

⁶⁴⁷ Wat betreft de beveiliging van de toekomstige bevoorradingslijnen voor het beleg van Jeruzalem was het effectief niet nodig om deze regio te pacificeren, maar om geheel Palestina opnieuw onder controle te krijgen natuurlijk wel.

⁶⁴⁸ Cf. Hoofdstuk 3.

⁶⁴⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 492.

⁶⁵⁰ Nicols (1978), 56-57.

beginnen afwerpen: tot juni 68 konden de rebellen in Jeruzalem snel alle gewassen in Judea naar hun stad brengen wanneer deze rijp waren. De acties die Vespasianus net had ondernomen, maakten echter dat ze het in de toekomst met een veel kleiner voedsel opleverend gebied moesten stellen. Eerder tijdens de oorlog gaf Vespasianus volgens Josephus overigens zelf aan dat afwachten totdat de Joden hun situatie verslechterde de beste tactiek was, maar deze uitspraak kan een uitvinding van Josephus zijn.⁶⁵¹ Mocht het wel de bedoeling zijn geweest het beleg van Jeruzalem nog in de zomer van 68 te beginnen, dan mag men aannemen dat er toch enige haast achter de opstart van deze aanval zou zitten. Vespasianus bracht echter een bezoek aan de Dode Zee alvorens naar Caesarea terug te keren om de aanval voor te bereiden.⁶⁵² Het lijkt mijns inziens aannemelijker, rekening houdend met de mogelijke problemen die een campagne tijdens de zomer in Judea kon voortbrengen, dat de campagne van 68 er al opzat voordat Nero was overleden.

5.5. (69) Het jaar zonder (echte) campagne⁶⁵³

Er is discussie of er in 69 al dan niet een campagne seizoen heeft plaatsgevonden in Palestina. Josephus beschrijft tussen Vespasianus' terugkeer naar Caesarea en zijn greep naar het keizerschap nog een campagne, maar het is niet zeker of deze campagne effectief plaatsvond in 69. Andere mogelijkheden zijn dat de campagne plaatsvond in 68, na degene die in Jericho stopte op drie Daesius of dat Josephus tweemaal over dezelfde campagne verhaalt.⁶⁵⁴ Wanneer we echter de opbouw van het verhaal in *Bellum Iudaicum* er op nalezen, dan lijkt een nieuwe campagne in 69 de meest logische optie. De passage waarin over deze campagne verteld wordt, komt immers vlak na de vermelding van de dood van Otho en de machtsovername in Rome door Vitellius, dewelke plaatsgreep in 69.⁶⁵⁵ Verder is het zo dat de nieuwe campagne aanving op de vijfde van de maand Daesius en vertrok vanuit Caesarea Maritima.⁶⁵⁶ Indien de veldtocht plaatsvond in 68, dan zou Vespasianus tussen de derde en de vijfde Daesius van Jericho naar Caesarea zijn

⁶⁵¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 366-376.

⁶⁵² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 477.

⁶⁵³ We wijken hier af van de normale structuur van het hoofdstuk omdat de context van deze campagne ons hiertoe verplicht.

⁶⁵⁴ Roth (1991).

⁶⁵⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 548-549.

⁶⁵⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 550.

gereisd en meteen terug richting zuiden zijn getrokken. Josephus' eerdere opmerking dat Vespasianus, na de campagne die eindigde in Jericho, in Caesarea bleef en daar de aanval op Jeruzalem voorbereidde tot het nieuws van Nero's dood kwam, vervalt indien we dergelijke mening aanhangen. Een dubbele vermelding van dezelfde veldtocht lijkt ook niet waarschijnlijk: aangezien Josephus nergens anders zo'n grove vergissing begaat in de structuur van zijn tekst, is het niet erg geloofwaardig dat hij die hier wel zou begaan. De meest aannemelijke mogelijkheid is dan ook dat de campagne, die we nu zullen samenvatten, in 69 plaatsvond.

Vespasianus vertrok dus uit zijn operatiebasis Caesarea Maritima op de vijfde van de maand Daesius. Net als het vorige jaar opereerde hij in Judea en Boven-Idumea. Dat laatste gebied deed hij niet zelf aan, maar hij liet dat over aan Cerealis en een eenheid ruiters en voetsoldaten. Opnieuw werden vele van de gebieden die onderworpen werden, vernield en werden er garnizoenen ingesteld op strategische plaatsen.⁶⁵⁷

Dit was waarschijnlijk geen grote campagne: de plaatsen die ingenomen werden, lagen in gebieden die het jaar eerder al werden onderworpen. Volgens Josephus ging het over nederzettingen die toen niet veroverd waren.⁶⁵⁸ Mogelijk was Vespasianus geduldig zijn isolatie- en uithongeringstactiek voor Jeruzalem aan het toepassen en merkte hij op dat vanuit deze gebieden nog voedsel naar de belangrijkste stad van Judea werd getransporteerd. Vijf Daesius correspondeert immers met een datum in mei of het begin van juni, het moment waarop de gewassen geoogst zouden zijn. De uitvallen naar het zuiden waren er misschien om de daling van levensmiddelen in Jeruzalem te laten continueren aan een zo snel mogelijk tempo. De troepen die ingezet werden voor deze campagne waren mogelijk ook niet zo groot, want zeker in Idumea zijn weinig water en groenvoer of droog voer voor de dieren te vinden in deze tijd van het jaar. Exacte cijfers ontbreken echter. Jonathan Roth wijt de geringe militaire activiteit in 69 aan de verwickelingen rond de machtsuitoefening in Rome na de dood van Nero. Hij stelt dat Vespasianus mogelijk tijd wilde rekken en zo lang mogelijk wilde beschikken over een grote troepenmacht om hem in de

⁶⁵⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 550-555.

⁶⁵⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 550.

toekomst eventueel bij te staan.⁶⁵⁹ Ook deze verklaring is plausibel; de passage in *Bellum Iudaicum* is te kort en te algemeen om definitieve conclusies voorop te stellen.

Een andere vraag die we ons moeten stellen is of er gevolgen waren voor deze campagne gezien het feit dat men twee jaar na elkaar in dezelfde regio's opereerde. Hoewel gegevens hieromtrent ontbreken, denk ik niet dat dit enige invloed had op het verloop van de campagne van 69. De campagne van 68 in Samaria, Judea en Idumea duurde niet erg lang. Afhankelijk of we de begindatum van Smith of die van Roth voor deze campagne gebruiken, was het leger respectievelijk anderhalve of één maand na haar vertrek uit Caesarea Maritima klaar met deze militaire operatie.⁶⁶⁰ In deze tijdsperiode kon ze globaal gezien slechts geringe schade toebrengen aan het landschap in deze regio's. Josephus spreekt wel over de complete verwoesting van hele nederzettingen, maar, zoals we eerder in hoofdstuk 2 beargumenteerden, waren dit soort verwoestingen zeer destructief voor een lokaal gebied, maar lieten ze vele andere delen van een grotere regio quasi tot geheel ongemoeid. Bovendien stelt Josephus zelf dat de gebieden in Judea die dit maal het slachtoffer werden van het Romeinse geweld gebieden waren "die nog niet waren onderworpen".⁶⁶¹ Het gaat hier dus om gebieden die voordien ontsnapt waren aan de destructieve kracht van Vespasianus legers. Bijgevolg lijkt het niet dat de oorlogsvoering in deze gebieden invloed kon ondergaan van verwoestingen of verstoring van het dagelijkse leven door eerdere campagnes.⁶⁶²

5.6. (70) Titus en het Beleg van Jeruzalem

Het jaar 69, hoewel niet veel gebeurde in Palestina, had belangrijke implicaties voor de Joodse Oorlog. De Flavii slaagden erin Vitellius te verslaan en Vespasianus werd de nieuwe keizer van het Romeinse Rijk. Het opperbevel over de soldaten die betrokken waren in de Joodse Oorlog, lag nu in handen van Titus. Hij vertrok laat in 69 vanuit Alexandrië naar Palestina en richtte aldaar Caesarea Maritima opnieuw in als operatiebasis. Hier werden alle troepen verzameld die

⁶⁵⁹ Roth (1991).

⁶⁶⁰ Cf. supra.

⁶⁶¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 550.

⁶⁶² Los van het feit dat er natuurlijk in de buurt wel een oorlog aan de gang was en dit mogelijk wel meespeelde in de beslissingen van individuele mensen in deze gebieden.

zouden deelnemen aan de belegering van Jeruzalem.⁶⁶³ De precieze samenstelling van dit leger is iets onzekerder dan die van de legers in de vorige campagnes. Dit heeft te maken met het feit dat Josephus ons minder gedetailleerde informatie geeft over welke eenheden in het leger waren opgenomen:

“Zelf had hij de beschikking over de drie legioenen die eerder onder commando van zijn vader Judea verwoest hadden, alsmede het twaalfde legioen dat in het begin onder Cestius een nederlaag had geleden. Dit laatste legioen had altijd al een goede reputatie gehad vanwege zijn gevechtskracht, maar met de herinnering aan die nederlaag nog vers in het geheugen trokken ze nu met des te meer inzet ten strijde. Van deze legioenen gaf hij het vijfde opdracht via Emmaüs zich bij hem te voegen en het tiende via Jericho op te rukken. Zelf rukte hij op met de overigen, met daarbij nog de hulptroepen van de koningen – hun numerieke sterkte was nu veel groter – en tal van geallieerden uit Syrië. De tekorten die waren ontstaan doordat Vespasianus een selectie daaruit met Mucianus had meegestuurd naar Italië, werden aangevuld door de nieuwe troepen die met Titus meegekomen waren. Dat waren tweeduizend man geselecteerd uit de legioenen in Alexandrië en drieduizend man van de grensbewaking aan de Eufraat.”⁶⁶⁴

Gelukkig geeft ook Tacitus ons informatie over de troepen die ingezet werden voor de aanval op Jeruzalem:

“Drie legioenen waren voor hem in Judea aanwezig, het vijfde, tiende en vijftiende, de vroegere soldaten van Vespasianus. Hier voegde hij het twaalfde uit Syria aan toe en aanvullingen van het tweeëntwintigste en derde uit Alexandrië; 20 cohorten hulptroepen en 8 alae werden hiermee verbonden, alsook de koningen Agrippa, Soaemus, hulptroepen gezonden door koning Antiochus en een stevig aantal Arabieren, (...).”⁶⁶⁵

⁶⁶³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 656-663.

⁶⁶⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 41-44.

⁶⁶⁵ Tacitus, *Historiae* 5.1.

In totaal berekent Roth op basis van deze cijfers en de hulptroepen die al aanwezig waren in Palestina dat 59.860 tot 63.040 soldaten, 15.670 tot 16.630 non-combattanten, 10.480 tot 14.080 paarden en 21.920 tot 23.510 lastdieren betrokken waren bij de campagne van 70.⁶⁶⁶ Deze enorme troepenmacht naderde de laatste grote broeihaard van rebellie, de stad Jeruzalem, vanuit het westen, noorden en oosten: het vijfde legioen naderde de stad vanuit Emmaeus, Titus en de hoofdmacht kwamen via Gophna en Legio X Fretensis moest via Jericho oprukken.⁶⁶⁷ Aangekomen bij de stad werden het vijfde, twaalfde en vijftiende legioen op en rond de heuvel Scopus, ten westen van Jeruzalem opgesteld. Het tiende legioen bouwde haar kamp ten oosten van de heilige stad der Joden, op de Olijfberg.⁶⁶⁸ Vervolgens begon de belegering van de stad en een vijftal maanden later, op de achtste van de maand Gorpiaeus, was Jeruzalem, of wat daarvan overbleef, opnieuw onder Romeins gezag geplaatst.⁶⁶⁹ In het kader van deze paper gaan we niet in op wat er tijdens die vijf maanden allemaal gebeurde, maar we onderzoeken wel hoe de bevoorrading van de Romeinse troepen inzake voedsel, voer, water en hout eventueel invloed had op de druk die de Romeinen konden uitoefenen op de rebellen in Jeruzalem.

Jeruzalem werd, zoals net vermeld, benaderd vanuit drie windrichtingen en de legereenheden werden verspreid rond de stad opgesteld. Dit was ten dele vanuit strategisch oogpunt; de stad werd zo verder geïsoleerd, waardoor niemand van de Joden er in of uit kon. Maar waarschijnlijk speelde ook de toegang tot noodzakelijkheden hier een rol. Een leger van de omvang van dat van Titus had enorm veel water, brandhout en voer nodig. Tijdens een beleg putte men het lokale landschap, dat deze noodzakelijkheden moest voortbrengen, dusdanig uit dat al snel relatief ver van het legerkamp gefoerageerd moest worden. Hieraan was echter gevaar verbonden, want hoe verspreider de troepen, hoe makkelijker voor de Joden om hen succesvol aan te vallen. Daarom was het beter de troepen te verspreiden, zo zouden ze langer in de nabijheid van hun verschillende legerkampen kunnen foerageren. We wezen eerder ook al op de opmerking van Engels dat het omhoog halen van water uit

⁶⁶⁶ Roth (1991).

⁶⁶⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 42 en 50-52.

⁶⁶⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 67-70 en Jones (1984), 49. Het twaalfde en vijftiende werden op de verhoogde plek Scopus gelegerd, terwijl het vijfde legioen zich 500 à 600 meter meer westelijk opstelde.

⁶⁶⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 6. 435.

de bronnen in Palestina nogal traag verliep.⁶⁷⁰ Verder waren er in Judea slechts twee à drie waterbronnen per km²⁶⁷¹, dus ook omwille van de watertoevoer was het verstandiger het leger verspreid op te stellen. Een andere aanwijzing dat de uitputting van het landschap mogelijk een invloed had op waar de legerkampen werden opgesteld, is dat Titus zijn kampen regelmatig verplaatste.⁶⁷² Ook hier zijn natuurlijk strategische redenen voor, maar rekening houdend met de druk die een belegerend leger op het lokale landschap legde, lijken ook bevoorradingsoverwegingen een rol te hebben gespeeld.

We dienen ons ook de vraag te stellen of eerdere campagnes het landschap rondom Jeruzalem beïnvloed hadden. Het bronnenmateriaal zegt hier niet veel over: voor de campagnes van 68 en 69, die zich ten dele in Judea afspeelden, vermeldt Josephus respectievelijk dat het leger in 68 een versterking oprichtte in Emmaüs (op zo'n 25 kilometer van Jeruzalem)⁶⁷³ en dat Vespasianus in 69 te paard verder trok tot aan Jeruzalem en dat hij de mensen die hij onderweg tegenkwam doodde of gevangennam.⁶⁷⁴ Mogelijk waren er dus verwoestingen aangebracht in het rurale landschap rondom de stad onder discussie, maar dit is door de beperkte informatie die Josephus geeft niet met zekerheid te achterhalen. Mogelijk zorgde het gevangennemen en doden van mensen in de buurt van Jeruzalem ook voor het effect dat boeren hun akkers niet meer durfden te bewerken, maar ook dit valt niet te verifiëren. De campagne van Cestius Gallus zal vermoedelijk niet al te veel invloed hebben gehad: het leger van de Syrische gouverneur concentreerde zich tijdens de belegering van 66 op een niet al te groot gebied ten noordwesten van de stad en behalve in de buurt van waar het legerkamp opgesteld was, zal de omgeving van Jeruzalem geen al te grote schade geleden hebben tijdens de paar dagen dat Cestius probeerde de opstand in de kiem te smoren.⁶⁷⁵

De toegang tot voedsel voor de mens en graanvoer was tijdens het beleg van Jeruzalem eigenlijk het minst problematische aspect van de vergaring en aanlevering

⁶⁷⁰ Cf. Hoofdstuk 3.

⁶⁷¹ Abel (1933), 137.

⁶⁷² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 446 en 497.

⁶⁷³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 444.

⁶⁷⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 4. 551.

⁶⁷⁵ Opgemerkt dient wel dat Titus leger ook een kamp had op de berg Scopus, maar dit lijkt eerder een argument te zijn om te stellen dat de regio reeds gerecupereerd was van Cestius' passage. Titus zou immers zijn troepen niet nodeloos opstellen op een plaats die problemen gaf inzake de bevoorrading van noodzakelijkheden.

van de dagdagelijkse noodzakelijkheden. Josephus merkt zelf op dat de Romeinen bevoorrad werden uit “Syria en de aangrenzende provincies”⁶⁷⁶ en het gebied waar de bevoorradingslijnen doorliepen, was tijdens de voorgaande jaren door Vespasianus’ veldtochten gepacificeerd. Veel grotere problemen waren verbonden aan de watervoorziening, die in de zomer enkel afhankelijk was van het relatief geringe aantal bronnen rondom Jeruzalem. Wanneer we enkel *Bellum Iudaicum* lezen, lijken de Romeinen geen waterproblemen te hebben gehad, maar waren het de Joden die over onvoldoende water beschikten:

“(…), en voor Titus stromen dezelfde bronnen, die eerder voor jullie opgedroogd waren, rijker dan ooit. Voor zijn komst, dat weten jullie best, gaven Siloam en alle bronnen buiten de stad zo weinig water, dat het alleen nog maar per amfoor verkocht werd. Nu voorzien ze jullie vijanden zo overvloedig van water, dat er niet alleen meer dan genoeg is voor henzelf en hun lastdieren, maar ook nog voor de tuinen.”⁶⁷⁷

Price toont echter aan dat Jeruzalem over voldoende water beschikte om een jarenlange belegering vol te houden.⁶⁷⁸ Cassius Dio geeft een heel ander beeld van de toegang tot water van de Romeinen en hun bondgenoten:

“(…) Het grootste gemis van de Romeinen was water, dat van lage kwaliteit was of van ver moest worden aangevoerd. (...)”⁶⁷⁹

Cassius Dio vermeldt ook dat Joden die Jeruzalem waren ontvlucht de watervoorraden in het Romeinse kamp saboteerden.⁶⁸⁰ Roth geeft als mogelijke

⁶⁷⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 520. We moeten oppassen met wat Josephus zegt over de aanwezigheid van eten en drinken bij de Joden en de Romeinen. In hoofdstuk 4 zagen we dat één van de tendensen in zijn werk het gebrek aan voedsel in Jeruzalem was. Om dit nog uit te vergroten geeft hij regelmatig weer, zoals in deze passage, dat de Romeinen levensmiddelen te overschot hadden. Voor wat betreft de aanlevering van voedsel voor de mens kunnen we echter zekerder aannemen dat Josephus de waarheid sprak dan voor de vergaring van water. Cf. infra. Voedsel zou inderdaad extern moeten zijn aangevoerd, gezien de aard van oorlogvoering. Een maandenlang beleg kon immers zelfs door het meest vruchtbare gebied met het meest dicht nederzettingspatroon mogelijk niet worden volgehouden, indien een deel van de noodzakelijkheden niet van buiten de oorlogszone werd aangeleverd.

⁶⁷⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 409-410. Deze passage is onderdeel van een redevoering die Josephus zou hebben gevoerd om de Joden te overtuigen zich over te geven. Of deze toespraak daadwerkelijk is uitgesproken is niet bekend.

⁶⁷⁸ Price (1992), 248-254.

⁶⁷⁹ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 65. 4. 5.

verklaring voor de schijnbare tegenstelling dat er mogelijk droogte was aan het begin van de opstand door te late regenval, maar dat er later voldoende water was.⁶⁸¹ Dit is geen waarschijnlijke verklaring. Wanneer er in april een enorm tekort was aan water, zoals Josephus doet uitschijnen, dan is het weinig waarschijnlijk dat in mei of juni, laat staan nog later, er water in overvloed zou zijn. De Palestijnse zomer bracht normaal geen regen voort, dus zou na april niet meer de hoeveelheid regen vallen die normaal tussen oktober en die maand viel. Plausibeler is het om deze contradictie in de bronnen toe te schrijven aan Josephus' tendentieuze schrijven inzake levensmiddelen.⁶⁸² Josephus probeert in *Bellum Iudaicum* aan te tonen dat God de Joden straft voor hun goddeloze leven en het gebrek aan levensmiddelen is één van de gevolgen van deze straf. Hij stelt ook dat God zich aan de kant van de Romeinen geschaard heeft en dus kon hij moeilijk gebrek aan water, dat voor de Joden een deel was van hun straf, vermelden bij de troepen van Titus. Waarschijnlijk was er dus inderdaad een gebrek aan water en mogelijk was dit gemis zelfs heel nijpend. Cassius Dio, in tegenstelling tot Josephus, maakt melding van Romeinen die overliepen naar de Joodse rebellen in Jeruzalem. Ook hij geeft echter aan dat in die stad voedseltekort was.⁶⁸³ De deserterende Romeinse soldaten moeten dus wel een erg goede reden hebben gehad voor hun overlopen. Watertekort is voor de mens veel sneller een probleem dan gebrek aan voedsel en dit zou dus wel eens die goede reden kunnen geweest zijn. Dat water schaars was en van ver moest worden aangevoerd was nefast voor de druk die de Romeinen op Jeruzalem konden leggen. Hoe verder waterdragers zich moesten uitspreiden over het landschap, hoe kwetsbaarder ze werden. Titus moest dus voorzien in de nodige bescherming. Er was echter een limiet aan hoe ver van het legerkamp weg men kon zoeken naar water. De druk die men kon uitoefenen op de rebellen zou afnemen naarmate men steeds verder van dit kamp weg moest zoeken naar waterbronnen. Kon men ook vanop afstand niet meer voldoende water aanvoeren, dan zou de druk die men op de belegerden kon uitoefenen pijlsnel afnemen en al snel zou men zich moeten terugtrekken.

Ook de toegang tot hout als bouw materiaal was verre van ideaal tijdens de belegering van Jeruzalem. De Joden slaagden erin de belegeringsterrassen die de Romeinen hadden gebouwd te vernietigen, waardoor deze laatsten helemaal opnieuw

⁶⁸⁰ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 65. 5. 3.

⁶⁸¹ Roth (1991).

⁶⁸² Cf. hoofdstuk 4.

⁶⁸³ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 65. 5. 4.

moesten beginnen met de bouw ervan. De constructie van de eerste terrassen had echter al veel van de lokale hoeveelheden hout, geschikt voor de bouw, opgemaakt. Josephus vermeldt dan ook een aantal maal dat de Romeinen veel moeite moesten doen om aan voldoende hout voor de bouw van nieuwe terrassen te komen. Uiteindelijk moest dit type hout aangevoerd worden over een afstand van meer dan 20 kilometer.⁶⁸⁴ Net als in het geval van de wateraanvoer betekende dit dat de mensen die hout moesten verzamelen steeds kwetsbaarder werden voor aanvallen van de tegenstanders. Ook dit deed de druk afnemen die men kon uitoefenen op de belegerden en kon op termijn zo problematisch worden dat de Romeinen er niet zouden in geslaagd zijn Jeruzalem in te nemen.

Niet alleen waren er in een straal van 20 kilometer rond Jeruzalem geen bomen meer die geschikt waren als bouw materiaal, maar de Romeinen waren er ook in geslaagd “het gebied rondom de stad over een afstand van zo’n zeventienhonderd meter volledig kaal te scheren.”⁶⁸⁵ Ook voor de vergaring van voer en brandhout moest men dus aanzienlijke afstanden afleggen naarmate het beleg langer werd. De zomerse omstandigheden speelden overigens ook niet in het voordeel van Titus en zijn manschappen: veel bodemgewassen zouden er in het midden van de zomer niet meer zijn. Dat men zich voor al deze zaken over een steeds groter gebied moest verspreiden, zette de Joden ertoe aan guerrilla-aanvallen uit te voeren op de verzamelaars van voer, water en hout, zoals volgende passage aantoont:

“(…) Het kostte veel moeite en inspanning die constructies van de grond te krijgen, want het hout moest over een afstand van een kleine twintig kilometer aangevoerd worden. Bovendien ondervonden ze soms last van aanslagen en overvallen. Dat kwam ook wel omdat ze nu zo’n overwicht hadden, dat ze vaak niet voorzichtig genoeg waren, terwijl de Joden juist steeds overmoediger werden omdat ze toch niets meer te verliezen hadden. Ruiters die erop uitgezonden waren om hout of voer te verzamelen lieten, terwijl ze daarmee bezig waren, hun paarden onbeheerd rondgrazen.”⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Passages waarin Josephus het gebrek aan bouwhout bespreekt: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 263-264, 496-497, 523; 6. 151-152 en 375.

⁶⁸⁵ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 6.5.

⁶⁸⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 6. 151-153.

Men kon het gevaar proberen te beperken door de verschillende benodigdheden tegelijk te proberen verzamelen, maar degelijk hout voor de bouw en bijvoorbeeld bronnen voor water kwamen niet noodzakelijk naast elkaar voor. De Romeinen moesten in essentie inzetten op bescherming door 'lijfwachters' mee te sturen met de foeragerende troepen. De Romeinen beseften echter maar al te goed dat wanneer deze situatie te lang zou aanhouden, ze zwaar in de problemen zouden komen en mogelijk er niet in zouden slagen Jeruzalem op de knieën te krijgen. Titus riep zijn manschappen meermaals op tot haast⁶⁸⁷, terwijl een leger dat voldoende noodzakelijkheden kan vergaren tijd als belangrijkste bondgenoot heeft bij een beleg. Deze oproepen maken het zeer waarschijnlijk dat de tanende druk op de stad door een gebrek aan dagdagelijkse benodigdheden wel degelijk een rol speelde in het oorlogsplan van Titus.

5.7. (70-74) Lucillius Bassus en Flavius Silva ruimen de laatste brandhaarden van verzet op

Met de Romeinse inname van Jeruzalem was de Joodse Oorlog de facto afgelopen. Titus plaatste op de ruïnes van Jeruzalem de nieuwe thuisbasis van het tiende legioen en vertrok vervolgens naar Rome (weliswaar na een paar omzwervingen in het oosten), alwaar zijn vader en hij geëerd werden in een triomftocht.⁶⁸⁸ In Palestina heerste er opnieuw vrede, al waren er nog enkele brandhaarden van verzet overgebleven. Het opruimen van deze verzetshaarden was vanaf nu terug de taak van de Romeinse procurator in Judea. Tussen 70 en 74 zouden twee procurators zich hiermee bezighouden. Lucillius Bassus maakte een einde aan het verzet in de forten Herodium en Machaerus en richtte in het bos van Jarden een slachting aan onder gevluchte rebellen uit Jeruzalem en Machaerus.⁶⁸⁹ In 73 nam Flavius Silva de taak van procurator van Judea over van de inmiddels overleden Bassus en hij besloot af te rekenen met het laatste restant van de Joodse Oorlog: het rotsfort Masada aan de westkust van de Dode Zee. Hij vertrok met de troepen waarover hij in Palestina beschikte en begon meteen met de voorbereidingen die ter plekke getroffen moesten worden. Dit hield onder meer de bouw van een muur rond

⁶⁸⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 5. 498-499, 523-524 en 6. 374-377.

⁶⁸⁸ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 1-5 en 116-162.

⁶⁸⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 163-215.

Masada in om de belegerden af te zonderen en er waren ook logistieke voorbereidingen. Masada ligt immers in de woestijn en voedsel, voer, water noch hout was in de onmiddellijke omgeving van het fort in voldoende mate beschikbaar.⁶⁹⁰ Josephus vermeldt vervolgens een belegeringsaanval die zware schade toebracht aan de verdedigingswerken van Masada. Hierop besloten de belegerden de eer aan zichzelf te houden en collectief zelfmoord te plegen. Enkel twee vrouwen en vijf kinderen die zich hadden verstopt, overleefden de zelfmoordactie.⁶⁹¹ Met de val van Masada was de Joodse Oorlog definitief verleden tijd.

Eigenlijk weten we maar heel weinig over de uitlopers van de Joodse Oorlog. Van het bos van Jardes is zelfs de ligging niet bekend en het precieze jaartal van geen van de vier militaire acties waarover Josephus in boek VII van *Bellum Iudaicum* schrijft, is met zekerheid gekend. Erger is dat we, behalve voor Masada, geen enkele indicatie hebben van het seizoen waarin de veldtochten plaatsvonden. Ook de berekening van het aantal troepen is steeds meer gebaseerd op veronderstellingen dan op direct cijfermateriaal.⁶⁹² Wat betreft de invloed van landschap en logistiek op deze campagnes kunnen we dan ook niet veel zinvols opmerken. De belegering van Masada vormt hier in beperkte mate een uitzondering op. Het troepenaantal dat bij deze aanval werd ingezet kan grof geschat worden. Josephus stelt dat Silva de aanwezige troepen in Palestina gebruikte voor de belegering.⁶⁹³ Naast het tiende legioen dat in Jeruzalem gestationeerd was, waren dit een aantal verspreid gelegen garnizoenen.⁶⁹⁴ De grootte van al deze troepen samen heeft men meermaals pogen te bepalen op basis van de beschikbare plaats in de kampen van het leger, die nabij Masada bewaard zijn. Ik ben het eens met Roth dat de lage schatting van Richmond van 7660 soldaten (exclusief non-combattanten) het meest waarschijnlijke is omwille van de logistieke problemen die een campagne in de woestijn met zich meebrengt.⁶⁹⁵ Zoals eerder opgemerkt, was immers voedsel, voer, water noch hout in voldoende mate beschikbaar in de omgeving rond Masada. Alles moest dus worden aangevoerd

⁶⁹⁰ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 252 en 275-279.

⁶⁹¹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 304-406.

⁶⁹² Een voorbeeld van dit laatste is het gebruik van het aantal soldaten in Judea in 86 om de grootte van de troepenmacht die Masada aanviel te bepalen. Roth (1991).

⁶⁹³ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 252.

⁶⁹⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 164.

⁶⁹⁵ Richmond (1962), 151-152 en Roth (1991).

van buitenaf, waarschijnlijk vanuit Hebron, En Gedi en/of via de Dode Zee⁶⁹⁶, en dit was niet eenvoudig:

“Zelf koos hij voor zijn hoofdkwartier een plek die met het oog op de belegering uitermate gunstig gelegen was, namelijk daar waar de rotsen van de vesting overgingen in het gebergte vlakbij. Daar stond echter tegenover dat het een uitermate ongelukkige plek was met het oog op de bevoorrading. Niet alleen het voedsel moest over een grote afstand aangevoerd worden, wat de Joden die daarmee belast waren voor grote problemen plaatste, maar ook water moest van elders betrokken worden. Er was namelijk geen enkele bron in de buurt. Nadat dat allemaal geregeld was, begon Silva aan de eigenlijke belegering. Die operatie eiste gezien de sterkte van de vesting grote deskundigheid en inspanning. (...)”⁶⁹⁷

Mordechai Gichon denkt dat hout voor de constructie van de aanvalswapens zelfs van over meer dan 100 kilometer afstand aangevoerd moest worden.⁶⁹⁸

Nu we een idee hebben van de betrokken troepenaantallen en de manier waarop deze soldaten en non-combattanten aan hun noodzakelijkheden kwamen, moeten we ons de vraag stellen hoe lang het beleg duurde en in welk seizoen of seizoenen het plaatsvond. Het enige wat Flavius Josephus vermeldt, is dat de collectieve zelfmoord van de belegerden plaatsvond rond 15 Xanthicus (eind maart-begin april).⁶⁹⁹ Dit heeft er toe geleid dat zowel over de lengte van de belegering als over het jaar waarin deze plaatsvond veel discussie is. Of het beleg in 73 of 74 plaatsgreep, doet er voor ons onderzoek niet zoveel toe⁷⁰⁰, maar het is wel belangrijk te weten op welk moment in het jaar de campagne plaatsvond. Lang nam men aan dat de belegering van Masada meerdere maanden moest hebben geduurd, maar een twintigtal jaar geleden beargumenteerde Jonathan Roth dat de aanval op dit rotsfort slechts ongeveer twee

⁶⁹⁶ Roth (1991); Roth (1995), 90 en Santosuosso (2001), 149. In de omgeving van Masada waren er wel enkele riviertjes, maar deze bevatten nauwelijks water. De meest nabije, permanente bronnen lagen een zestiental kilometer naar het noorden in de richting van En Gedi. Richmond (1962), 142.

⁶⁹⁷ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 277-279.

⁶⁹⁸ Gichon (2000), 543. Volgens hem hadden de vele opstootjes van geweld en oorlogen in de eerste eeuw in Palestina alle dichtere bronnen voor hout uitgeput. Gichon zegt hier echter niets meer over en het is mij bijgevolg niet helemaal duidelijk waarop hij deze uitspraak baseert.

⁶⁹⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7. 401.

⁷⁰⁰ Voor de discussie over het jaartal, zie Cotton (1989), 157-162.

maanden duurde. Hij geeft hiervoor een hele resem bewijzen⁷⁰¹, maar het in mijn ogen overtuigendste en voor dit onderzoek belangrijkste heeft te maken met de watervoorziening:

“In addition, Israel Shatzman had recently argued that the Romans could not have begun the siege before the winter rains filled the local springs in December or January.”⁷⁰²

Roth geeft een begindatum rond één maart. Hij geeft aan dat het beleg mogelijk nog enkele weken vroeger begonnen kan zijn⁷⁰³, maar we kunnen aannemen dat de campagne tegen Masada in de late winter/vroege voorjaar plaatsvond. Bijgevolg kan de campagne ook reeds in december of januari begonnen zijn, de uiterste begindata op basis van Shatzmans argument. Een iets langere campagne sluit immers beter aan bij Gichons kritiek op Roth, dat het langer duurde om al het hout ter plekke te krijgen dan Roth dacht. Aangezien Gichon echter niet erg duidelijk stelt waar hij zijn argument haalt dat men hout van op een afstand van meer dan 100 kilometer moest aanvoeren, kunnen we Roths inschatting echter niet overboord gooien.⁷⁰⁴ Het lijkt echter aannemelijk om er vanuit te gaan dat de slag om Masada plaatsgreep in de Palestijnse winter, tussen december en april.

Wat kunnen we nu besluiten over de invloed van landschap en logistiek op het verloop van deze campagne? Ten eerste kunnen we stellen dat de winterregens bepaalden dat de campagne vanaf december/januari kon starten, zoals Shatzman beargumenteert.⁷⁰⁵ Anders zou men immers onvoldoende water kunnen aangevoerd hebben, gezien het feit dat ander water over meer dan 15 kilometer moest worden getransporteerd en ook alle dagdagelijkse behoeften extern verzameld moesten worden. De campagne zal ook niet lang na de winterregens mogen gestart zijn, want dan zou veel van het bronwater dat door de regen gecreëerd was al verdampt zijn in

⁷⁰¹ Roth (1995), 87-110. Roth bespreekt onder andere de aard van de legerkampen en de tijd die het gekost moet hebben om wegen aan te leggen en belegeringstuig te bouwen om zijn punt te maken. Elk op zich zijn de argumenten niet voldoende om de duur van amper twee maanden te bewijzen, maar gezamenlijk vormen ze toch een moeilijk te ontkennen indicatie in de richting van wat Roth wil aantonen. Al duurde de gehele campagne mogelijk toch iets langer dan twee maanden. Cf. infra.

⁷⁰² Roth (1995), 90. Het artikel van Shatzman is in het Hebreeuws en om deze reden heb ik het dan ook niet kunnen gebruiken.

⁷⁰³ Roth (1995), 88.

⁷⁰⁴ Gichon (2000), 543 en 545.

⁷⁰⁵ Roth (1995), 90.

de woestijn. De belegering zal bijgevolg ook niet te lang hebben mogen duren. Ten tweede is het zo dat, wanneer er voldoende water was, het leger voldoende druk kon zetten op de Joodse rebellen. De aanvoer van alle noodzakelijkheden, hoewel problematisch zoals Josephus opmerkt⁷⁰⁶, was mogelijk voor een niet al te groot leger. Ook moest men zich weinig zorgen maken over de verdedigingen van de bevoorradingslijnen, want de rest van Palestina was gepacificeerd. De wegen waarover deze aanvoerlijnen liepen, werden ook niet bedreigd door overvloedige regenval want in het gebied van Masada viel er niet veel regen.⁷⁰⁷

5.8. Deelconclusie

Onze analyse van de bronnen die relevant zijn voor het onderzoek tonen duidelijk aan dat landschap en logistiek invloed hadden op het verloop van de Joodse Oorlog en dat dit te maken had met locaties waar wel of niet geopereerd kon worden, seizoengebondenheid van campagneperiodes en de druk die men kon uitoefenen op de tegenstander. De locatie speelde een rol in de campagnes aan het Meer van Tiberias en in Gischala in de tweede helft van 67. Terwijl in de rest van Palestina moeilijk tot niet meer op campagne gegaan kon worden in het midden van de zomer, omwille van de grote kans op watergebrek en gebrek aan voer, bepaalde het lokale landschap aan het Meer van Tiberias dat op deze locatie wel nog gevochten kon worden. Rondom het meer lagen bronnen met drinkbaar water die hun water onttrokken aan het meer in plaats van aan de schaarse regenval. Ook kon voer voor de dieren aangevoerd worden door bondgenoot Agrippa, in wiens koninkrijk men opereerde. In het geval van de aanval op Gischala kon men beroep doen op het typische Galileïsche nederzettingenpatroon. De relatief grote hoeveelheid dorpen van een zekere omvang die men egaal verspreid over dit gebied kon vinden, maakten het mogelijk om op deze locatie een leger te laten opereren terwijl de winter voor de deur stond en alle gewassen van de velden verdwenen waren. Men kon de dorpen ontdoen van hun voorraden en door het dynamische karakter van deze operatie was wat men in deze dorpen aan dagdagelijkse noodzakelijkheden vond voldoende.

⁷⁰⁶ Cf. supra.

⁷⁰⁷ In de gebieden meteen ten westen van de Dode Zee viel vermoedelijk slechts 30 à 50 millimeter regen per jaar. Naval Intelligence Division (1943), 563.

Hoewel veel moeilijker vast te stellen, omdat we niet met zekerheid kunnen weten wat Vespasianus dacht, kunnen we de hypothese naar voor brengen dat in mei en juni 68 de gebieden ten zuidoosten van Judea gemeden werden omwille van het plaatselijke landschap alhier. De woestijn met haar droge klimaat, beperkte zomervegetatie en niet-permanent bewoonde nederzettingenpatroon lijkt in deze periode niet geschikt geweest te zijn om zelfs maar een permanent in beweging zijnd leger te ondersteunen in haar behoefte aan dagdagelijkse noodzakelijkheden.

Wat de seizoengebondenheid van de campagnes betrof, waren zowel de zomer als de winter in Palestina veelal redenen om de campagnes te staken. De zomerse hitte zorgde voor verdamping van het water in de bronnen en verdorring van de bodemgewassen. Hierdoor waren campagnes in de zomer moeilijk uit te voeren, zoals de waterproblemen tijdens het beleg van Jeruzalem aantonen. Wanneer men de keuze had, ondernam men dan ook geen campagnes tijdens de zomer, tenzij op een gunstige locatie zoals het Meer van Tiberias, waar de risico's van de Palestijnse zomer gecompenseerd werden door het lokale landschap. In het geval van de belegering van Jeruzalem moest men wel verder doen met het beleg tijdens de zomer, omdat men Jeruzalem tot overgave moest dwingen en al het voorgaande werk voor niets zou zijn geweest indien men het beleg zou afbreken omwille van de zomer. Hier zien we dus dat men normaal geen risico's opzocht, maar deze niet uit de weg ging wanneer ze een belangrijke overwinning konden opleveren. In dunbevolkte gebieden als Perea was de verdorring van de gewassen vanaf april-mei zo problematisch, dat men hier militair opereerde voordat de gewassen op het veld rijp werden. Door de pacificatie van Galilea en de Jezreelvlakte was de aanvoer van voedsel voor de soldaten en non-combattanten in dit dunbevolkte gebied minder problematisch dan het vinden van voer voor de dieren, wanneer dit in de voorraadschuren van de nogal verspreid liggende nederzettingen moest gevonden worden.

Ook de winter bracht problemen voor de bevoorrading van dagdagelijkse noodzakelijkheden die veelal resulteerden in een beëindiging van de campagne. Aanvoerlijnen van voedsel uit de operatiebasis werden onderbroken door de weggespoelde wegen ten gevolge van hevige regen en in het lokale landschap vond men niets meer op de velden, waardoor dorpen geplunderd moesten worden. Het probleem was dat het nederzettingenpatroon roet in het eten kon gooien, doordat in een regio maar weinig bronnen waren of omdat de oogst opgeslagen kon liggen in versterkte nederzettingen. Cestius Gallus geraakte in 66 niet meer aan voldoende

noodzakelijkheden door afgesloten bevoorradingslijnen en een landschap waarin onvoldoende benodigdheden te vinden waren om de Joden tot overgave te kunnen dwingen. Dit was één van de belangrijkste redenen voor zijn ‘verrassende’ terugtrekking. De winter kon echter ook aanleiding geven tot campagnes in gebieden waar te weinig water precies het probleem was, zoals in de buurt van Masada. Hier maakten de winterregens een aanval op het fort mogelijk.

Ook het aspect druk speelde een rol tijdens de Joodse Oorlog. Lange tijd kon Jeruzalem niet aangevallen worden omdat men onvoldoende druk op de stad zou kunnen zetten. Voordat men deze stad kon belegeren, moest men de gebieden errond pacificeren, zodat de bevoorradingslijnen van het belegerende leger niet konden worden aangevallen. Ten tweede moest de voedselvoorraad in Jeruzalem dalen alvorens men haar kon uithongeren door middel van een beleg. De belegerende troepenmacht zou het beleg onder normale omstandigheden immers minder lang kunnen volhouden dan de belegerden. In Jeruzalem kon men veel voedsel opslagen, terwijl het landschap rondom de stad, zeker in de zomer, minder noodzakelijkheden bevatte. Wilden de Romeinen druk kunnen uitoefenen, dan moesten ze ook zien dat die druk gehandhaafd kon blijven en diende de bevoorrading van dagdagelijkse noodzakelijkheden continu te verlopen. Hierom voerden de Romeinen aanvallen uit op de rebellen in Joppa en Japha en op de bergen Tabor en Gerizim: zij vormden met hun acties een gevaar voor de permanente toegang van het Romeinse leger tot haar dagdagelijkse benodigdheden.

Legers hadden ook meer mogelijkheid om druk uit te voeren op een tegenstander, wanneer ze hun dagdagelijkse noodzakelijkheden uit meerdere gebieden konden halen. Het grootste verschil tussen de rampzalige campagne van Cestius Gallus en Vespasianus overwinning in de Slag om Jotapata was dat die laatste zowel beroep kon doen op wat het lokale landschap te bieden had aan voedsel, voer, hout en water als op de continue aanvoer van noodzakelijkheden van buiten de oorlogszone. Cestius kon, doordat rebellen zijn aanvoer van buitenaf bedreigden en omdat de winter transport bemoeilijkte enkel beroep doen op wat zijn soldaten konden foerageren in de omgeving van Jeruzalem en hierdoor moest dit ene gebied de enorme last van het onderhoud van een groot leger alleen dragen. In het geval van Jotapata kon deze last gespreid worden waardoor het gemakkelijker was om aan voedsel, voer, water en hout te komen en men dus makkelijker druk kon zetten op de tegenstander.

Eenzijds kon de aard van het landschap en het logistieke systeem ervoor zorgen dat bepaalde campagnes niet uitgevoerd werden op een bepaald moment, omwille van de risico's hieraan verbonden. Anderzijds was het zo dat wanneer bepaalde zaken de druk bedreigden die men kon uitoefenen op de tegenstander, dit dwingend kon werken om hier toch tegen op te treden. Hierdoor werd het verloop van de Joodse Oorlog beïnvloed. Een actie zoals die tegen Japha zou er nooit gekomen zijn, mochten de bevoorradings- en communicatielijnen niet bedreigd geweest zijn door de rebellen in die stad.

6. Algemeen besluit

In het begin van deze Masterproef stelden we de vraag: *welke invloed hadden landschap en logistiek op het verloop van de Joodse Oorlog?* We zetten uiteen dat we om antwoord te vinden op deze vraag zouden gaan kijken naar drie elementen die we ontleenden aan Paul Erdkamps *Hunger and the sword*. Deze elementen waren (1) de locatie waar campagnes konden plaatsvinden, (2) de seizoensgebondenheid van het campagne seizoen en (3) de druk die legers konden uitoefenen op de tegenstander om deze te dwingen tot een veldslag of tot overgave tijdens een beleg. Alvorens de Joodse Oorlog zelf te analyseren, onderzochten we eerst het landschap en de logistieke context waarin dit conflict zich afspeelde om zo de bouwstenen te vergaren voor onze analyse van het verloop van dit militaire treffen. Verder bekeken we de betrouwbaarheid van Flavius Josephus *Bellum Iudaicum* voor de zaken centraal in ons onderzoek; hetgeen ons toeliet kritisch te kijken naar wat de Joodse auteur vertelt over landschap en logistiek en tijdens de Joodse Oorlog, alsook over het verloop van deze oorlog.

In eerste instantie bekeken we de logistieke systemen achter de bevoorrading tijdens de Klassieke Oudheid in het algemeen en de Joodse Oorlog in het bijzonder. Eerst stelden we vast dat voedsel, voer, water en hout als brandstof en constructiemateriaal de dagdagelijkse noodzakelijkheden waren die een leger elke dag opnieuw in grote aantallen nodig had. Deze noodzakelijkheden konden in ideale omstandigheden volgens twee bevoorradingstypes bekomen worden: men kon ze via aanvoerlijnen en een netwerk van verschillende types bases aanvoeren van buiten de oorlogszone of men kon door middel van foerage, plundering, opvoeding of handel voedsel, voer, water en hout vergaren in het lokale landschap van de oorlogszone. Beide systemen hadden hun voor- en nadelen en doordat deze vaak (maar zeker niet altijd) verschillend waren naar gelang men lokaal vergaarde of extern aanvoerde, werden ze vaak naast elkaar gebruikt, ook tijdens de meeste campagnes van de Joodse Oorlog zoals we hebben kunnen vaststellen. Tijdens langdurige belegeringen, en zeker in het geval van grote troepenmachten, was het overigens noodzakelijk om beroep te kunnen doen op meerdere gebieden die dagdagelijkse noodzakelijkheden konden leveren, zoals we opmerkten toen we Cestius Gallus campagne vergeleken met de Slag om Jotapata. Normaliter werden graan en graanvoer aangevoerd van

buiten de oorlogszone en werden het overige voer, water en hout door de enorme hoeveelheden waarin ze nodig waren lokaal verzameld. De specifieke landschappelijke context van een campagne kon echter vereisen dat van dit algemene patroon moest worden afgestapt, zoals in het geval van de campagne tegen de rebellen in Masada. Verder kon het erg lonend zijn om beroep te kunnen doen op bondgenoten in de regio om de bevoorrading te ondersteunen en/of organiseren, zoals de Romeinen ondervonden met de hulp van Agrippa II en de stad Sepphoris. De aard van het transport- en communicatienetwerk speelde ook een bepalende rol in de logistieke ondersteuning van een leger. In Palestina konden noodzakelijkheden zowel van over zee als van over grote landwegen naar de grenzen van Palestina gebracht worden, maar eenmaal daar aangekomen werd het moeilijker om hen het binnenland in te vervoeren, waar de meeste campagnes zich afspeelden. Riviertransport was uitgesloten, waardoor alles over landwegen moest worden vervoerd. De dichtheid en uitgestrektheid van het wegennet waren geen probleem, daar zowat elk dorp verbonden was met haar buurdorpen, maar de staat van de wegen zorgde voor meer kopzorgen bij de Romeinse generaals. Op één weg na in de kustvlakte, waren er in 66 geen verharde wegen in Romeins Palestina. Het gevolg was dat men sterk afhankelijk was van seizoensgebonden elementen voor het transport van dagdagelijkse noodzakelijkheden tijdens de Joodse Oorlog. De hevige winterregens deden de aarden wegjes immers elk jaar opnieuw wegspoelen tijdens het regenseizoen.

Welke systemen men waar en wanneer kon gebruiken hing in grote mate af van het landschap waarin men militair opereerde. Palestina was een gebied met in het binnenland een sterk geaccidenteerd reliëf, dat gebroken werd door de Jordaanvallei, begrensd door een vlakke kustvlakte in het westen en doorsneden door de Jezreelvallei die een belangrijke transport- en communicatieader vormde tussen de kustvlakte en de gebieden in Transjordanië. De Romeinen maakten uitgebreid gebruik van deze snelle verkeersas en legden er zelfs een verharde weg aan om communicatie tussen hun winterkampen in Caesarea Maritima en Scythopolis verder te verbeteren. De verschillende regio's van Romeins Palestina kenden grote verschillen qua natuurlijke vegetatie, landbewerking en nederzettingenpatroon, maar klimatologisch waren er twee problemen die, zij het niet overal even acuut, het leven in deze regio's bepaalden: het gebrek aan water en bodembegroeiing in de hete en droge zomer en de verstorende werking van hevige regenbuien in de winter. Ook de Romeinen ondervonden hiervan invloed toen ze Palestina opnieuw getrouw aan Rome

probeerden te krijgen, zoals we uitgebreid zagen. Verder vormde ook de beperkte aanwezigheid van bronnen en de bijna volledige afwezigheid van permanente waterlopen, vooral in de gebieden in het zuiden en zuidoosten een probleem voor de behoefte aan water. Betreffende het nederzettingspatroon en de vegetatie kunnen we samenvatten dat in de vlakke gebieden *poleis* het landschap en de bewoning domineerden, terwijl in de geaccidenteerde binnenlanden, die bijna uitsluitend bewoond werden door Joden, dorpen en nederzettingen van allerlei grootte een belangrijkere rol speelden. In de achterlanden die gedomineerd werden door de *poleis* vond men echter ook nederzettingen van elke mogelijke grootte en gecombineerd met de doorgaans vruchtbare bodem in de gebieden onder bespreking resulteerde dit erin dat de meeste landschappen in Palestina het mogelijk maakten om hier te leven van wat men lokaal kon vergaren, mits men niet te lang op dezelfde plaats bleef. In dergelijke gevallen zou men al snel een beroep moeten kunnen doen op externe bevoorrading, want anders zou de druk op het lokale landschap wel eens te groot kunnen worden. Enkel in Perea, omwille van de verspreide bewoning, en in de woestijnen van Judah en de Negev, omwille van de nomadisch-pastoralistische aard van de bevolking, was het nederzettingspatroon niet in staat om een langstrekkend leger het hele jaar door te voorzien in haar dagdagelijkse noodzakelijkheden. Indien deze niet van buiten dit landschap konden worden aangevoerd, dan was het niet mogelijk om deze regio's aan te doen tijdens een militaire operatie.

Landschappen bleven ook niet statisch onder het oorlogsgeweld waarmee ze werden geconfronteerd, maar ondergingen onder invloed hiervan veranderingen. Deze veranderde landschappelijke context kon op haar beurt opnieuw invloed hebben op het verloop van de krijgsverrichtingen. Onder invloed van evoluties in het landschap moesten generaals soms hun bevoorradingskanalen herdenken. Een verminderde bevolking en vernietigde of niet langer te bewerken landbouwarealen waren factoren die het landschap konden doen veranderen tijdens de oorlog en dus ook de context waarin deze oorlog zich afspeelde kon vervolgens anders worden.

Wanneer we Flavius Josephus' *Bellum Iudaicum* lezen, vallen ons onmiddellijk enkele tendensen op: hij verdraait zijn eigen rol in de Joodse Oorlog, hij is te lovend over de Flavii, gaat uit van een bovennatuurlijke onoverwinnelijkheid van de Romeinen, is te zwart in zijn beeld van de Joodse opstandelingen en verdraait de waarheid op sommige plaatsen om het leed van de gewone Joodse bevolking te benadrukken. Toch is *Bellum Iudaicum* voor de elementen die wij bespreken

doorgaans een betrouwbare bron. Elementen over landschap, logistiek en bevoorrading liggen vaak niet in de kern van Josephus' betoog en meestal zijn ze gegeven om meer geloofwaardigheid te geven aan zijn uiteenzetting van de Joodse Oorlog. Enkel betreffende de aanwezigheid van levensmiddelen bij de Romeinen en de Joden moeten we met een meer dan kritische blik kijken naar wat de Joodse auteur schrijft. Deze elementen spelen soms immers een rol in zijn benadrukken van de onoverwinnelijkheid van de Romeinen en het leed van de Joodse bevolking.

Toen we het verloop van de campagnes tijdens de Joodse oorlog analyseerden viel ons op dat de drie elementen locatie, seizoengebondenheid en druk effectief een rol speelden in hoe landschap en logistiek het verloop van de Joodse Oorlog beïnvloedden. De locatie van een gebied kon op twee manieren het verloop van de Joodse Oorlog beïnvloeden: de landschappelijke en logistieke context kon het moeilijk of onmogelijk maken een bepaald gebied aan te doen tijdens een bepaalde campagne, maar een gebied kon omwille van haar landschappelijke en logistieke context ook net de mogelijkheid bieden een bepaalde regio wel aan te doen op het moment dat andere gebieden niet aan te doen waren. Voorbeelden van de eerste mogelijkheid waren mogelijk de gebieden ten zuidoosten van Jerusalem tijdens de campagne van 68. Deze woestijngebieden kenden een niet-permanent nederzettingsspatroon en veel gewassen waren er niet te vinden toen dit tijdens deze campagne elders in Palestina wel het geval was. De aanval op de steden rondom het Meer van Tiberias in de zomer van 67 toont dan weer dat sommige gebieden de nodige landschappelijke en logistieke context hadden om militaire actie te ondersteunen wanneer deze in andere landschappen niet meer mogelijk was. Toen deze aanval plaatsvond, was het leger volgens de interpretatie die we naar voren schoven al naar haar winterkwartieren getrokken omdat in de rest van Palestina geen grote militaire operaties meer mogelijk waren gezien de aard van het landschap in deze gebieden.

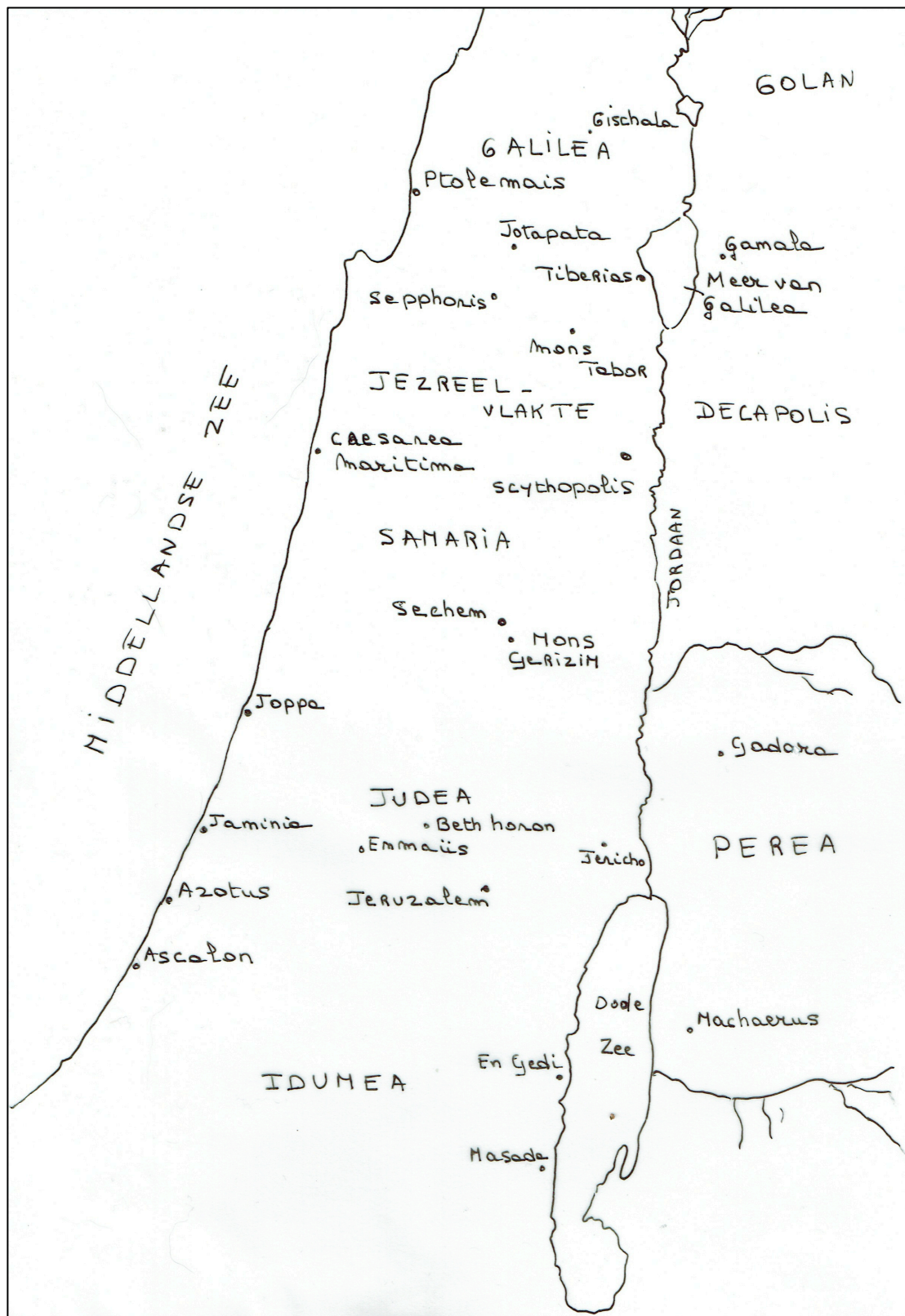
Ook wanneer campagnes konden plaatsvinden had te maken met de mogelijkheid het leger te voorzien van voldoende dagdagelijkse noodzakelijkheden en kon bijgevolg het verloop van de Joodse Oorlog beïnvloeden. Winterse regens konden enerzijds het leger hinderen doordat de onverharde wegen in Palestina wegspoelden en zo externe aanvoer van graan en graanvoer verhinderen. Dit speelde waarschijnlijk een rol in het afbreken van Cestius Gallus' belegering van Jeruzalem. Deze regens zorgden anderzijds ook voor bodembegroeiing en maakten op deze manier foerage van voer

mogelijk in minder dens bevolkte gebieden en creëerden nieuwe waterbronnen. De Palestijnse zomer, die voor het verloop van de Joodse Oorlog minstens even bepalend was, deed deze bodembegroeiing immers snel verdorren en verhoogde de nood aan water. Operaties zoals degenen in Perea in het voorjaar van 68 en in Masada in de winter van 74 (vermoedelijk) waren precies alleen op dat moment mogelijk omdat op andere momenten niet voldoende voer en/of water aanwezig was om het Romeinse leger te onderhouden.

Druk op de tegenstander en de mogelijkheid om druk te kunnen blijven zetten op de tegenstander speelde een grote rol in Vespasianus strategie. Om een beleg tegen Jeruzalem langer te kunnen volhouden dan de rebellen in deze stad, moest Vespasianus eerst alle gebieden rondom Jeruzalem pacificeren en de heilige stad der Joden ontdoen van haar 'voedselleveranciers'. Pas dan kon het Romeinse leger voldoende druk zetten om de stad tot overgave te dwingen. De beveiliging van aanvoerlijnen, die noodzakelijk waren om de druk op een tegenstander te kunnen aanhouden, bepaalde rechtstreeks het verloop van de oorlog. We zagen immers dat het Romeinse leger verschillende plaatsen aanviel omdat er hier rebellen aanwezig waren die een direct gevaar vormden voor de aanvoerlijnen die noodzakelijkheden aanvoerden naar een ander gebied waar op dat moment een militaire operatie plaatsvond.

Hoewel we ook meermaals waarschuwden dat landschap en logistiek natuurlijk niet de enige parameters waren die het verloop van een oorlog beïnvloedden, hoop ik voldoende duidelijk te hebben gemaakt dat het belangrijk is om deze elementen te bestuderen indien we een zo goed mogelijk inzicht willen krijgen in het verloop van de Joodse Oorlog. Deze Masterproef betoogt immers dat landschap en logistiek een fundamentele rol speelden in het verloop van dit militaire conflict.

Bijlage A: Kaart van Romeins Palestina



Bijlage B: Engels' formule voor de berekening van het aantal lastdieren in een legercolonne

Formule: $N = d(a+b+c) - (yz+200x) / 250 - d(e+f+g)$

Variabelen:

N = aantal lastdieren

a = totale graanhoeveelheid dat een leger dagelijks nodig had

b = totale hoeveelheid voer dat een leger dagelijks nodig had

c = totale hoeveelheid water dat een leger dagelijks nodig had

d = aantal dagen voor dewelke er voorraden moesten worden meegedragen

e = dagelijkse hoeveelheid graan nodig voor één lastdier

f = dagelijkse hoeveelheid voer nodig voor één lastdier

g = dagelijkse hoeveelheid water nodig voor één lastdier

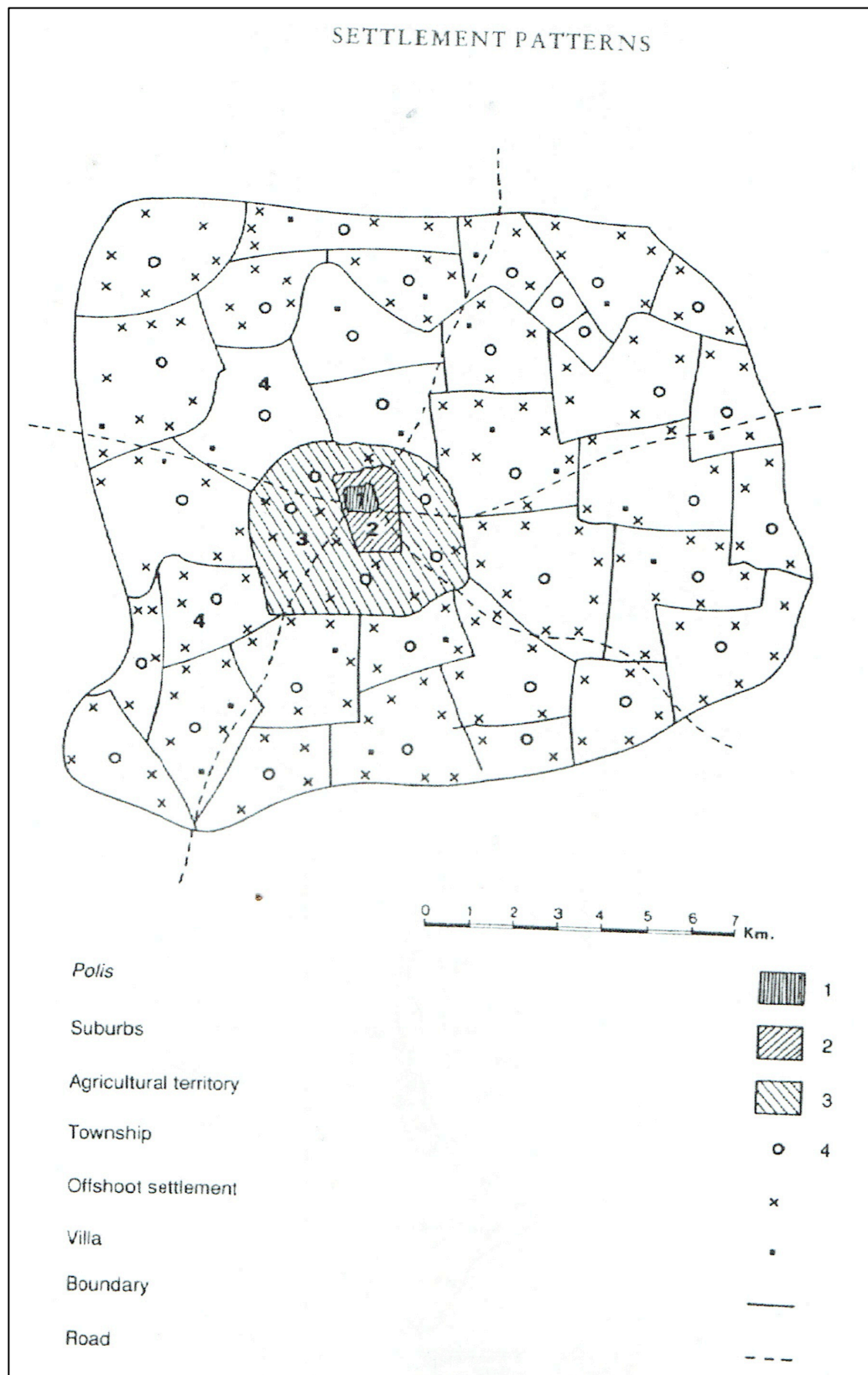
x = aantal paarden in de legercolonne dat noodzakelijkheden meedroeg

y = aantal mensen in de legercolonne dat noodzakelijkheden meedroeg

z = gemiddeld gewicht dat een mens kan dragen

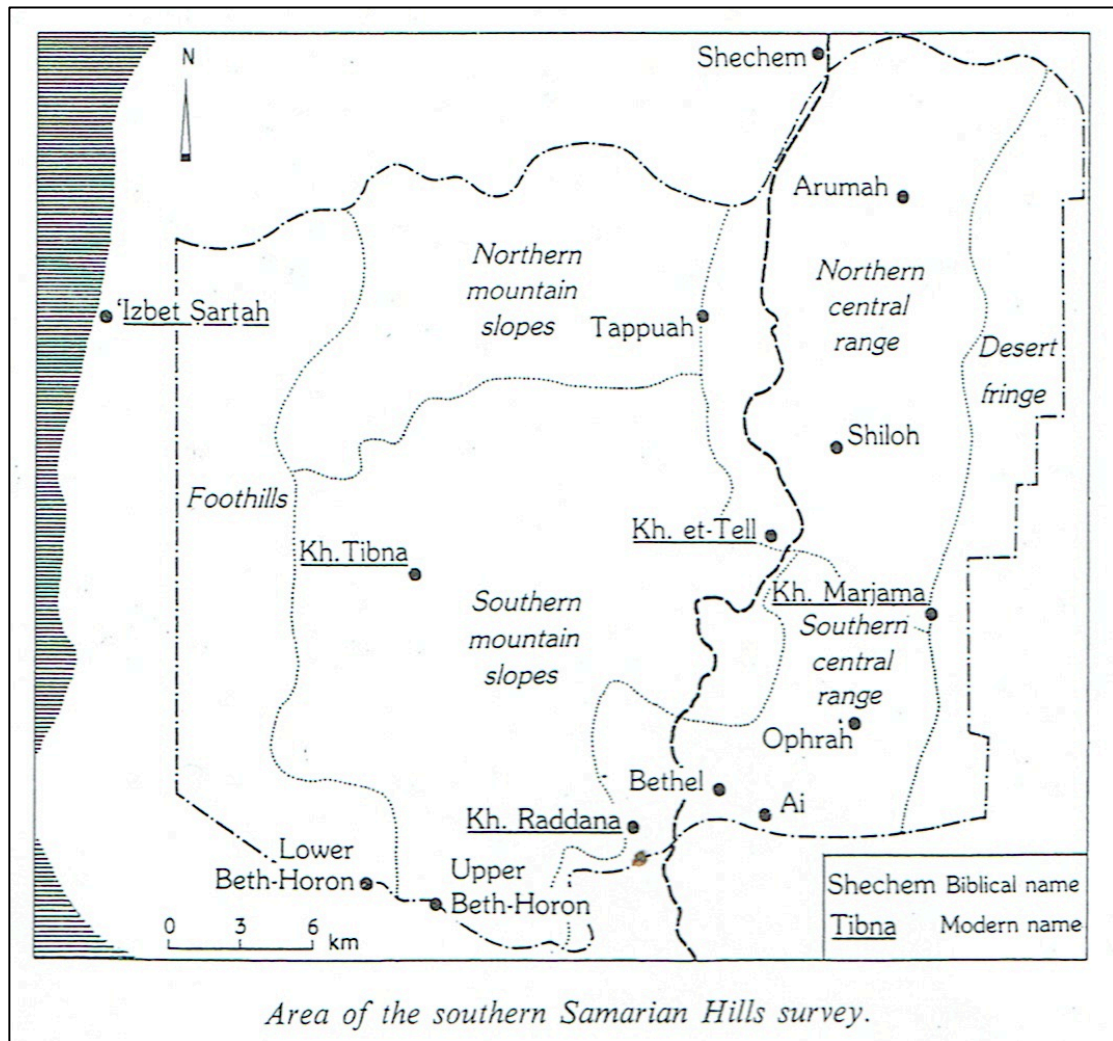
Naar: Engels (1978), 20-25.

Bijlage C: Safrai's model voor het nederzettingspatroon in Romeins Palestina



Uit: Safrai (1994), 101.

Bijlage D: Gebieden in zuidelijk Samaria



(Uit: Finkelstein (1993), 1313.

Bijlage E: Mogelijke equivalenten voor de Macedonische kalender

Table VIII: Possible Equivalents to Macedonian Calendar⁸

<u>Macedonian</u>	<u>Hebrew</u>	<u>Julian</u>	<u>Tyrian</u>
Hyperberetaeus	Tishri (S/O)	October	Oct.19- Nov.17
Dius	Heshvan (O/N)	November	Nov.18- Dec.17
Appellaius	Kislev (N/D)	December	Dec.18- Jan.16
Audnaius	Tebet (D/J)	January	Jan.17- Feb.15
Peritus	Shebat (J/F)	February	Feb.16- Mar.17
Dystrus	Adar (F/M)	March	Mar.18- Apr.17
Xanthicus	Nisan (M/A)	April	Apr.18-May 18
Artemisius	Iyar (A/M)	May	May 19-June 18
Daisius	Sivan (M/J)	June	June 19-July 19
Panemus	Tammuz (J/J)	July	July 20- Aug.19
Lous	Ab (J/A)	August	Aug.20- Sept.18
Gorpiaeus	Elul (A/S)	September	Sept.19- Oct.18

Uit: Roth (1991) <http://pace.mcmaster.ca/york/york/index.html>.

Bijlage F: Cestius Gallus' Campagne

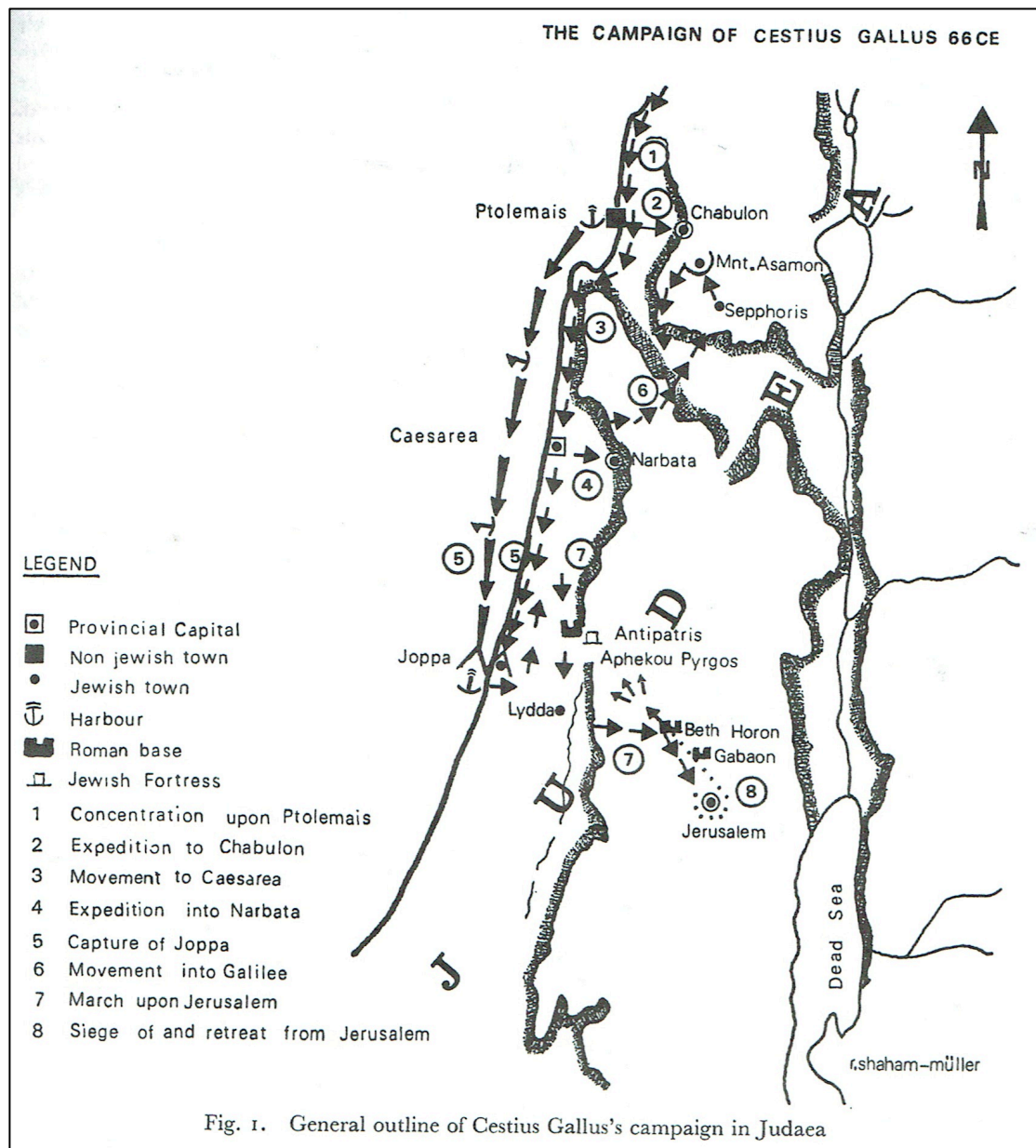


Fig. 1. General outline of Cestius Gallus's campaign in Judaea

Uit: Gichon (1981), 43.

Bibliografie

A. Primaire bronnen

Cassius Dio, *Historiae Romanae*.

Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*.

Flavius Josephus, *Contra Apionem*.

Flavius Josephus, *Vita*.

Plinius Maior, *Naturalis Historia*.

Strabo, *Geographica*.

Tacitus, *Historiae*.

Vegetius, *De re militari*.

B. Bronnenedities

Jones, H., *The geography of Strabo*. 8 vol. Loeb Classical Library (Londen 1966).

Jones, W. en Rockham, H., *Natural history*. 10 vol. Loeb Classical Library (Londen 1961-1969).

Katholieke Bijbelstichting s'Hertogenbosch, *De Bijbel: Willibrordvertaling* (Leuven en s'Hertogenbosch derde uitgave 1995).

Meijer, F. en Wes, M., *De Joodse Oorlog en uit mijn leven* (Amsterdam 2010).

Milner, N.P., *Vegetius: Epitome of military science* (Liverpool 1993).

Moore , C., *The histories: book IV-V. The annals: book I-III*. Loeb Classical Library (Londen 1969).

Thackeray, H., *The Life; Against Apion* (Cambridge 1966).

Thackeray, H., *The Jewish War*. 2 vol. Loeb Classical Library (Londen 1967).

C. Archeologische surveyverslagen (Artikels en boeken)

Ayalon, E. en Gophna, R. *Herzliyya*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 69 (Jeruzalem 1998) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

Barda, L. en Berman, A., *Nizzanim-east*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 88 (Jeruzalem 2005) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

Barda, L., Berman, A., en Stark, H., *Ziqim*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 91 (Jeruzalem 2004). op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

Barda, L., Berman, A., en Stark, H., *Ashdod*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 84 (Jeruzalem 2005) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

Barda, L. en Zbenovich, V., *Gedera*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 85 (Jeruzalem 2012) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

Beit-Arieh, I., *Horbat 'Uza*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 145 (Jeruzalem 2011a) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

- Beit-Arieh, I., *Nahal Hemar*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 146 (Jeruzalem 2011b) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Beit- Arieh, I. en Kochavi, M., *Rosh Ha- 'Ayin*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 78 (Jeruzalem 1991) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Beit- Arieh, I. en Kochavi, M., *Lod*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 80 (Jeruzalem 1997) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Dagan, Y., *Lakhish*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 98 (Jeruzalem 1991) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Dagan, Y., *Amazyia*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 109 (Jeruzalem 2006) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- El-Khouri, L., *Roman settlements in the region of Northwest Jordan: archaeological studies (Land-use and landscape development)*. Alter Orient und Altes Testament 353 (Münster 2009).
- Epstein, C., Goren-Inbar, N. en Ma'oz, Z.U., 'Golan'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land II* (New York 1993), 525-546.
- Feldstein, A. e.a., *Ein Kerem*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 98 (Jeruzalem 2003) op
http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Finkelstein, I, 'The southern Samaria hills survey'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land I* (New York 1993), 1313-1314.

- Frankel, R. en Getzov, N., *Akhziv*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 1 (Jeruzalem 1997) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Frankel, R. en Getzov, N., *Amqa*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 5 (Jeruzalem 2012) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Gal, Z., *Gazit*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 46 (Jeruzalem 1991) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Gal, Z., *Har Tavor*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 41 (Jeruzalem 1998) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Gal, Z. en Olami, Y., *Shefar'am*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 24 (Jeruzalem 2003) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Govrin, Y., *Nahal Yattir*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 139 (Jeruzalem 2002) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Hadas, G., *'Ein Gedi*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 147 (Jeruzalem 2012) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Hirschfeld, Y., *Herodium*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 108.2 (Jeruzalem 1985) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Kohn-Tavor A., *Sede Eliyahu*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 66 (Jeruzalem 2012) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

- Lehmann, G. en Peilstöcker, M., *Ahihud*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 20 (Jeruzalem 2012) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Leibner, U., *Settlement and history in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee*. Texts and studies in ancient Judaism 127 (Tübingen 2009).
- Ne'eman, Y., *Ma'anit*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 54 (Jeruzalem 1990) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Ne'eman, Y., Oren, E. en Sender, S., *Mikhmoret*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 52 (Jeruzalem 2000) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Ofer, A., 'Judea'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land III* (New York 1993), 814-816.
- Olami, Y., Oren, E. en Sender, S., *Yagur*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 27 (Jeruzalem 2004) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Olami, Y., Oren, E. en Sender, S., *Binyamina*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 48 (Jeruzalem 2005a) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Olami, Y., Oren, E. en Sender, S., *Dor*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 30 (Jeruzalem 2005b) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Olami, Y., Romano, A. en Ronen, A., *Haifa-west*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 22 (Jeruzalem 2003) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.

- Patrich, J., *Deir Mar Saba*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 109.7 (Jeruzalem 1994) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Raban, A., *Nahalal*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 28 (Jeruzalem 1982) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Raban, A., *Mishmar HaEmek*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 32 (Jeruzalem 1999) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Shavit, A., *Gezer*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 82 (Jeruzalem 2013) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Sion, O., *Kalia*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 109.5 (Jeruzalem 2013a) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Sion, O., *Wadi Qelt*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 109.4 (Jeruzalem 2013b) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Solimany, G., Weiss, D. en Zissu, B., *Nes Harim*. Israel antiquities authority, Archaeological survey of Israel 104 (Jeruzalem 2004) op http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx.
- Zertal, A., ‘The Mount Manasseh (Northern Samaritan hills) survey’; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land I* (New York 1993), 1311-1312.

D. Secundaire literatuur

- Abel, F.-M., *Géographie de la Palestine I* (Parijs 1933).

- Adams, C.E.P., 'Feeding the wolf: logistics and the Roman army'; *Journal of Roman archaeology* 14 (2001), 465-472.
- Alon, G., *The Jews in their land in the Talmudic age (70-640 C.E.)* (Cambridge en Londen, 2de uitgave 1989).
- Applebaum, S., 'Economic life in Palestine'; in: S. Safrai en M. Stern ed., *The Jewish people in the first century II* (Assen 1976), 631-700.
- Applebaum, S., 'The settlement pattern of western Samaria from Hellenistic to Byzantine times: a historical commentary'; in: Dar, S., *Landscape and pattern: An archaeological survey of Samaria 800 B.C.E.- 636 C.E.* BAR International Series 308 (Oxford 1986), 255-269.
- Applebaum, S., 'The Roman colony of Ptolemais-Akko'; in: G. Fuks, A. Kasher en U. Rappaport ed., *Greece and Rome in Eretz-Israel: collected essays* (Jeruzalem 1990), 135-140.
- Aviam, M., Gal, Z. en Ronen, A., 'Galilee'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land II* (New York 1993), 449-458.
- Aviam, M. en Richardson, P., 'Josephus' Galilee in archaeological perspective'; in: Mason, S., *Life of Josephus. Flavius Josephus: translation and commentary* 9 (Leiden 2001), 177-201.
- Avi-Yonah, M., 'The development of the Roman road system in Palestine'; *Israel Exploration Journal* 1 (1950-1951), 54-60.
- Avi-Yonah, M., 'Palaestina'; in: G. Wissowa e.a. ed., *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* s.13 (Stuttgart 1973), 321-454.
- Avi-Yonah, M., *Gazetteer of Roman Palestine*. Qedem 5 (Jeruzalem 1976).

- Baker, A.R.H., *Geography and history: bridging the divide*. Cambridge studies in historical geography 36 (Cambridge 2003).
- Barker, G., 'Approaches to archaeological survey'; in: G. Barker en J. Lloyd ed., *Roman landscapes: archaeological survey in the Mediterranean region*. Archaeological monographs of the British School at Rome 2 (Londen 1991), 1-9.
- Ben-David, A., *Talmudische Ökonomie: die Wirtschaft des jüdischen Palästina zur Zeit der Mischna und des Talmud I* (Hildesheim en New York 1974).
- Bilde, P., *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: his life, his works and their importance*. Journal for the study of the Pseudepigrapha supplement series 2 (Sheffield 1988).
- Birger, G., 'The names and boundaries of Eretz-Israel (Palestine) as reflections of stages in its history'; in: R. Kark ed., *The land that became Israel: studies in historical geography* (Jeruzalem 1989), 1-22.
- Blades, M. en Spencer, C., 'Pattern and process: a review essay on the relationship between behavioural geography and environmental psychology'; *Progress in human geography* 10 (1986), 230-248.
- Boone, M., *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent, 3de herziene uitgave 2011).
- Borowski, O., *Agriculture in iron age Israel* (Winona Lake 1987).
- Braund, D., 'River frontiers in the environmental psychology of the Roman world'; in: D.L. Kennedy ed., *The Roman army in the east*. Journal of Roman archaeology supplementary series 18 (Ann Arbor 1996), 43-47.
- Butcher, K., *Roman Syria and the Near East* (Londen 2003).

- Byatt, A., 'Josephus and population numbers in first century Palestine'; *Palestine Exploration Quarterly* 105 (1973), 51-60.
- Cary, M., *The geographic background of Greek and Roman history* (Oxford 1967).
- Chevallier, R., *Les voies romaines* (Parijs 1972).
- Cohen, S.J.D., *Josephus in Galilee and Rome: his vita and development as a historian*. Columbia studies in the classical tradition 8 (Leiden 1979).
- Cotton, H., 'The date of the fall of Masada: the evidence of the Masada papyri'; *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 78 (1989), 157-162.
- Dar, S., *Landscape and pattern: An archaeological survey of Samaria 800 B.C.E.-636 C.E.* BAR International Series 308 (Oxford 1986).
- Dar, S., 'The survey of western Samaria'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land IV* (New York 1993), 1314-1316.
- Davies, R.W., 'The supply of animals to the Roman army and the remount system', *Latomus* 28 (1969), 429-459.
- Davies, R.W., *Service in the Roman army* (Edinburgh 1989).
- De Geus, C.H.J., *Towns in ancient Israel and in the southern Levant*. Palaestina Antiqua 10 (Leuven 2003).
- den Hollander, W., *Josephus, the emperors, and the city of Rome: from hostage to historian*. Ancient Judaism and early Christianity 86 (Boston en Leiden 2014).
- Dorsey, D.A., 'Roads'; in: E.M. Meyers ed., *The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East IV* (New York en Oxford 1997), 431-434.
- Dorsey, D.A., *The roads and highways of ancient Israel* (Baltimore en Londen 1991).

- Edmondson, J., 'Introduction: Flavius Josephus and Flavian Rome'; in: J. Edmondson, S. Mason en J. Rives ed., *Flavius Josephus and Flavian Rome* (Oxford 2005), 1-33.
- Edwards, D., 'The socio-economic and cultural ethos of the Lower Galilee in the first century: implications for the nascent Jesus moment'; in: L.I. Levine ed., *The Galilee in late Antiquity* (New York 1992), 53-73.
- El-Khoury, L., *Roman settlements in the region of Northwest Jordan: archaeological studies (Land-use and landscape development)*. Alter Orient und Altes Testament 353 (Münster 2009).
- Engels, D., *Alexander the Great and the logistics of the Macedonian army* (Berkeley, Londen en Los Angeles 1978).
- Engels, D., 'Logistics: sinews of war'; in: B. Campbell en L.A. Tritle ed., *The Oxford handbook of ancient warfare in the classical world* (Oxford 2013), 351-368.
- Erdkamp, P.P.M., *Hunger and the sword: warfare and food supply in Roman Republican wars (264-30 BC)* (Amsterdam 1998).
- Erdkamp, P.P.M., 'Legers in beweging: troepenverplaatsing over land en zee in het Romeinse keizerrijk'; *Hermeneus* 73 (2001), 136-145.
- P.P.M. Erdkamp ed., *The Roman army and the economy* (Amsterdam 2002), 375-397.
- P.P.M. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden en Oxford 2007), 323-338.
- Erdkamp, P.P.M., 'Manpower and food supply in the first and second Punic Wars'; in: D. Hoyos ed., *A companion to the Punic Wars* (Chichester 2011), 66-76.

- Faust, A. en Safrai, Z., 'Salvage excavations as a source for reconstructing settlement history in ancient Israel'; *Palestine exploration quarterly* 137 (2005), 139-158.
- Feeley-Harnik, G., *The Lord's table: the meaning of food in early Judaism and Christianity* (Londen en Washington 1994).
- Feldman, L.H., 'Josephus (CE 37-c. 100)'; in: W.D. Davies, W. Horbury en J. Sturby ed., *The Cambridge history of Judaism III* (Cambridge 1999), 901-921.
- Foerster, G., Mazar, A. en Tzori, N., 'Beth-Shean'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land I* (New York 1993), 214-235.
- Foxhall, L., 'Farming and fighting in ancient Greece'; in: J. Rich en G. Shipley ed., *War and society in the Greek world. Leicester-Nottingham studies in ancient society* 4 (Londen en New York 1993), 134-145.
- Freyne, S., *Galilee from Alexander the Great to Hadrian 323 BCE to 135 CE: a study of second temple Judaism*. University of Notre Dame center for the study of Judaism and christianity in antiquity 5 (Notre Dame 1980).
- Frumkin, A., 'The hydrogeology of Israel and the problem of water supply in antiquity'; in: D. Amit, Y. Hirschfeld en J. Patrich ed., *The aqueducts of Israel*. *Journal of Roman archaeology supplementary series* 46 (Portsmouth 2002), 21-24.
- Gabba, E., 'The social, economic and political history of Palestine 63 BCE - CE 70'; in: W.D. Davies, W. Horbury en J. Sturby ed., *The Cambridge history of Judaism III* (Cambridge 1999), 94-167.
- Gallant, T., 'Crisis and response: risk buffering behaviour in Hellenistic Greek Communities'; *Journal of interdisciplinary history* 19 (1989), 393-413.

- Gambash, G., 'Caesarea Maritima and the grand strategy of the Roman Empire', *Skyllis* 13 (2013), 53-58.
- Garnsey, P., *Food and society in classical antiquity*. Key themes in ancient history 8 (Cambridge en New York 1999).
- Gichon, M., 'Cestius Gallus' s campaign in Judaea'; *Palestine Exploration Quarterly* 113 (1981), 39-62.
- Gichon, M., 'The siege of Masada'; in: Y. Le Bohec en C. Wolff ed., *Les légions de Rome sous le Haut-Empire II*. Collection du Centre d' études romaines et gallo-romaines 20 (Lyon en Parijs 2000), 541-554.
- Golomb, B. en Kedar, Y., 'Ancient agriculture in the Galilee mountains'; *Israel Exploration Journal* 21 (1971), 136-140.
- Goldsworthy, A.K., *The Roman army at war 100 BC – AD 200* (Oxford 1996).
- Goodman, M., *The ruling class of Judaea: the origins of the Jewish Revolt against Rome AD 66-70* (Cambridge, 2^{de} uitgave 1989).
- Goodman, M., *State and society in Roman Galilee, AD 132-212* (Londen, 2de uitgave 2000).
- Goodman, M., *Rome and Jerusalem: the clash of ancient civilizations* (Londen 2007).
- Grant, M., *The ancient historians* (Londen 1970).
- Gutmann, M.P., *War and rural life in the early modern Low Countries* (Princeton 1980).
- Hachlili, R., *Ancient Jewish art and archaeology in the land of Israel*. Handbuch der Orientalistik 4 (Leiden 1988).

- Haldon, J. e.a., 'Marching across Anatolia: medieval logistics and modeling the Mantzikert campaign'; *Dumbarton Oaks papers* 65&66 (2011-2012), 209-235.
- Hamel, G., *Poverty and charity in Roman Palestine, first three centuries CE*. University of California publications: Near Eastern studies 23 (Berkeley, Los Angeles en Oxford 1990).
- Hammond, N.G.L., 'Review of Alexander the Great and the logistics of the Macedonian army'; *Journal of Hellenistic studies* 100 (1980), 256-257.
- Hanson, W.S., 'The organization of Roman military timber-supply'; *Britannia* 9 (1978), 293-305.
- Hanson, V.D., *Warfare and agriculture in classical Greece* (Berkeley, 2de herziene uitgave 1998).
- Hayes, J.H. en Miller, J.M., *A history of ancient Israel and Judah* (Philadelphia 1986).
- Hezser, C., *Jewish travel in antiquity*. Texts and studies in ancient Judaism 144 (Tübingen 2011).
- Hopkins, I.W.J., 'The city region in Roman Palestine'; *Palestine exploration quarterly* 112 (1980), 19-32.
- Horowitz, A., 'Preliminary palynological indications as to the climate of Israel during the last 6000 years'; *Paléorient* 2 (1974), 407-417.
- Hyland, A., *Equus: the horse in the Roman world* (Londen 1990).
- Isaac, B.H., 'Judaea after AD 70'; *Journal of Jewish studies* 35 (1984), 44-50.

- Isaac, B.H., *The limits of empire: the Roman army in the East* (Oxford, 2^{de} herziene uitgave 1992).
- Isaac, B.H., 'Infrastructure'; in: C. Hezser ed., *The Oxford handbook of Jewish daily life in Roman Palestine* (New York 2010), 145-164.
- Isaac, B.H. en Roll, I., 'A milestone of AD 69 from Judaea: the elder Trajan and Vespasian'; *Journal of Roman studies* 66 (1976), 15-19.
- Isaac, B.H. en Roll, I., *Roman roads in Judaea 1: the Legio-Scythopolis road*. BAR International series 141 (Oxford 1982).
- Issar, A.S. en Yakir, D., 'Isotopes from wood buried in the Roman siege ramp of Masada'; *Biblical Archaeologist* 60 (1997), 101-106.
- Issar, A.S. en Zohar, M., *Climate change: environment and history of the Near East* (Jeruzalem, 2de uitgave 2007).
- Jones, B.W., *The emperor Titus* (Londen, New York en Sydney 1984).
- Jonquière, T., *Flavius Josephus: Joodse geschiedschrijver in het Romeinse Rijk* (Amsterdam 2009).
- Kautz, J.R., 'Archaeological surveys'; in: J.F. Drinkard, G.L. Mattingly en J. Maxwell Miller ed., *Benchmarks in time and culture: essays in honor of Joseph A. Callaway* (Atlanta 1988), 209-222.
- Kehne, P., 'Zur Logistik des römischen Heeres von der mittleren Republik bis zum Ende der hohen Kaiserzeit (241 v.Chr.- 235 n. Chr.): Forschungen und Tendenzen'; *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 63 (2004), 115-152.
- Kehne, P., 'War- and peacetime logistics: supplying imperial armies in East and West'; in: P.P.M. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden en Oxford 2007), 323-338.

- Kennedy, D., *Gerasa and the Decapolis: a 'virtual island' in Northwest Jordan* (Londen 2007).
- Kenyon, K.M. e.a., 'Jericho'; in: E. Stern ed., *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land II* (New York 1993), 674-697.
- Keppie, L., *The making of the Roman army* (Londen 1984).
- Killebrew, A.E., 'Village and countryside'; in: C. Hezser ed., *The Oxford handbook of Jewish daily life in Roman Palestine* (New York 2010), 189-209.
- Kissel, Th., *Untersuchungen zur Logistik des römischen Heeres in den Provinzen des griechischen Ostens (27 v. Chr. – 235 n. Chr.)*. Pharos 6 (Sankt Katharinen 1995).
- Kloner, A., 'Stepped roads in Roman Palestine'; *Aram* 8 (1996), 111-137.
- Kolb, A., 'Army and transport'; in: P.P.M. Erdkamp ed., *The Roman army and the economy* (Amsterdam 2002), 161-166.
- Kraemer, D., 'Food, eating, and meals'; in: C. Hezser ed., *The Oxford handbook of Jewish daily life in Roman Palestine* (New York 2010), 403-419.
- Kreiszig, H., *Die sozialen Zusammenhänge des jüdischen Krieges: Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrhunderts v.u.Z.* (Berlijn 1970).
- Kromayer, J. en Veith, G., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* (München 1928).
- Labisch, A., *Frumentum commeatusque: die Nahrungsmittelversorgung der Heere Caesars* (Meisenheim am Glan 1975).

- Lee, J.W.I., *A Greek army on the march: soldiers and survival in Xenophon's Anabasis* (Cambridge 2007).
- Leibner, U., *Settlement and history in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee. Texts and studies in ancient Judaism 127* (Tübingen 2009).
- Levick, B., *Vespasian* (Londen en New York 1999).
- Levine, L.I., *Caesarea under Roman rule* (Leiden 1975).
- Lev-Yadun, S., Liphshitz, N. en Waisel, Y., 'Dendroarchaeological investigations in Israel (Masada)'; *Israel exploration journal* 31 (1981), 230-234.
- Lynn, J.A., 'The history of logistics and supplying war'; in: J.A. Lynn ed., *Feeding Mars: logistics in western warfare from the Middle Ages to the present* (Boulder en Oxford 1993), 9-27.
- MacDonald, N., *What did the ancient Israelites eat? : diet in Biblical times* (Cambridge en Grand Rapids 2008).
- Mason, S., *Flavius Josephus on the Pharisees: a composition-critical study. Studia post-biblica 39* (Kopenhagen e.a. 1991).
- Mason, S., 'Of audience and meaning: reading Josephus' Bellum Judaicum in the context of a Flavian audience'; in: G. Lembi en J. Sievers ed., *Jospehus and Jewish history in Flavian Rome and beyond. Supplements to the journal for the study of Judaism 104* (Boston en Leiden 2007), 71-100.
- Mattern, S.P., *Rome and the enemy: imperial strategy in the Principate* (Berkeley, Londen en Los Angeles 1999).
- McCormick e.a., 'Climate change during and after the Roman Empire: reconstructing the past from scientific and historical evidence'; *Journal of interdisciplinary history* 43 (2012), 169-220.

- McCown, C.C., 'The density of population in ancient Palestine'; *Journal of biblical literature* 66 (1947), 425-436.
- Meijer, F. en Wes, M., *De Joodse Oorlog en uit mijn leven* (Amsterdam 2010).
- Meyers, E. M., 'Sepphoris: city of peace'; in: A.M. Berlin en J.A. Overman ed., *The First Jewish Revolt: archaeology, history and ideology* (Londen 2002), 110-120.
- Migowski, C. e.a., 'Holocene climate variability and cultural evolution in the Near East from the Dead Sea sedimentary record'; *Quaternary Research* 66 (2006), 421-431.
- Millar, F., *The Roman Near East 31 BC-AD 337* (Cambridge 1993).
- Muir, R., *Approaches to landscape* (Basingstoke en Londen 1999).
- Naval Intelligence Division, *Palestine and Transjordan*. Geographical Handbook series 514 (Oxford 1943).
- Negenman, J., *Een geografie van Palestina*. Palaestina Antiqua 2 (Kampen 1982).
- Netzer, E., *The architecture of Herod, the great builder* (Tübingen 2006).
- Nicolet, C., *L'inventaire du monde: géographie et politique aux origines de l'Empire romain* (Parijs 1988).
- Nicols, J., *Vespasian and the partes Flavianaes*. Historia Einzelschriften 28 (Wiesbaden 1978).
- Ober, J., *Fortress Attica: defense of the Athenian land frontier 404-322 B.C.* (Leiden 1985).

- Ools, F., *De gewone bevolking tijdens de Joodse opstand van 66: ongewenst verzet of gewilde nederlaag?* (Onuitgegeven Masterpaper Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2011).
- Osborne, R., *Classical landscape with figures: the ancient Greek city and its countryside* (Londen 1987).
- Pastor, J., *Land and economy in ancient Palestine* (Londen en New York 1997).
- Patrich, J., *Studies in the archaeology and history of Caesarea Maritima: caput Judaeae, metropolis Palaestinae*. *Ancient Judaism and Early Christianity 77* (Boston en Leiden 2011).
- Price, J.J., *Jerusalem under siege: the collapse of the Jewish state 66-70 AD*. Brill's series in Jewish studies 3 (Keulen, Leiden en New York 1992).
- Raban, A., *The harbours of Caesarea Maritima*. *BAR International series 491* (Oxford 1989).
- Rainey, A.F., 'Toponymic problems (cont.)'; *Tel Aviv* 8 (1981), 146-151.
- Rajak, T., *Josephus: the historian and his society* (Londen, 2de uitgave 2002).
- Rankov, B., 'Do rivers make good frontiers?'; in: Z. Visy ed., *Limes XIX: proceedings of the XIXth international congress on Roman frontier studies* (Pecs 2005), 175-181.
- Rappaport, U., 'Josephus' personality and the credibility of his narrative'; in: Z. Rodgers ed., *Making history: Josephus and historical method*. *Supplements to the journal for the study of Judaism 110* (Leiden 2007), 68-81.
- Richmond, I.A., 'Roman siege--works of Masada'; *Journal of Roman studies* 52 (1962), 142-155.

- Roll, I., 'Roman roads'; in: L. Di Segni, J. Green en Y. Tsafrir ed., *Tabula Imperii Romani: Judaea-Palestina*. Publications of the Israel academy of sciences and humanities (Jeruzalem 1994), 21-22.
- Rosenblum, J.D., *Food and identity in early rabbinic Judaism* (New York 2010).
- Roth, J.P., *The Logistics of the Roman Army in the Jewish War* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Columbia University, New York 1991) op <http://pace.mcmaster.ca/york/york/index.html>.
- Roth, J.P., 'The length of the siege of Masada'; *Scripta Classica Israelica* 14 (1995), 87-110.
- Roth, J.P., *The logistics of the Roman army at war (264 BC- AD 235)* (Boston, Keulen en Leiden 1999).
- Roth, J.P., 'Logistics and the legion'; in: Y. Le Bohec en C. Wolff ed., *Les légions de Rome sous le Haut-Empire II*. Collection du Centre d' études romaines et gallo-romaines 20 (Lyon en Parijs 2000), 707-710.
- Roth, J.P., 'The army and the economy in Judaea and Palestine'; in: P.P.M. Erdkamp ed., *The Roman army and the economy* (Amsterdam 2002), 375-397.
- Rubin, R., 'Urbanisation, settlement and agriculture in the Negev desert: the impact of the Roman-Byzantine empire on the frontier'; *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 112 (1996), 49-60.
- Ruge, F., 'Logistik'; in: C. Andresen ed., *Lexikon der Alten Welt* (Stuttgart 1965), 1762-1763.
- Safrai, Z., *The economy of Roman Palestine* (Londen en New York 1994).

- Safrai, Z., 'Agriculture and farming'; in: C. Hezser ed., *The Oxford handbook of Jewish daily life in Roman Palestine* (New York 2010), 246-263.
- Santosuosso, A., *Storming the heavens: soldiers, emperors, and civilians in the Roman Empire* (Oxford 2001).
- Schürer, E., *Geschichte des jüdischen Volke im Zeitalter Jesu Christi* (Leipzig 1886).
- Schürer, E. en Vermes, G., *The history of the Jewish people in the age of Jesus Christ 175 B.C. – A.D. 135* (Edinburgh 1973).
- Semple, E.C., *The geography of the Mediterranean region: its relation to ancient history* (New York 1971; herdruk van de uitgave van 1931).
- Shahar, Y., *Josephus Geographicus: the classical context of geography in Josephus. Texts and studies in ancient Judaism 98* (Tübingen 2004).
- Shean, J.F., 'Hannibal's mules: the logistical limitations of Hannibal's army and the battle of Cannae, 216 BC'; *Historia* 45 (1996), 159-187.
- Sherk, R.K., 'Roman geographical exploration and military maps'; in: W. Haase en H. Temporini ed., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.1* (Berlijn 1974), 534-562.
- Shroder, J.F., 'Geomorphologie des Gebietes um den See Gennesaret'; in: J. Zangenberg e.a. ed., *Leben am See Gennesaret: kulturgeschichtliche Entdeckungen in einer biblischen Region* (Mainz am Rhein 2003), 5-7.
- Smallwood, E.M., *The Jews under Roman rule: from Pompey to Diocletian. Studies in Judaism in late antiquity 20* (Leiden 1976).
- Smelik, K.A.D., *Herleefde tijd: een Joodse geschiedenis* (Den Haag en Leuven, 2de herziene uitgave 2011).

- Smith, M., 'The troublemakers'; in: W.D. Davies, W. Horbury en J. Sturby ed., *The Cambridge history of Judaism III* (Cambridge 1999), 501-568.
- Sorek, S., *The Jews against Rome* (Londen en New York 2008).
- Speidel, M.A., *Heer und Herrschaft im römischen Reich der hohen Kaizerzeit* (Stuttgart 2009).
- Talbert, R.J.A. ed., *Barrington atlas of the Greek and Roman World* (Oxford en Princeton 2000).
- Thackeray, H., *The Jewish War*. 2vol. Loeb Classical Library (Londen 1967).
- Turkowski, L., 'Peasant agriculture in the Judaeen hills'; *Palestine exploration quarterly* 101 (1969), 21-33.
- van Daele, B., *Het Romeinse leger* (Leuven; 3^{de} uitgave 2006).
- Vandenberghe, M., *De oorzaken van de Joodse opstand (66 tot 70 n. Chr.) een socio-antropologische studie* (Onuitgegeven masterpaper Universiteit Gent, Gent 2011).
- Vallat, J.P., 'Survey archaeology and rural history: a difficult but productive relationship'; in: G. Barker en J. Lloyd ed., *Roman landscapes: archaeological survey in the Mediterranean region*. Archaeological monographs of the British School at Rome 2 (Londen 1991), 10-17.
- Webster, G., *The Roman imperial army of the first and second centuries AD* (Londen 1969).
- Weingarten, S., 'Food in Roman Palestine: ancient sources and modern research'; *Food and history* 5 (2007), 41-67.
- White, K.D., *Greek and Roman technology* (Londen 1984).

Williams, G., 'Palestine'; in: W. Smith ed., *A dictionary of Greek and Roman geography* (Andover 2006), 516-534.